

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα : **Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση**

Κατεύθυνση : **Ποινικό Δίκαιο και Θεωρία του Δικαίου**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ :

**« Ο ΕΚ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑΣ.
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ».**

Υπεύθυνοι Καθηγητές :

- Καθηγητής : κ. Στράγγας Ιωάννης.
- Επίκουρος Καθηγητής : κ. Χάνος Αντώνιος.
- Ειδικός Επιστήμων : κ. Παπαχαραλάμπους Χάρης.

Φοιτητής : **Καντάρης Νικόλαος**

Αριθμός Μητρώου : **0906M019**

Ακαδημαϊκό έτος : **2008 – 2009**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	3
1. Το επίκαιρον του θέματος	3
1.1. Ιστορική εμφάνιση της έννοιας του ε.π.ε.	5
1.2. Η προβληματική	6
2. Προσπάθεια ορισμού	8
2.1. Λόγοι ιδιαίτερης αντιμετώπισης ε.π.ε.	8
2.2. Η έννοια της πεπαιθόησης	10
2.3. Η διάκριση εκ πεπαιθόησης και εκ συνειδήσεως εγκληματία	13
2.4. Ορισμός έννοιας ε.π.ε.	16
2.5. Εγκληματίας εκ πεπαιθόησης και πολιτικός εγκληματίας	17
Α΄ ΜΕΡΟΣ : ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΚ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑΣ	
3. Ένταξη της προβληματικής του ε.π.ε. στο δόγμα του ποινικού δικαίου	25
3.1. Το δεοντολογικό στοιχείο του καταλογισμού	25
3.2. Το μέτρο του άλλως δύνασθαι πράττειν	27
3.3. Η γνωστική και η βουλευτική όψη του άλλως δύνασθαι πράττειν	31
3.3.1. Γνώση αδίκου	31
3.3.2. Πραγματική δυνατότητα συμμόρφωσης με τη γνώση του αδίκου	32
3.4. Παρέκβαση : αντιμετώπιση στο χώρο του αδίκου ;	35
4. Οι σκέψεις για την ποινική αντιμετώπιση του ε.π.ε. στα πλαίσια του καταλογισμού.....	39
4.1. Σύγκρουση καθηκόντων	39
4.2. Νομική πλάνη	42
4.3. Ηθική πλάνη	43
4.4 Λόγος συγγνώμης πέραν των προβλεπόμενων περιπτώσεων του τεθειμένου δικαίου , όταν ελλείπει η βουλευτική όψη του δεοντολογικού στοιχείου του καταλογισμού	45
4.4.1. Δογματική προσέγγιση	45
4.4.2. Εφαρμογή στην περίπτωση του ε.π.ε.	50
4.4.2.1. Η ανυπέρβλητη ψυχική πίεση	50
4.4.2.2. Προτεινόμενα κριτήρια για τη διάγνωση της ανυπέρβλητης ψυχικής πίεσης	53
4.5. Αντιμετώπιση του ε.π.ε. επί μη άρσης του καταλογισμού	57
4.5.1. Ελαττωμένη ικανότητα προς καταλογισμό του ε.π.ε.	59
4.5.2 Η αντιμετώπιση του ε.π.ε. κατά την επιμέτρηση της ποινής	62
4.5.3. Η πεπαιθόηση του ε.π.ε. ως λόγος αναγνώρισης ελαφρυντικών περιστάσεων	63

**Β΄ ΜΕΡΟΣ : ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΕΚ
ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

5.	Δίκαιο και «κοινωνική ηθική» ως ρυθμιστές των κοινωνικών σχέσεων.....	66
5.1	Δίκαιο ως μέσο κοινωνικοποίησης και επίλυσης συγκρούσεων.....	66
5.1.1	Δίκαιο ως μέσο κοινωνικής διάπλασης.....	68
5.1.2	Κοινωνικός έλεγχος μέσω των δικαιοϋκικών ρυθμίσεων.....	69
5.1.3	Συμβολή των νομικών στη διάπλαση των ηθικών αξιών.....	71
5.1.4	Δικαιοϋκικές ρυθμίσεις και ανεπιθύμητες ή αναπόφευκτες παρενέργειές τους.....	73
5.2	Κοινωνική ηθική.....	76
5.3	Αποκλίνουσες κοινωνικές συμπεριφορές και γενεσιουργοί αιτίες τους.....	79
6.	Κοινωνιολογική προσέγγιση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας.....	83
6.1	Σχέση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας με την ηθική και το δίκαιο.....	83
6.1.1.	Δίκαιο και ηθική. Έννοιες ταυτόσημες ή διακριτές μεταξύ τους;.....	85
6.1.2.	Η «ηθική» του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία.....	88
6.1.3.	Η εγκληματική πράξη του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία και οι κοινωνικές δομές.....	89
6.1.4.	Σχέση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας με την έννοια του καθήκοντος.....	91
6.1.5.	Χώρος ανάπτυξης της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας. Οι θέσεις του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία.....	92
6.1.6.	Προβάδισμα της ηθικής συνείδησης έναντι του δικαιοϋκού συστήματος;.....	93
6.2.	Κίνητρα του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία.....	94
	Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα.....	97
7.	Περίληψη (Summary in English).....	99
	Βιβλιογραφία	100
	Νομολογία.....	105

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Το επίκαιρον του θέματος

Η έννοια του λεγόμενου «εκ πεποιθήσεως» εγκληματία διαφοροποιείται , σε γενικές γραμμές ¹ , από αυτήν του «κοινού» εγκληματία κατά το ότι ο πρώτος πράττει , διότι θεωρεί ότι είναι καθήκον του (ηθικό , όχι νομικό ²) να πράξει και η συνείδησή του δεν του αφήνει περιθώρια επιλογής , ενώ ο δεύτερος αποφασίζει και επιλέγει τη διάπραξη του εγκλήματος , χωρίς τούτο να του το επιβάλλει η συνείδηση του περί το ορθό και δίκαιο , αλλά τα κατά περίπτωση διαφορετικά εγκληματικά του κίνητρα (ιδιοτέλεια , εκδίκηση κλπ) .

Παραδείγματα αντίθετης με το ισχύον δίκαιο και τις συνδεόμενες με «ποινικές κυρώσεις» επιταγές της κρατικής εξουσίας συμπεριφοράς των ατόμων , για την εκπλήρωση συνειδησιακού τους προστάγματος , αντλούνται άφθονα από την Ιστορία , τη μυθολογία, τη λογοτεχνία , τη σύγχρονη ζωή και δικαστηριακή πρακτική : Από τον Προμηθέα που αγνόησε την απαγόρευση του Δία και αποκάλυψε το μυστικό της φωτιάς στους ανθρώπους , την Αντιγόνη που παρέβη τις διαταγές του Κρέοντα υπακούοντας σε έναν «ανώτερο νόμο» , τους τυραννοκτόνους Αριστογείτονα και Αρμόδιο που φόνευσαν τον τύραννο των Αθηνών Ίππαρχο έως τους συνωμότες που σχεδίασαν και εκτέλεσαν την απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ το 1944 και τον Αλέκο Παναγούλη που αποπειράθηκε την 13.8.1968 να δολοφονήσει τον Γ. Παπαδόπουλο . Μπορούμε να συμπεριλάβουμε στην ευρεία έννοια του εκ πεποιθήσεως εγκληματία όλους τους εξεγερμένους και αγωνιζόμενους ενάντια σε εξουσία κάθε μορφής , την οποία εκλαμβάνουν ως καταπιεστική και τυραννική , από τους πρώτους αναρχικούς της εποχής του Μπακούνιν και του Κροπότκιν έως τους σύγχρονους εκφραστές της λεγόμενης αντιεξουσιαστικής πάλης , τους «αγαπημένους» γνωστούς αγνώστους των δελτίων ειδήσεων . Από τους συγκεντρωθέντες γύρω από το πρόσωπο του Σπάρτακου εξεγερθέντες σκλάβους της Ιταλίας κατά της ρωμαϊκής

¹ Αναλυτικά για τον ορισμό της έννοιας του εκ πεποιθήσεως εγκληματία («ε.π.ε.») , βλ. παρακάτω κεφ. 2 .

² Διαφορετικά πρόκειται , ενδεχομένως , για περίπτωση άρσης του αδίκου χαρακτήρα της πράξης λόγω σύγκρουσης καθηκόντων ή , τουλάχιστον , πλάνης περί τη συνδρομή λόγου άρσης του αδίκου , εάν ο δράστης λανθασμένα υπολαμβάνει ότι το εκπληρούμενο καθήκον του έχει νομικό χαρακτήρα ή , σε κάθε περίπτωση , εξουδετερώνει την ισχύ του παραβιαζόμενου κανόνα δικαίου . Όμως , σε αυτές τις περιπτώσεις δε μπορεί να γίνει λόγος για ε.π.ε. .

αυτοκρατορίας το 73 π.χ. , έως περιπτώσεις των σύγχρονων αντιρρησιών συνείδησης , όσων δηλαδή αρνούνται να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία για λόγους προσωπικών ή θρησκευτικών τους αντιλήψεων , των μαρτύρων του Ιεχωβά που αρνούνται τη μετάγγιση αίματος , ακόμη και ως ασκούντες τη γονική μέριμνα του έχοντος άμεση ανάγκη μετάγγισης τέκνου τους , των μελών των εθνικιστικών – απελευθερωτικών κινημάτων κατά της αποικιοκρατίας – κυριαρχίας άλλων κρατών , των μελών αντικαθεστωτικών κινημάτων σε χώρες με υφιστάμενη κυβέρνηση αμφισβητούμενης νομιμότητας , υποστηριζόμενης πολλές φορές από τρίτα κράτη , των μελών τρομοκρατικών ομάδων που μάχονται υπέρ της αλλαγής του πολιτικοοικονομικού συστήματος (17N στη χώρα μας , Ερυθρές Ταξιαρχίες στην Ιταλία , Baader Meinhof στη Γερμανία) , αλλά και κάθε μορφής των λεγομένων πολιτικών εγκλημάτων . Χρειάζεται άραγε να υπενθυμίσουμε ότι οι εξεγερθέντες Έλληνες το 1821 διεξήγαγαν τον αγώνα τους παραβαίνοντας πληθώρα ποινικών κανόνων δικαίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ; Μήπως και ο ίδιος ο Σωκράτης ή ακόμη και ο Ιησούς δεν παρέβησαν τον ανθρώπινο , θεσπισμένο από τη νόμιμη εξουσία , νόμο , υπακούοντας σε επιταγές της συνειδήσεώς τους , που έκριναν ως υπέρτερες σε δεσμευτικότητα ;

Σημειώνουμε την πρόσφατη υπόθεση ³ ενός Έλληνα ανθυποπλοιάρχου του Πολεμικού Ναυτικού που αρνήθηκε , τον Απρίλη του 1999 , να επιβιβαστεί στο αντιτορπιλικό «ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ» , το οποίο είχε πάρει εντολή από την Ελληνική Κυβέρνηση να συμμετάσχει στις επιχειρήσεις του ΝΑΤΟ κατά της Γιουγκοσλαβίας , στα χωρικά ύδατα της οποίας κατέπλευσε . Η άρνησή του βασίστηκε στο επιχείρημα ότι δεν μπορεί για λόγους ηθικής και θρησκευτικής συνείδησης να στραφεί εναντίον ομοθρήσκων του , αλλά και να καταστεί συνεργός εγκλημάτων πολέμου , αφού η στρατιωτική επιχείρηση δεν είχε ούτε την έγκριση ούτε την άδεια του ΟΗΕ , σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη του Οργανισμού . Σχετικά αναφέρεται ότι η κοινή γνώμη είχε πάρει θέση ξεκάθαρα αντίθετη (σε ποσοστό που πλησίαζε το 100 % ⁴) με την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να συμμετάσχει στην εν λόγω επέμβαση , θέση που δεν επηρέασε τελικά την κρίση της δικαιοσύνης κατά τις ποινικές και

³ Παρατίθεται από τον Θ. Κονταξή («Ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας» , σελ. 99 επ.) .

⁴ Σύμφωνα με το φύλλο της 2ας Απριλίου 1999 της Καθημερινής .

πειθαρχικές διαδικασίες που ακολούθησαν και οδήγησαν στην καταδίκη του ως άνω προσώπου σε φυλάκιση δύο ετών και έξι μηνών με αναστολή ⁵ , καθώς και στην απόταξή του από το σώμα του Πολεμικού Ναυτικού ⁶ .

Η έννοια του ε.π.ε. συνδέεται με το ζήτημα της συμπόρευσης του ισχύοντος δικαίου με το Ορθό και το Δίκαιο , είτε εξετασθούν ιδεαλιστικά οι έννοιες αυτές , ως αυτοτελή αντικείμενα γνώσης , είτε ως συνυφασμένες με το κοινό περί δικαίου αίσθημα και την αντίληψη της πλειοψηφίας των κοινωνιών περί ηθικής και δικαιοσύνης . Επιπλέον , το ζήτημα του ε.π.ε. σχετίζεται με τον πρωταρχικό προβληματισμό για τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας , συνείδησης και δράσης , μέσα σε μία οργανωμένη κοινωνία , και του βαθμού στον οποίο η κοινωνία αξιώνει από τα μέλη της , η φύση των οποίων ως έλλογων όντων συνυφάνεται με την ανάπτυξη μίας προσωπικής ηθικής αντίληψης για το ορθό και το δίκαιο , τον περιορισμό της ελευθερίας τους (ελευθερίας συνείδησης , σκέψης και έκφρασης αυτών) , προκειμένου να επιβληθούν οι κανόνες που η ίδια κρίνει ως απαραίτητους για την αρμονική κοινωνική συμβίωση . Τέλος , η έννοια του ε.π.ε. θέτει το ζήτημα της ύπαρξης κάποιας δυνατότητας της δικαστικής εξουσίας να αναγνωρίζει , από επιείκεια , λόγους συγγνώμης ή μετριασμούς της ποινής σε δράστες που ενήργησαν αντίθετα με το θετό δίκαιο προς εκπλήρωση ενός , κατά τους ίδιους , ανώτερου ηθικού τους καθήκοντος .

1.1. Ιστορική εμφάνιση της έννοιας του ε.π.ε.

Η έννοια του εκ πεποιθήσεως εγκληματία εισήχθη ⁷ στην ποινική θεωρία το 1924 , στη Γερμανία , από τον Radbruch με την εργασία του «Der Ueberzeugungsverbrecher». Ο ίδιος , στο ά. 71 του Σχεδίου Γερμανικού Ποινικού Κώδικα που εκπόνησε , προσδιόρισε την έννοια των εγκλημάτων εκ πεποιθήσεως ως εκείνων των αξιοποιώνων πράξεων που τελούνται από πρόσωπα που θεωρούν τον εαυτό τους υπόχρεο προς τούτο λόγω ηθικής ,

⁵ ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 1999 , σελ. 1116 , με ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία επί ζητημάτων άμεσα σχετιζόμενων με το αντικείμενο της παρούσας (παρατηρήσεις Χάρη Παπαχαραλάμπους για την απόφαση αυτή στην ΠοινΔικ 2000 , σελ. 36 επ.). Με την 206/2001 απόφαση του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου απορρίφθηκε έφεση του καταδικασθέντος κατά της ως άνω απόφασης .

⁶ Με την ΣτΕ 177/2006 απορρίφθηκε αίτηση ακύρωσης του εν λόγω προσώπου κατά της εις βάρος του επιβολής της πειθαρχικής ποινής της απόταξης από το Πολεμικό Ναυτικό .

⁷ Ανδρουλάκης Ν. , «Ο χιλιαστής πατήρ» , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 259 , σημ. 62 .

θηρσκευτικής ή πολιτικής τους πεποίθησης⁸. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας, ενώ δεν παραγνωρίζει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του, σύμφωνα με το ισχύον Δίκαιο και τις κρατούσες ηθικοκοινωνικές αντιλήψεις, εν τούτοις αισθάνεται τον εαυτό του υπόχρεο να τελέσει την πράξη, καθ' υπαγόρευση της πεποίθησής του⁹. Ο Radbruch υποστήριξε¹⁰ όχι το ατιμώρητο του ε.π.ε., αλλά την ανάγκη ιδιάζουσας, ηπιότερης τιμώρησης αυτού, και μάλιστα μέσω ενός μη ενέχοντος ηθική αποδοκιμασία περιορισμού (Einschliessung, custodia honesta), ενόψει του ότι η πολιτεία δεν δύναται να αντιμετωπίσει τον διαφορετικά σκεπτόμενο, δηλαδή τον κινούμενο σε διαφορετική αξιολογική κλίμακα, από θέση ηθικής υπέροχής όπως τον κοινό εγκληματία.

Ήδη, πριν τον Radbruch, στην έννοια του εκ πεποιθήσεως εγκληματία είχε αναφερθεί ο Erik Wolf στην εργασία του *Verbrechen aus Ueberzeugung*, που δημοσιεύθηκε το 1921, και αποτέλεσε και την εναρκτήρια ομιλία του ως Υφηγητού στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης το 1927¹¹. Κατά το συγγραφέα αυτόν¹², η έννοια του ε.π.ε. δημιουργήθηκε για να κατοχυρωθεί ρητά η ιδιάζουσα ποινική μεταχείριση των δραστών (κατεξοχήν των πολιτικών εγκληματιών) που βρίσκονται σε μία ιδιόμορφη ανθρώπινη ψυχική κατάσταση, η οποία συνίσταται στο «μοναδικό βίωμα αμηχανίας» ενός ανθρώπου που προκαλείται διά της εντάσεως που δημιουργείται κατά τη σύγκρουση δύο αντιθέτων αρχών: της εκπλήρωσης του καθήκοντος υπακοής στους νόμους της πολιτείας από τη μία και της συμμόρφωσης με τις επιταγές της ηθικής συνειδήσεως από την άλλη.

1.2. Η προβληματική

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η παραβίαση από τον ε.π.ε. (όπως η έννοια του προσδιορίζεται από τη νομική επιστήμη και θα αναλυθεί στη συνέχεια) ενός κανόνα του ποινικού δικαίου προκαλείται ή στηρίζεται όχι σε διάταξη νόμου ή σε εκ του νόμου πηγάζον καθήκον ή δικαίωμα του δράστη ή ακόμα σε εσφαλμένη πεποίθηση αυτού ότι δικαιούται να πράξει με αυτόν τον

⁸ Βαλλήνδρας Δημήτριος, Το πολιτικόν έγκλημα εις την σύγχρονον γερμανικὴν ποινικὴν θεωρίαν, ΠοινΧρ ΚΒ', σελ. 339.

⁹ Βαλλήνδρας, ό.π. .

¹⁰ Ανδρουλάκης Ν., «Ο χλιαστής πατήρ», σελ. 259.

¹¹ Δημοσιεύθηκε στο *Recht und Staat Geschichte und Gegenwart*, τεύχος 52, 1927.

¹² Βαλλήνδρας, ό.π. 339 – 340.

τρόπο ή ότι η πράξη του δεν είναι άδικη , αλλά στην πεποίθησή του , σχηματισθείσα κατά στέρεο και ακλόνητο τρόπο , βάσει των επιταγών της συνείδησης , της ιδεολογίας ή άλλων αντιλήψεών του σταθερά συνδεδεμένων με την προσωπικότητά του , ότι είναι ηθικά υποχρεωμένος , ότι έχει ηθικό καθήκον να πράξει τοιούτοτρόπως .

Τα προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από μία ενδεχόμενη αναγνώριση λόγου μη τιμώρησης ή , έστω , ηπιότερης τιμώρησης , του εν λόγω δράστη είναι προφανή . Το δίκαιο εφαρμόζεται και απαιτείται η συμμόρφωση των κοινωνιών με αυτό ανεξάρτητα από την αναγνώρισή του ως ορθού ή όχι από την ατομική συνείδηση ¹³ , είτε αντιλαμβανόμαστε αυτό ως ετερόνομη αναγκαστική ρύθμιση των σχέσεων των μελών μίας κοινωνίας είτε ως πραγματική ιδεολογική βάση ¹⁴ , συμπορευόμενη και ταυτιζόμενη , κατά ένα μέρος τουλάχιστον , με την Ηθική και το Ορθό ¹⁵. Σκοπός του δικαίου δεν είναι να διαπαιδαγωγήσει τα πρόσωπα σε ηθικό επίπεδο , καθώς τα ελατήρια που παρακινούν σε συμμόρφωση με τις νομοθετικές επιταγές είναι για το δίκαιο αδιάφορα. Το εσωτερικό φρόνημα των προσώπων δεν ενδιαφέρει το δίκαιο αλλά την ηθική ¹⁶ . Συνεπώς , η μη εφαρμογή των επιταγών του ποινικού δικαίου ή η ελαστικότερη εφαρμογή τους στην περίπτωση των δραστηών που επικαλούνται λόγους ηθικής υποχρέωσης για τη διάπραξη ποινικά κολάσιμων πράξεων ενδέχεται να οδηγήσει σε αναίρεση και διάλυση αυτού καθαυτού του οικοδομήματος του ποινικού κολασμού των εγκλημάτων . Από την άλλη , η ίδια η έννομη τάξη μπορεί ¹⁷ να αναγνωρίσει και να σεβαστεί την παράβαση σε συγκεκριμένες περιπτώσεις του τεθειμένου δικαίου ως εκδήλωση μίας διαφοροποιούμενης ατομικής συνείδησης , σύμφωνα με τους

¹³ Χαραλαμπίκης Αριστοτέλης , Διάγραμμα Ποινικού Δικαίου , Γενικό Μέρος , σελ. 295 . Ο Κοτσαλής επισημαίνει (Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 487) ότι η ισχύς του δικαίου δεν βρίσκεται κάτω από τη γενική επιφύλαξη της συνείδησης .

¹⁴ Κοτσαλής , Γνώση και άγνοια του αδικού , 1988 , σελ. 71 .

¹⁵ Ο Μάνεσης (Μάνεσης Αριστόβουλος , Συνταγματικό Δίκαιο Ι , σελ. 45) επισημαίνει ότι το θετικό δίκαιο ισχύει και εφαρμόζεται , έστω και αν δεν είναι ορθό , δηλαδή ακόμη και όταν οι κανόνες του δεν είναι σύμφωνοι προς τις υποτιθέμενες αρχές της δικαιοσύνης , τεκμαιρόμενης , πάντως , σε κάθε περίπτωση , της συμφωνίας των κανόνων του με την ιδέα της δικαιοσύνης . Κατά τον Βαλλήνδρα (Το πολιτικόν έγκλημα εις την σύγχρονον γερμανικήν ποινικήν θεωρίαν , ΠοινΧρ ΚΒ' , σελ. 350) η κρατική ηγεσία δεν δύναται να καθορίζει κατά το δοκούν τι είναι δίκαιο και τι άδικο , αλλά υπόκειται και αυτή στο δίκαιο και δεσμεύεται από τις επιταγές των κανόνων του ηθικού νόμου . Βλ. και Θ. Κονταξή , Ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας , σελ. 83 επ. .

¹⁶ Κ. Μπέης , Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών , σελ. 485 , με περαιτέρω παραπομπές στον Καντ .

¹⁷ Κοτσαλής , ό.π. , σελ. 71 .

όρους που η ίδια θέτει και δεν θέτουν σε κίνδυνο την ύπαρξή της και την τήρηση των θεμελιακών κανόνων που διέπουν τη λειτουργία της .

Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες , όπου η αρχή του κράτους δικαίου αποτελεί θεμελιώδες , συνταγματικά κατοχυρωμένο αξίωμα της λειτουργίας της Πολιτείας , ερωτάται , επιπλέον , αν νομιμοποιείται η τελευταία, και αν ναι σε ποιο βαθμό , να κολάσει ποινικά τα μέλη της που παραβαίνουν εκ πεποιθήσεως έναν επιτακτικό κανόνα συμπεριφοράς , εξοπλισμένο με την απειλή της ποινικής κύρωσης , ενόψει της αρχής της ενοχής . Η αρχή αυτή , για τη συνταγματική κατοχύρωση της οποίας στο Ελληνικό Σύνταγμα γίνεται επίκληση του ά. 2 παρ. 1 που προβλέπει την προστασία της ανθρώπινης αξίας ως πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας , επιβάλλει την πλήρωση συγκεκριμένων προϋποθέσεων για την απόδοση μομφής στο δράστη για την πράξη του . Η ενοχή νοείται αφενός γενικά , με την έννοια της εξακρίβωσης , από το αρμόδιο ποινικό δικαστήριο της συνδρομής των στοιχείων της αντικειμενικής υπόστασης , της μη συνδρομής λόγων άρσης του αδικού και του καταλογισμού , ώστε να προχωρήσει στο στάδιο της κατάγνωσης της ποινής , αφετέρου ειδικά , ως το τρίτο επιμέρους συστατικό στοιχείο της αξιοποίνου πράξεως (ά. 14 ΠΚ) , ήτοι αυτό του καταλογισμού της συγκεκριμένης αξιόποινης πράξης στο συγκεκριμένο δράστη . Η προϋποθέσεις διαπίστωσης της ενοχής του ε.π.ε. , κατά τις δύο προαναφερόμενες έννοιες της , θα αποτελέσει ζήτημα προς διερεύνησης στην παρούσα , καθώς και , σε περίπτωση διαπίστωσης αυτής , η δυνατότητα επιεικέστερης , κατά το τεθειμένο δίκαιο , ποινικής αντιμετώπισής του .

2. Προσπάθεια ορισμού.

2.1. Λόγοι ιδιαίτερης αντιμετώπισης ε.π.ε.

Τι είναι αυτό που διακρίνει τον ε.π.ε. από τους άλλους «κοινούς» εγκληματίες ; Υπό την ευρύτερη έννοια της πεποιθήσεως ως γνώμης ή ιδέας (που δεν συνοδεύεται από βεβαιότητα) , στην έννοια του ε.π.ε. φαίνεται να μπορούν να ενταχθούν όλοι , εκτός των ακαταλογίστων και των αμελών , δράστες εγκληματικών πράξεων , οι οποίοι γνωρίζουν ότι ενεργούν αντίθετα με τις επιταγές του νόμου και επιθυμούν ή αποδέχονται το εγκληματικό αποτέλεσμα , λόγω συγκεκριμένων κάθε φορά κινήτρων – επιθυμιών τους . Δηλαδή όλοι οι εγκληματίες έχουν την «πεποίθηση» ότι «πρέπει» να

διαπράξουν το έγκλημα , με την έννοια ότι το επιλέγουν μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών οδών δράσης . Είναι όμως όλοι αυτοί ε.π.ε. ;

Η απάντηση είναι , βέβαια , αρνητική . Η διαφορά έγκειται στο ότι ο ε.π.ε. πιστεύει ότι «πρέπει» να γίνει εγκληματίας . Δεν εγκληματεί εξ ανάγκης , λόγω επιρροής ή πίεσης από τρίτους , από φιλοκέρδεια ή συνήθεια ή επειδή πλανάται ως προς τη νομιμότητα της πράξης του . Πράττει διότι , βάσει της δικής του ηθικής συνείδησης , θεωρεί ότι όχι μόνο δικαιούται αλλά και είναι καθήκον του να παραβεί τις επιταγές του νόμου ¹⁸ . Τις επιταγές αυτές και , πολλές φορές , τη συνολική κοινωνικοπολιτική οργάνωση και ιεραρχία τις αμφισβητεί και επιθυμεί να τις αλλάξει , σε αντίθεση με τον κοινό εγκληματία που δεν ενδιαφέρεται για το ορθό ή δίκαιο των κανόνων που απαγορεύουν την πράξη του , αλλά αρκείται στην προσπάθειά του να πετύχει το επιδιωκόμενο με την πράξη του αποτέλεσμα και , ενδεχομένως , να ξεφύγει , στη συνέχεια , από τους διωκτικούς μηχανισμούς της Πολιτείας . Για τούτο και μετά τη διάπραξη του εγκλήματος και την κίνηση ποινικής διαδικασίας εις βάρος του ο ε.π.ε. , σε αντίθεση με τον κοινό εγκληματία που είτε αρνείται τη διάπραξη είτε αποκηρύσσει το εγκληματικό αποτέλεσμα είτε επικαλείται λόγους ελάφρυνσης της ποινής, ο ε.π.ε. , συνήθως , αναλαμβάνει πλήρως τις ευθύνες του και υποστηρίζει αυτήν και τα παραχθέντα αποτελέσματά της ¹⁹ .

Για να προχωρήσουμε στον έρευνα της αρμόζουσας ποινικής αντιμετώπισης του ε.π.ε. , τόσο από θεωρητικής όσο και από πρακτικής σκοπιάς , θα πρέπει να επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε σαφέστερα την έννοια του εκ πεποιθήσεως εγκληματία , με έναν κοινά αποδεκτό ορισμό . Για τούτο , όμως , πρέπει να προηγηθεί μία σύντομη αναφορά στους λόγους που κατέστησαν αναγκαία την ιδιαίτερη θεωρητική και νομολογιακή ενασχόληση με την περίπτωση της εν λόγω κατηγορίας δραστών .

Σε μία πρώτη , κοινωνικοπολιτική περισσότερο , προσέγγιση μπορεί να αναφερθεί η αντίφαση που δημιουργείται στην περίπτωση που η Πολιτεία διώκει και κολάζει ποινικά πράξεις , οι οποίες , αν και προβλέπονται μεν ως αξιόποινες από το θεσπισμένο δίκαιο , εν τούτοις , ενόψει των ιδιαίτερων συνθηκών τέλεσής τους , κρίνονται από την κοινή γνώμη αλλά και το κοινό

¹⁸ Κατά τον Βαλλήνδρα (ό.π. , σελ. 339) , «αισθάνεται εαυτόν υπόχρεων καθ' υπαγόρευσιν της πεποιθήσεώς του να τελέση την πράξιν» .

¹⁹ Θ. Κονταξής , ό.π. , σελ. 68 .

περί δικαίου αίσθημα ως δικαιολογημένες ή ως μη άξιες ποινικού κολασμού²⁰, λόγω «κατανόησης» των ηθικών κινήτρων που οδήγησαν το δράστη στην τέλεση της πράξης, ή τουλάχιστον ως άξιες επιεικέστερης μεταχείρισης. Η έννομη τάξη εμφανίζεται, έτσι, υπέρμετρα σκληρή, εάν απαιτεί την εφαρμογή των κανόνων της ακόμη και εκεί που η επιείκεια κρίνεται από το κοινό αίσθημα αναγκαία και δικαιότερη.

Από νομική άποψη, το ζήτημα που γεννάται στην περίπτωση του ε.π.ε. είναι αυτό της συνδρομής ή μη κάποιου λόγου απαλλαγής από την ποινή ή μετριασμού αυτής, στην περίπτωση που, ενόψει των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης και του συγκεκριμένου δράστη, αυτός αποδεικνύεται ότι αδυνατούσε ή ήταν ιδιαίτερος δύσκολη για αυτόν η συμμόρφωσή του με τις επιταγές του δικαίου, και συνεπώς, «εξαναγκάστηκε», κατά κάποιον τρόπο, στην τέλεση της πράξης.

2.2. Η έννοια της πεποίθησης

Οι ορισμοί της έννοιας του ε.π.ε., που δίδονται συνήθως²¹, επαναλαμβάνουν, ένα από τα συστατικά στοιχεία του οριζόμενου, δηλαδή το στοιχείο της πεποίθησης, το οποίο όμως δεν προσδιορίζουν περαιτέρω. Επειδή, όμως, ένας ορισμός, δεν επιτρέπεται να ταυτολογεί (να χρησιμοποιεί το ζητούμενο ως προαπαιτούμενο), θα πρέπει να επιδιωχθεί προηγουμένως ο καθορισμός της έννοιας της πεποίθησης.

Ο όρος πεποίθηση, γλωσσολογικά, συναντάται²² με δύο έννοιες: α) Με την έννοια της ακλόνητης πίστης και σταθερής βεβαιότητας για την πραγματική υπόσταση ή την αλήθεια ενός πράγματος, β) Με την έννοια του φρονήματος, της ιδέας, της προσωπικής αντίληψης, χωρίς δηλαδή το στοιχείο της αυξημένης βεβαιότητας της πρώτης σημασίας.

Στην νομική επιστήμη χρησιμοποιείται ο όρος, τουλάχιστον στο πλαίσιο της συζήτησης για τον εκ πεποιθήσεως εγκληματία, με την πρώτη έννοια, αυτήν της ακλόνητης βεβαιότητας. «Πεποίθηση», λοιπόν, θεωρείται η σε

²⁰ Μανωλεδάκης Ιωάννης, Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 226.

²¹ Σύμφωνα, για παράδειγμα, με τον ορισμό του Γαρδίκου (παρατίθεται από τον Θ. Κονταξή, ό.π., σελ. 43, υποσημ. 32), «ε.π.ε. είναι οι τελούντες το έγκλημα διότι θεωρούσιν εαυτούς υποχρέους προς τούτο ένεκα ηθικής, θρησκευτικής ή πολιτικής πεποιθήσεως». Κατά τον Θ. Κονταξή (ό.π., σελ. 33 υποσημ. 34), εκ πεποιθήσεως εγκληματίας είναι εκείνος ο οποίος πιστεύει ότι πρέπει να εγκληματήσει, που από πεποίθηση εγκληματεί.

²² Εγκυκλοπαίδεια «ΠΑΠΥΡΟΣ – ΛΑΡΟΥΣ – ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ», έκδ. 1990, τόμος 44^{ος}, σελ. 514.

βαθμό βεβαιότητας αποδοχή μίας άποψης . Είναι κάτι περισσότερο από τη «γνώμη» , η οποία δε στηρίζεται μετά βεβαιότητας , αλλά αποτελεί , κατά κάποιον τρόπο ένα προστάδιο της πεποίθησης ²³ . Υποστηρίζεται ²⁴ ότι η βεβαιότητα αυτή θα πρέπει να προκύπτει μετά από κριτική – νοητική – λογική εργασία του υποκειμένου και ότι η παρεμβολή του κριτικού λόγου κατά τον έλεγχο και την υιοθέτηση της εν λόγω άποψης είναι θεμελιώδης για την αναγνώριση της πεπιοθήσεως . Κατά τούτο , λέγεται , διαχωρίζεται από τη βεβαιότητα που δεν προκύπτει από τέτοια επεξεργασία , όπως αυτή του ενπίστευ διατελούντος , του δεισιδαίμονος , του υποβεβλημένου κ.α. . Η θέση αυτή δεν φαίνεται ορθή , καθώς απαραίτητο στοιχείο της έννοιας του ε.π.ε. είναι η βεβαιότητά του ότι αποτελεί καθήκον του η παραβίαση του ποινικού κανόνα , ανεξαρτήτως της προέλευσης αυτής της βεβαιότητας , της λογικής ή όχι επεξεργασίας της εν λόγω άποψης και της δυνατότητας θεμελίωσής της με επιχειρήματα , καθώς θεμελιώδη ρόλο διαδραματίζει το δύνασθαι (άρα και η βεβαιότητα , ανεξαρτήτως του τρόπου σχηματισμού της) του συγκεκριμένου δράστη .

Η πεποίθηση , αναφέρεται ορθά ²⁵ , δεν διαμορφώνεται στη διάρκεια μίας νυκτός ούτε την προσεπικαλείται ο δράστης ως βολικό άλλοθι για την πράξη του . Είναι ολοκληρωμένο τεκμήριο ζωής και η επαλήθευσή της έγκειται στην επίγνωση του κινδύνου ποινικών συνεπειών , τον οποίο διατρέχει στη συγκεκριμένη περίπτωση ενσυνείδητα ο δράστης της . Η πεποίθηση , λοιπόν , πρέπει να χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της μονιμότητας της ύπαρξης της στη συνείδηση του δράστη , να προκύπτει και να αποδεικνύεται ότι συνυφαίνεται αναπόσπαστα με τη συνολική δόμηση και ανάπτυξη της προσωπικότητάς του . Σύμφωνα με τη διατύπωση του Α. Καμινάρη ²⁶ , «πεποίθησις είναι η εν τη συνειδήσει του δράστου στερρά και ακλόνητος αποδοχή κρίσεως περί της αλήθειας τινός, προϊόν μακράς διεργασίας» κατά την οποία ο δράστης καθίσταται ακλόνητος και αμετάθετος στις αντιλήψεις του.

²³ Θ. Κονταξής , ό.π. , σελ. 45 .

²⁴ Βλ. Ι. Δασκαλόπουλο , σε Κονταξή , ό.π. , σελ. 45 («η πεποίθησις είναι κατ' ανάγκην έλλογος εκδήλωσις του εγώ , επειδή υπόβαθρον αυτής είναι απαραίτητος η κρίσις») .

²⁵ Γεωργάκης Ιωάννης , Ποινικόν Δίκαιον : Προσδοκώμενα και εφικτά , σε Ιστορία του ποινικού δικαίου και των ποινικών θεσμών , σειρά Ποινικά αρ. 71 , σελ. 330 .

²⁶ Παραπομπή από τον Θ. Κονταξή , ό.π. , σελ. 33 υποσημ. 34 .

Επισημαίνεται ότι κίνητρο του ε.π.ε. για την τέλεση της πράξης πρέπει να είναι μόνο η ως άνω σχηματισθείσα πεποίθηση και όχι κάποιος άλλος παράγοντας, εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, όπως η φιλοκέρδεια, το πάθος, η εκδίκηση κλπ. Αποκλείεται, συνεπώς, η προσχηματική μόνο επίκληση τυχόν ενυπάρχουσας στο δράστη πεποίθησης περί ηθικής για την εκ των υστέρων δικαιολόγηση της πράξης του, την οποία τέλεσε, στην πραγματικότητα, από άλλα κίνητρα²⁷. Κατά τη γνώμη μας, τυχόν συνδρομή άλλων κινήτρων για την τέλεση της πράξης θα πρέπει, βέβαια, να ασκεί επιρροή στην περί ενοχής κρίσης του ε.π.ε., καθώς επηρεάζει σαφώς το κρίσιμο στοιχείο του άλλως δύνασθαι πράττειν και αποκλείει τη δημιουργία αφόρητης ψυχικής πίεσης στο δράστη που τον ώθησε στη διάπραξη του εγκλήματος, ζητήματα στα οποία θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Όμως, η έννοια του ε.π.ε. αυτή καθαυτή δεν αποκλείει, την επιδίωξη και άλλων παράλληλων σκοπών από το δράστη, πέραν της συμμόρφωσης με το καθήκον για τη συνδρομή του οποίου είναι πεπεισμένος. Αρκεί ότι η πεποίθησή του αυτή τον «εξανάγκασε» ή τον επηρέασε σημαντικά, ώστε να αποφασίσει την τέλεση της πράξης.

Υποστηρίζεται²⁸ ότι η έννοια του ε.π.ε. αποκλείει τον προηγούμενο σχεδιασμό, την προμελέτη του εγκλήματος, διότι έτσι υποδηλώνεται νηφαλιότητα και έντονη προσπάθεια αποφυγής της σύλληψης. Η θέση αυτή δεν φαίνεται ορθή, καθ' ότι η ώθηση του ε.π.ε. στην τέλεση της πράξης από συμμόρφωση με τις εξαναγκάζουσες αυτόν πεποιθήσεις του δεν αποκλείει την προετοιμασία της τέλεσης, ενώ το ζήτημα της επιρροής της προετοιμασίας αυτής στην κρίση περί ενοχής είναι άσχετο με την προσπάθεια ορισμού της έννοιας του ε.π.ε..

Για να ληφθεί υπόψη κατά την ποινική αξιολόγηση της πράξης του ε.π.ε. η επικαλούμενη από αυτόν πεποίθηση και, ειδικότερα, για να επηρεάσει την κρίση περί τον καταλογισμό, θα πρέπει ο δράστης, έχοντας συνείδηση της ηθικά κρίσιμης θέσης του, να αποφάσισε την τέλεση της πράξης με τη μεγαλύτερη δυνατή σοβαρότητα, υπακούοντας στην επιταγή της συνείδησής του. Σε περιπτώσεις, επομένως που ο δράστης αγνόησε με ελαφρότητα την ηθική προβληματική της κατάστασής του και αποφάσισε την τέλεση της

²⁷ Θ. Κονταξής, ό.π., σελ. 46.

²⁸ Θ. Κονταξής, ό.π., σελ. 224.

πράξης με βάση επιπόλαια ή ωφελιμιστικά κριτήρια ο καταλογισμός δεν μπορεί να αποκλειστεί²⁹ ή να μετριασθεί. Δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα επιείκειας εκ μέρους της έννομης τάξης υπέρ ενός δράστη που αντιμετώπισε επιπόλαια και χωρίς την αρμόζουσα σοβαρότητα και προβληματισμό τη συγκεκριμένη κατάσταση και αποφάσισε να εγκληματίσει, χωρίς να θέσει σε ιδιαίτερο βάσανο και λογικό έλεγχο τις περί καθήκοντος ιδέες του που «δικαιολογούσαν» την τέλεση της πράξης. Η ίδια η έννοια της πεποίθησης, όπως την ορίσαμε παραπάνω, ως μετά βεβαιότητας υποστήριξη μίας θέσης επιβάλλει αυτή την ξεχωριστή διανοητική προεργασία και προβληματισμό, που διαχωρίζουν την ηθική ακεραιότητα και συνέπεια από τον καιροσκοπισμό και την ηθική ανευθυνότητα.

Αναφέρεται³⁰ ότι η πεποίθηση του ε.π.ε. ότι δεν δικαιολογεί αιτήματα άρσης του αξιοπoίνου, εφόσον δεν την έχει ακόμη ενστερνισθεί η έννομη τάξη, εφόσον δεν συνάδει με τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες της σύγχρονης κοινωνίας, όπως είναι η προστασία της ζωής, ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων γενικά κλπ. Δεν νομίζουμε ότι η έννοια της πεποίθησης συνδέεται με τον βαθμό της κοινωνικής της αποδοχής και αναγνώρισης, καθώς είναι αυστηρά προσωπικό ζήτημα η διαμόρφωση της προσωπικότητας και η υιοθέτηση αξιακών αρχών και προτύπων. Διαφορετικό είναι το ζήτημα της ενδεχόμενης διαφορετικής ποινικής μεταχείρισης του ε.π.ε., του οποίου οι πεπειθήσεις έρχονται σε προφανή αντίθεση με πρωταρχικές ανθρωπιστικές αρχές και κανόνες της ανθρώπινης συμβίωσης, από αυτόν του οποίου οι πεπειθήσεις συγκρούονται με την προστασία εννόμων αγαθών και αξιών «δευτερεύουσας» σημασίας, όπως στην περίπτωση των αντιρρησιών συνείδησης. Αλλά αυτό το ζήτημα δεν σχετίζεται με τον ορισμό του ε.π.ε.

2.3. Η διάκριση εκ πεπειθήσεως και εκ συνειδήσεως εγκληματία

Υποστηρίζεται στην επιστήμη του ποινικού δικαίου, και ιδίως στη γερμανική θεωρία³¹, η διάκριση μεταξύ του εκ πεπειθήσεως εγκληματία από

²⁹ Μαγκάκης Γεώργιος, Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου, σελ. 70, ο ίδιος, Ποινικό Δίκαιο, Διάγραμμα γενικού μέρους, σελ. 353.

³⁰ Γεωργιάκης Ιωάννης, ό.π., σελ. 330.

³¹ Ανδρουλάκης, Ο χιλιαστής πατήρ, ΠοινΧρ Κ', σελ. 259 επ., ο ίδιος, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος I, σελ. 561 επ., Γεωργιάκης Ιωάννης, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, Διδασκαλία, σελ. 333, Χαραλαμπίκης Αριστοτέλης, Διάγραμμα Ποινικού Δικαίου, Γενικό Μέρος, σελ. 295. Οι δύο τελευταίοι φαίνεται να μην αποδίδουν με ακρίβεια την έννοια της διάκρισης, τουλάχιστον, με βάση

τον εκ συνειδήσεως. Για τον πρώτο αποκλείεται ο μετριασμός της ποινικής του ευθύνης , ενώ για το δεύτερο οι γνώμες δίστανται , καθώς ένα μέρος της θεωρίας αρνείται οποιαδήποτε επιρροή στο αξιόποινο , ενώ ένα άλλο δέχεται άρση του καταλογισμού υπό ορισμένες προϋποθέσεις . Η διάκριση προήλθε από την αρνητική φόρτιση που αποδόθηκε σταδιακά στην έννοια του ε.π.ε. , ταυτιζόμενου αυτού με τον λεγόμενο «πορωμένο» δράστη , που αρνείται συνειδητά και συνολικά τις επιταγές του δικαίου και πρέπει , για τούτο , να μην τιμωρείται επιεικέστερα , αλλά αυστηρότερα , λόγω της γενικότερης αντίθεσής του με τις επιταγές της εννόμου τάξεως . Η έννοια του εκ συνειδήσεως εγκληματία και η προτεινόμενη από πολλούς ηπιότερη ποινική του μεταχείριση στηρίχθηκε στη θέση ότι πολλοί από τους δυνάμενους να περιληφθούν στην κατηγορία του ε.π.ε. δεν εκδηλώνουν μία συνολική άρνηση των επιταγών του δικαίου , αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση , λόγω εκτάκτων περιστάσεων , βρέθηκαν σε αδυναμία να υπερβούν την ψυχική πίεση που τους δημιούργησε το ηθικό τους δίλημμα και «αναγκάστηκαν» να διαπράξουν την εν λόγω πράξη , την οποία , υπό ομαλές συνθήκες δεν θα έπρατταν , αλλά θα συμμορφώνονταν με τις επιταγές του δικαίου , την ισχύ του οποίου γενικά αναγνωρίζουν .

Στη γερμανική θεωρία, μάλιστα , διακρίνεται ο «μαλακός» εκ πεποιθήσεως εγκληματίας από τον «σκληρό» ε.π.ε. ή εκ συνειδήσεως εγκληματία . Για τον πρώτο αναφέρεται ότι επιθυμεί μεν μία διαφορετική τάξη πραγμάτων για την οποία είναι πεπεισμένος ότι πρέπει να αγωνιστεί , αλλά αυτή η πεποίθησή του δεν είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την προσωπικότητά του ούτε δημιουργεί μία αδιέξοδη για τον ίδιο σύγκρουση με το δίκαιο . Στην περίπτωση του σκληρού ε.π.ε. , όμως , ο δράστης αισθάνεται υποχρεωμένος να εκπληρώσει τις επιταγές των πεποιθήσεών του , ευρισκόμενος σε αδυναμία επιλογής , δεν του απομένει δηλαδή κανένα περιθώριο συμμόρφωσης με το δίκαιο .

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, «συνειδησιακή απόφαση είναι κάθε σοβαρή , ηθική , δηλαδή προσανατολισμένη στις κατηγορίες του καλού και του κακού ,

τη γερμανική θεωρία : Ο Γεωργιάκης αναφέρει (ό.π. , σελ. 333) ότι ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας αρνείται επιθετικά το δίκαιο , ενώ ο εκ συνειδήσεως διαφεύγει ενσυνείδητα από τις προσταγές του , ενώ , όπως αναφέρεται στη συνέχεια , η γερμανική θεωρία εντοπίζει τη διαφορά στη δυνατότητα ή μη εναλλακτικής συμπεριφοράς του δράστη, με βάση τις εδραιωμένες πεποιθήσεις του .

απόφαση , που βιώνει ο καθένας σε μία συγκεκριμένη κατάσταση ως δεσμευτική για τον ίδιο και οπωσδήποτε υποχρεωτική εσωτερικά , ώστε να μην μπορεί να δράσει αντίθετα με αυτή χωρίς σοβαρή κατάσταση ανάγκης». Για «σκληρό» ε.π.ε., σύμφωνα με τα παραπάνω , υποστηρίζεται ότι μπορεί να γίνει λόγος , όταν δεν υπάρχει για αυτόν καμία εναλλακτική λύση. Η δεσμευτικότητα της πεποίθησης του σκληρού ε.π.ε. φαίνεται , λέγεται , από την ετοιμότητά του να αναλάβει το κόστος , τις συνέπειες (της εφαρμογής) της πεποίθησής του. Σύμφωνα με τον Ανδρουλάκη ³² , η «πεποίθηση» του εκ συνειδήσεως εγκληματία είναι ένα εμπειρικά – πραγματικά βιώσιμο ψυχικό φαινόμενο , του οποίου οι αξιώσεις συνιστούν για τον άνθρωπο άμεσα προφανείς επιταγές ενός απόλυτου δέοντος και οδηγούν σε μία απόλυτα δεσμευτική απόφαση .

Τη διάκριση εκ πεποιθήσεως και εκ συνειδήσεως εγκληματία , φαίνεται να υιοθετεί , έστω και αν δεν αναφέρει συγκεκριμένα τους όρους αυτούς , ο Μανωλεδάκης ³³ , αποδεχόμενος τη διαφορετική ποινική αντιμετώπισή τους . Συγκεκριμένα , ο συγγραφέας αναφερόμενος στις πιθανές μορφές σύγκρουσης , στο πλαίσιο του ποινικού δικαίου , των καθηκόντων τέλειας και ατελούς υποχρέωσης ³⁴ , διακρίνει τις εξής περιπτώσεις : α) Εάν ο δράστης , μετά από στάθμιση των συγκρουόμενων καθηκόντων του , πλανηθεί ως προς την αξιολόγησή τους από το ισχύον δίκαιο και επιλέξει να συμμορφωθεί με το καθήκον ατελούς υποχρέωσης , θεωρώντας τούτο νόμιμο και επιτρεπτό , τότε πρόκειται για περίπτωση νομικής πλάνης και ειδικότερα έλλειψης του γνωστικού στοιχείου του δεοντολογικού κριτηρίου του καταλογισμού (συνείδηση περί το άδικο) , η οποία , εφόσον θεωρηθεί συγγνωστή , θα οδηγήσει σε άρση του καταλογισμού . β) Εάν ο δράστης αναγνωρίσει την υποχρέωσή του να συμμορφωθεί μόνο ως προς το τέλειο καθήκον , αλλά εξαναγκαστεί , λόγω των ισχυρών κινήτρων που των ωθούν , να επιλέξει το ατελές , τότε συντρέχει , ενδεχομένως , περίπτωση του «ανθρωπίνως μη

³² Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος Ι , σελ. 562 .

³³ Μανωλεδάκης Ιωάννης , Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο , σελ. 227 επ. .

³⁴ Βασιζόμενος στη θεωρία του R. F. Atkinson , περί διάκρισης τέλειων καθηκόντων , δηλαδή μη επιδεχόμενων αναβολή ή επιλεκτική εκπλήρωση και συνδεόμενων , σε περίπτωση παράβασης με υποχρέωση λογοδοσίας και ευθύνη , και ατελών καθηκόντων , δηλαδή καθηκόντων των οποίων η εκπλήρωση δεν είναι αυστηρά προσδιορισμένη και η παράβασή τους δε συνοδεύεται από κυρώσεις . Για το ότι η διάκριση δεν αντιστοιχεί ακριβώς με τη διάκριση νομικών και ηθικών καθηκόντων , βλ. Μανωλεδάκη , ό.π. , σελ. 221 επ. .

φευκτού της υπαιτιότητας» , δηλαδή έλλειψη του δεύτερου στοιχείου του δεοντολογικού κριτηρίου του καταλογισμού , που οδηγεί στην άρση του καταλογισμού και στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια . γ) Εάν ο δράστης γνωρίζει την υποχρέωσή του να επιλέξει το τέλειο καθήκον και δύναται να το επιλέξει , προτιμά όμως , με βάση την επιταγή της εσωτερικής του ηθικής το ατελές , πρόκειται για τις περιπτώσεις του εκ πεποιθήσεως εγκληματία . Είναι προφανές ότι η αναφορά του Μανωλεδάκη στις δύο τελευταίες περιπτώσεις γίνεται για τον εκ συνειδήσεως (που βρίσκεται σε αδυναμία επιλογής αντίθετης με επιταγές συνείδησης) και τον εκ πεποιθήσεως εγκληματία (δυνατότητα επιλογής αντίθετης με πεποιθήσεις) .

Η διάκριση εκ πεποιθήσεως και εκ συνειδήσεως εγκληματία κρίνεται γενικά ως ορθή ³⁵ , δεδομένου ότι εστιάζει στο κρίσιμο ζήτημα της επιρροής των πεποιθήσεων ή συνειδησιακών προσταγών του δράστη στην πραγματική δυνατότητά του να συμμορφωθεί με τις επιταγές του δικαίου κατά την τέλεση της πράξης , σύμφωνα με τις συγκεκριμένες συνθήκες , ζήτημα κρίσιμης σημασίας για το στάδιο του καταλογισμού .

2.4. Ορισμός έννοιας ε.π.ε.

Κατά τον Μανωλεδάκη ³⁶ , ο ε.π.ε. είναι ο δράστης που επιλέγει συνειδητά με βάση τη δική του ηθική , την οποία αντιπαραθέτει στην δικαιοκή , τη σύγκρουση με το δίκαιο και τη μη εκπλήρωση του δεσμευτικού καθήκοντος που απορρέει από αυτό .

Σύμφωνα με τον Ι. Γεωργάκη ³⁷ , η δράση του ε.π.ε. οφείλεται σε πεποίθηση ειδικά διαμορφωμένη και απορρέει από απόφαση που πηγάζει από συγκεκριμένη ηθική σύγκρουση του δράστη προς ορισμένη επιταγή ή απαγόρευση του νόμου . Ο ε.π.ε. πρέπει οπωσδήποτε να είναι εγκληματίας

³⁵ Κριτική ασκεί στην εν λόγω διάκριση ο Γεωργάκης (ό.π. , σελ. 334) με το επιχείρημα ότι «και η συνείδηση ως δυνατότητα διάκρισης μεταξύ καλού και κακού και η πεποίθηση ως ηθικός πειθαναγκασμός , εκφράζονται σε προσωπικά βιώματα σχετικά με τα ηθικά μας καθήκοντα» , παραγνωρίζοντας τη σημασία της διάκρισης για τη δυνατότητα απόδοσης μομφής στο δράστη κατά το στάδιο του καταλογισμού (δημιουργία ιδιαίτερης ηθικής – ψυχικής πίεσης που μπορεί να οδηγήσει σε αποκλεισμό του άλλως δύνασθαι πράττειν) , όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια . Κατά τον Παπαχαραλάμπους (Παπαχαραλάμπους Χάρης , Σχόλια σε απόφαση ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 2000 , σελ. 39 , σημ. 33) , η διάκριση είναι πλέον πεπαλαιωμένη και αναλυτικά ανεπαρκής για τη δικαιοκή κατανόηση των πολιτικοκοινωνικών αντιπαραθέσεων στο σύγχρονο κράτος .

³⁶ Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο , σελ. 227 – 228 .

³⁷ Γεωργάκης Ιωάννης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , Διδασκαλία , σελ. 332 .

«ήθους» , αποκλειόμενου οποιουδήποτε άλλου κινήτρου (π.χ. ιδιοτέλειας) για την αξιόποινη συμπεριφορά .

Σύμφωνα με τον Α. Χαραλαμπάκη ³⁸ , προϋποθέσεις συνδρομής της έννοιας του ε.π.ε. είναι η έλλειψη κινήτρου ιδιοτέλειας και η ηθική σύγκρουση του δράστη με επιταγή ή απαγόρευση του νόμου που εκφράζει ολοκληρωμένη συνειδησιακή κατάσταση , δηλαδή αληθινό βίωμα και όχι ευκαιριακές συναισθηματικές αντιδράσεις .

Σύμφωνα με τον Ν. Ανδρουλάκη , ε.π.ε. είναι ο δράστης που εν γνώσει του βάζει στην άκρη τον ποινικό νόμο για χάρη μίας δικής του αντίθετης πεποίθησης ³⁹ , εκείνος που κατά την ατομική πεποίθησή του ή την πεποίθηση της αποκλίνουσας – μειοψηφούσας ομάδας στην οποία ανήκει , πιστεύει ότι η εγκληματική του πράξη είναι ηθικά επιβεβλημένη ⁴⁰ .

Με βάση όσα προαναφέραμε για τη διάκριση εκ πεποιθήσεως και εκ συνειδήσεως εγκληματία από τη γερμανική θεωρία και νομολογία , θεωρούμε σκόπιμο να διακρίνουμε μεταξύ εκ πεποιθήσεως εγκληματία εν στενή και ευρεία έννοια , ώστε στην πρώτη να περιλαμβάνονται μόνο οι δράστες για τους οποίους αποδεικνύεται ότι η παραβίαση των επιταγών της εννόμου τάξεως ήταν για αυτούς μοναδική δυνατή λύση , ενόψει των επιταγών της συνειδήσεώς τους και της συνολικής δόμησης της προσωπικότητάς τους (εκ συνειδήσεως δράστες) , ενώ στη δεύτερη να περιλαμβάνονται , εκτός των πρώτων , και όσοι έδρασαν μεν από κίνητρα στηριζόμενα στις προσωπικές τους , στέρεα θεμελιωμένες πεποιθήσεις , αλλά χωρίς η συγκεκριμένη πορεία δράσης να παρουσιαζόταν για αυτούς ως μονόδρομος , υφισταμένων άλλων εναλλακτικών – νόμιμων λύσεων ή τουλάχιστον υφισταμένης της «ηθικής» τους δυνατότητας να παρεκκλίνουν από τις επιταγές των πεποιθήσεών τους , χωρίς να οδηγηθούν σε «άρνηση – αναίρεση» της όλης προσωπικότητάς τους.

2.5. Εγκληματίας εκ πεποιθήσεως και πολιτικός εγκληματίας

Σύμφωνα με τα παραπάνω , ο ε.π.ε. δρα , διότι αισθάνεται ηθικά υποχρεωμένος προς τούτο , βάσει μίας ιδεολογικής , θρησκευτικής , πολιτικής

³⁸ Χαραλαμπάκης Αριστοτέλης , Διάγραμμα Ποινικού Δικαίου , Γενικό Μέρος , σελ. 294 – 295 .

³⁹ Ανδρουλάκης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , 2006 , σελ. 561 .

⁴⁰ Ανδρουλάκης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , 2006 , σελ. 518 .

ή άλλης πεποίθησής του . Η επίκληση πολιτικών κινήτρων από τον ε.π.ε. μας οδηγεί αναπόφευκτα στην εξέταση και το συσχετισμό της έννοιας του με αυτήν του πολιτικού εγκληματία , του δράστη ενός πολιτικού εγκλήματος . Θα πρέπει να ερευνηθεί , πρώτον εάν ο πολιτικός εγκληματίας είναι ε.π.ε. , και δεύτερον τι συνέπειες υπάρχουν , σε περίπτωση καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα , για την ποινική αντιμετώπιση του ε.π.ε. .

Η έννοια του πολιτικού εγκλήματος έχει μακρά προϊστορία στην ελληνική έννομη τάξη ⁴¹ , αμφισβητείται όμως με σοβαρά και βάσιμα επιχειρήματα η ουσιαστική αναγνώρισή της στην νομολογιακή πράξη , με συνέπεια να αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το πολιτικό έγκλημα μπορεί να υπήρξε στη συνταγματική μας τάξη ως έννοια , αλλά ο πολιτικός εγκληματίας αποτέλεσε ένα «ανύπαρκτο» είδος ⁴² . Για το πολιτικό έγκλημα υπάρχει ρητή συνταγματική πρόβλεψη στο Σ του 1975 αναφορικά με τη δυνατότητα παροχής αμνηστίας με νόμο , ψηφισθέντα με αυξημένη πλειοψηφία της Ολομελείας της Βουλής (ά. 47 παρ. 3) , με την αρμοδιότητα των Μικτών Ορκωτών Δικαστηρίων για την εκδίκαση των σχετικών εγκλημάτων (ά. 97 παρ. 1) και με την απαγόρευση έκδοσης αλλοδαπού για την υπέρ της ελευθερίας δράσης του (ά. 5 παρ. 2 γ') . Επίσης , αναφέρεται στο ά. 438 γ' ΚΠΔ ως έγκλημα για το οποίο απαγορεύεται η έκδοση . Ορισμός , όμως , της έννοιας του πολιτικού εγκλήματος δεν υπάρχει στο Σύνταγμα ούτε σε νομοθετικό κείμενο , το έργο , δε , αυτό έχει αναληφθεί από τη νομολογία και τη θεωρία .

Σύμφωνα με την κρατούσα νομολογιακή θέση , που αποδέχεται τη στενή αντικειμενική θεώρηση ⁴³ , ως πολιτικό έγκλημα νοείται εκείνο που

⁴¹ Για πρώτη φορά περιελήφθη σχετικά με το πολιτικό έγκλημα διάταξη στο Ελληνικό Σύνταγμα του 1844 , στο ά. 93 , και έκτοτε η πρόβλεψη ιδιαίτερης αντιμετώπισης για αυτό υπάρχει σε κάθε μεταγενέστερο ελληνικό Σύνταγμα (Αλιβιζάτος Ν. , Η ιδιότυπη μεταχείριση ενός «ανύπαρκτου» είδους : ο πολιτικός εγκληματίας στα ελληνικά Συντάγματα , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 212) . Για την ιστορική γέννηση της έννοιας , κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες του γαλλικού ποινικού κώδικα του 1810 (Ναπολεόντειου) , βλ. Λοβέρδο Ανδρέα , Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα , σελ. 115 επ. .

⁴² Αλιβιζάτος Ν. , Η ιδιότυπη μεταχείριση ενός «ανύπαρκτου» είδους : ο πολιτικός εγκληματίας στα ελληνικά Συντάγματα , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 220 . Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι πρωταγωνιστές της επταετούς δικτατορίας δε δικάστηκαν ως πολιτικοί εγκληματίες (βλ. Σωτηρέλλη Γιώργο , Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 252) .

⁴³ Κατά την «αμιγή» αντικειμενική θεωρία , που υποστήριξε σε εμάς ο Ν. Ι. Σαρίπολος , για την αναγνώριση πολιτικού εγκλήματος απαιτείται να στρέφεται ευθέως κατά της εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας του κράτους ή κατά των πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών κατά τις εκλογές, μη ερευνημένου του σκοπού του δράστη . Αντίθετα , κατά τις υποκειμενικές θεωρίες βασικό κριτήριο

απευθύνεται αμέσως κατά της πολιτείας και τείνει στην ανατροπή ή αλλοίωση της καθεστηκυίας τάξης , η οποία υπάρχει σύμφωνα με το ισχύον πολίτευμά της⁴⁴. Η στενή αντικειμενική θεώρηση⁴⁵ του πολιτικού εγκλήματος αποτέλεσε επιλογή – πρωτοτυπία της ελληνικής νομολογίας⁴⁶, απαιτώντας , πέραν της προσβολής της υπόστασης ή της ασφάλειας του κράτους (στην οποία αρκείτο η αντικειμενική θεώρηση) , επιπλέον και την απειλή κατάλυσης ή μεταβολής του υφισταμένου πολιτεύματος και πολιτείας . Με τον τρόπο αυτό , περιορίστηκε ακόμη περισσότερο το πιθανό πεδίο εφαρμογής των διατάξεων για το πολιτικό έγκλημα .

Νομολογιακή θέση⁴⁷ που υιοθέτησε ευρύτερη έννοια του πολιτικού εγκλήματος⁴⁸, αποδεχόμενη αφενός την εκτίμηση και υποκειμενικών στοιχείων – κινήτρων του δράστη και τη δυνατότητα έμμεσης προσβολής της πολιτικής οργάνωσης του κράτους («εκείνο το οποίο , ενόψει του κινήσαντος τον δράστην ελατηρίου , του υπ' αυτού επιδιωχθέντος σκοπού και της φύσεως των προσβληθέντων δικαιωμάτων , στρέφεται έστω και μόνον έμμέσως κατά της πολιτικής οργάνωσης του κράτους και τείνει εις ανατροπή ή αλλοίωσης της καθεστηκυίας τάξης») , δε γνώρισε ευρύτερη αποδοχή από τα ποινικά μας δικαστήρια.

Την κρατούσα γνώμη για την αντικειμενική θεώρηση του πολιτικού εγκλήματος επανέλαβε και η απόφαση του δικαστηρίου που δίκασε τους κατηγορούμενους για συμμετοχή στα εγκλήματα της τρομοκρατικής οργάνωσης «17^η Νοέμβρη»⁴⁹, που υποστήριξε ότι στην έννοια του πολιτικού

για τη διάκριση των πολιτικών από τα κοινά εγκλήματα είναι ο πολιτικός σκοπός του δράστη (Παπαναστασίου Βασιλείος , Πολιτικά εγκλήματα και αι επ' αυτών διακρίσεις , ΠοινΧρΛΑ' , σελ. 6 επ.) . Για τις επιμέρους αντικειμενικές και υποκειμενικές θεωρίες περί πολιτικού εγκλήματος , βλ. Λοβέρδο Ανδρέα , Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα , σελ. 141 επ. .

⁴⁴ ΑΠ 1137/1998 , ΠοινΧρ ΜΘ' , σελ. 655 επ. , ΑΠ 1576/1995 , ΠοινΧρ ΜΣΤ' , σελ. 914 επ. , ΑΠ 362/1995 , Υπερ 1996 , σελ. 487 επ. .

⁴⁵ Κατά τον Παπαναστασίου (Πολιτικά εγκλήματα και αι επ' αυτών διακρίσεις , ΠοινΧρΛΑ' , σελ. 10) δεν πρόκειται περί αντικειμενικής , αλλά περί υποκειμενικής εν στενή έννοια θεώρησης .

⁴⁶ Λοβέρδος Ανδρέας , Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα , σελ. 150 επ. .

⁴⁷ ΣυμΕφαΘ 12 – 13/1976 (ΠοινΧρ 1976 , σελ. 659 επ.) , που αναιρέθηκε από την ΣυμΑΠ 890/1976 (ΠοινΧρ 1977 , σελ. 317 επ.) , ΣυμΕφαΘ 2/1998 , Υπερ 1998 , σελ. 568 επ. , ΣυμΑΠ 761/1975 , ΠοινΧρ ΚΣΤ' , σελ. 150 επ. .

⁴⁸ Για τη μικτή περί πολιτικού εγκλήματος θεωρία που λαμβάνει υπόψη , πέραν των αντικειμενικών προϋποθέσεων (απειλή υπόστασης πολιτείας κλπ) και τις υποκειμενικές τάσεις και κίνητρα του δράστη , βλ. Λοβέρδο Ανδρέα , Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα , σελ. 153 επ. .

⁴⁹ ΕφαΘ 699 , 780 , 809 , 3244/2003 , ΠοινΧρ ΝΔ' , σελ. 998 επ. , παρ. 1 . Για τη θεμελίωση της αντικειμενικής θεώρησης του πολιτικού εγκλήματος οι ως άνω αποφάσεις επικαλέσθηκαν τις Διεθνείς Συμβάσεις που έχει υπογράψει και επικυρώσει το ελληνικό κράτος (Ευρωπαϊκή Σύμβαση Έκδοσης 1957 , ά. 3 , Σύμβαση Δουβλίνου για την έκδοση μεταξύ των Κρατών Μελών της Ε.Ε. 1996 , ά. 3 ,

εγκλήματος μπορεί να ενταχθεί μόνο το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας και οι προπαρασκευαστικές πράξεις αυτού , ενώ κάθε άλλη εγκληματική πράξη , ασχέτως του αν τελέστηκε από το δράστη βάσει των πολιτικών του φρονημάτων , θεωρείται έγκλημα του κοινού ποινικού δικαίου και αντιμετωπίζεται ποινικά ως τέτοιο , ενώ , τυχόν υποκειμενικά οράματα και επιδιώξεις του δράστη μπορούν να ληφθούν υπόψη μόνο κατά το στάδιο της επιμέτρησης της ποινής ⁵⁰ .

Η ως άνω θεώρηση βρήκε στήριγμα σε θεωρητικές θέσεις που ⁵¹ είτε αρνούνται πλήρως τη δυνατότητα αναγνώρισης της ιδιότητας του πολιτικού εγκληματία (και , συνεπώς , διαφορετικής τους ποινικής αντιμετώπισης) σε δράστες εγκλημάτων κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος , υποστηρίζοντας ότι δεν είναι δυνατή η διάπραξη πολιτικού εγκλήματος σε σύγχρονο δημοκρατικό καθεστώς είτε αρνούνται τη συνδρομή πολιτικού εγκλήματος , σε περίπτωση εγκλημάτων κατά βασικών ατομικών εννόμων αγαθών , ενώ δέχονται , όμως , τη δυνατότητα διάπραξης πολιτικών εγκλημάτων και σε δημοκρατικά πολιτεύματα .

Στην αντικειμενική θεώρηση του πολιτικού εγκληματία (και στην στενή εκδοχή αυτής) έχει ασκηθεί και ασκείται κριτική από μερίδα της θεωρίας ⁵² .

Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας 1977 , ά. 1 , Σύμβαση Ν. Υόρκης 1998, ά. 2 και 11) , που ρυθμίζουν το καθεστώς έκδοσης και ρητά αποκλείουν το χαρακτηρισμό ως πολιτικών εγκλημάτων συγκεκριμένων πράξεων που στρέφονται κατά της ζωής ή σωματικής ακεραιότητας κλπ (σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος) , αλλά και το αμφίβολης ερμηνευτικής σημασίας επιχείρημα ότι ο συνταγματικός νομοθέτης του 2001 , τελών εν γνώσει της θέσης της νομολογιακής αντιμετώπισης του πολιτικού εγκλήματος , θα είχε προβεί σε αυθεντική ερμηνεία της έννοιας του , εάν επιθυμούσε διαφορετική αντιμετώπιση .

⁵⁰ ΕφΑθ 699 , 780 , 809 , 3244/2003 , ΠοινΧρ ΝΔ' , σελ. 1000 , παρ. 6.

⁵¹ Για τις επιμέρους υποστηριχθείσες απόψεις , βλ. Σωτηρέλλη Γιώργο , Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 249 επ. .

⁵² Βλ. Σωτηρέλλη Γιώργο , Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 254 επ. , Λοβέρδο Ανδρέα , Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα , σελ. 147 επ. , Μανωλεδάκης Ιωάννης , Τρομοκρατία και νομοκρατία , ΠοινΔικ 2003 , σελ. 68 επ. . Ο τελευταίος αναφέρεται ειδικότερα και ασκεί κριτική στην προσπάθεια αποκλεισμού της δυνατότητας χαρακτηρισμού των εγκλημάτων των μελών τρομοκρατικών οργανώσεων ως πολιτικών με αναγωγή στην Απόφαση – Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ε.Ε. της 13^{ης} Ιουνίου 2002 , που αναφερόμενο στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 27^{ης} Ιανουαρίου 1977 , ορίζει ότι τα εγκλήματα τρομοκρατίας δε μπορεί να θεωρηθούν πολιτικά ή συναφή με πολιτικά , και επισημαίνει ότι αφενός η εν λόγω Απόφαση και Σύμβαση αναφέρονται και ισχύουν αποκλειστικά για τις ανάγκες της έκδοσης και δεν συνιστούν γενική πρόβλεψη και επιταγή , αφετέρου ότι ο κοινός νομοθέτης δε μπορεί με τους ορισμούς που θα δώσει για το πολιτικό έγκλημα να εξουδετερώσει τη συνταγματική πρόβλεψη της ιδιαίτερης μεταχείρισης αυτού . Επιπλέον , αναφερόμενος στην υπαγωγή , με τον ν. 2928/2001 , του οργανωμένου εγκλήματος στην αρμοδιότητα των ποινικών εφετείων , υποστηρίζει (ό.π. , σελ. 69) ότι δε μπορεί , ενόψει της ρητής συνταγματικής επιταγής του ά. 97 παρ. 1 Σ , να υπαχθούν σε αυτά και τα εγκλήματα των τρομοκρατικών οργανώσεων , ως κατεξοχήν πολιτικά .

Πολιτικός εγκληματίας , έχει υποστηριχθεί ⁵³ , είναι ο ενταγμένος σε οργάνωση με πολιτικό σκεπτικό , που επιδιώκει δηλαδή την ανατροπή , μεταβολή , κλωνισμό πίεση του πολιτικού ή κοινωνικού καθεστώτος και τελεί αξιόποινες πράξεις , ανταποκρινόμενες στο σκεπτικό αυτό και πρόσφορες για τους σκοπούς αυτούς , εφόσον ο ίδιος δεν έχει οποιαδήποτε υπαλληλοστρατιωτική ιδιότητα . Η συνδρομή του υποκειμενικού στοιχείου , των κινήτρων του δράστη δεν μπορεί να αποκοπεί από τις προϋποθέσεις κρίσης περί του πολιτικού χαρακτήρα του εγκλήματος .

Όπως καταδεικνύεται από την επισκόπηση της νομολογίας και την κριτική της θεωρίας , τα ελληνικά δικαστήρια αποφεύγουν την αναγνώριση της ιδιότητας του πολιτικού εγκληματία σε κάθε περίπτωση , ακόμη και εκεί που είναι προφανής η πολιτική φύση του συγκεκριμένου εγκλήματος , όπως στις περιπτώσεις των υποθέσεων της 17N και του ΕΛΑ ή στις υποθέσεις εγκληματικών πράξεων κατά τις δυναμικές διαδηλώσεις του εντελώς πρόσφατου «κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης» ⁵⁴ . Λόγος για τούτο είναι , βέβαια , ο φόβος για την προνομιακή δήθεν αντιμετώπιση των πολιτικών εγκληματιών ⁵⁵ . Ο φόβος αυτός , όμως , δεν είναι δικαιολογημένος. Από καμία , από τις προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις για το πολιτικό έγκλημα , δεν προκύπτει κίνδυνος επιεικέστερης ποινικής του αντιμετώπισης . Η αντίθετη επιχειρηματολογία επικαλείται τον κίνδυνο επηρεασμού των ενόρκων, κίνδυνο που υποτίθεται ότι είναι μεγαλύτερος από αυτόν των τακτικών δικαστών σε περιπτώσεις πολύκροτων δικών , όπως της 17N . Το επιχείρημα αυτό , όμως , δεν αντέχει σε κριτική . Καταρχάς , η αρμοδιότητα των ενόρκων επί των πολιτικών εγκλημάτων προβλέπεται από το ίδιο το Σύνταγμα , η σχετική διάταξη , δε , παρέμεινε αναλλοίωτη μετά από δύο αναθεωρήσεις (1986 , 2001) . Είναι προφανές ότι ο συντακτικός νομοθέτης επέλεξε τη διατήρηση της αρμοδιότητάς των Μεικτών Ορκωτών Δικαστηρίων ,

⁵³ Κατά τον Ι. Μανωλεδάκη , παρατίθεται από τον Σωτηρέλη Γιώργο , σε Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 261 επ. .

⁵⁴ Σωτηρέλης Γιώργος , Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 263 επ. .

⁵⁵ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της αγόρευσης του εισαγγελέα της υπόθεσης της 17N , Χρήστου Λάμπρου , που παραθέτει ο Σωτηρέλης , σε Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 262 επ. : «Το πολιτικό έγκλημα , κατά το Σύνταγμα , είναι προνομιακό ... Και ερωτάται : Ένα δημοκρατικό Σύνταγμα είναι δυνατόν να ανάγει σε προνομιακό έγκλημα εκείνο το οποίο οδηγεί σε κατάργηση του ίδιου , δηλαδή της δημοκρατίας : Η απάντηση είναι όχι ...»

κάθε , δε , διαφορετική νομοθετική ρύθμιση , όπως αυτή της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας , είναι προδήλως αντισυνταγματική . Επιπλέον, η εκδίκαση των εν λόγω υποθέσεων από ενόρκους δεν συνεπάγεται αναγκαίως την επεικέστερη τιμώρηση των δραστών , αλλά σημαίνει , οπωσδήποτε , τη συγκεκριμενοποίηση της δημοκρατικής αρχής κατά την απονομή της δικαιοσύνης , τόσο ως εγγύηση για μία πλησιέστερη στο κοινό περί δικαίου αίσθημα απονομή ποινικής δικαιοσύνης , όσο και ως εκπροσώπηση του λαϊκού στοιχείου σε αυτήν , ιδιαίτερα κατά την εκδίκαση εγκλημάτων με βαρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις , όπως η τρομοκρατία . Εξάλλου , το επιχείρημα περί αμεροληψίας των δικαστών δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρό , ενόψει της πολιτικής επιλογής των προϊσταμένων των δικαστικών σωμάτων και του προηγούμενου της δίωξης των δικαστών που τόλμησαν να αντισταθούν στην πίεση για την έκδοση του R. Pohle από τον τότε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου ⁵⁶ .

Θεωρούμε ότι το υποκειμενικό στοιχείο των κινήτρων του δράστη δεν μπορεί να αποκοπεί από τις προϋποθέσεις κρίσης περί του πολιτικού χαρακτήρα του εγκλήματος . Ο πολιτικός εγκληματίας , χαρακτηριζόμενος ως τέτοιος όχι μόνο βάσει αντικειμενικών θεωρήσεων , αλλά και βάσει των υποκειμενικών του κινήτρων και επιδιωκόμενων πολιτικών σκοπών , αποτελεί, σαφώς , περίπτωση εκ πεποιθήσεως εγκληματία . Όπως αναφέραμε , η ίδια η εισαγωγή της έννοιας του ε.π.ε. έγινε με αφορμή την ιδιαίτερη ποινική μεταχείριση των δραστών πολιτικών εγκλημάτων κατά την περίοδο έντονων κοινωνικοπολιτικών ανακατατάξεων , συγκρούσεων και αναβρασμού του μεσοπολέμου στην ηπειρωτική Ευρώπη . Το στοιχείο που διακρίνει τον ε.π.ε. είναι η βάσει της εδραιωμένης του πεποίθησης περί ηθικού καθήκοντος απόφαση τέλεσης της πράξης του , εν γνώση του αδίκου αυτής , η πεποίθηση , δε , αυτή μπορεί , σαφώς , αναφέρεται σε πολιτικές του αντιλήψεις και ιδέες , διακρινόμενες από το στοιχείο της μονιμότητας , της ηθικής συνέπειας και του συνειδησιακού προβληματισμού , όπως προαναφέρθηκε .

Αναφορικά με το αντικείμενο της παρούσας , ο συσχετισμός της έννοιας του ε.π.ε. με τον πολιτικό εγκληματία έχει ενδιαφέρον αναφορικά με την

⁵⁶ Βλ. σχ. Σωτηρέλη Γιώργο , σε Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 270 , σημ. 112 , όπου και περαιτέρω παραπομπές .

αρμοδιότητα των ποινικών δικαστηρίων (Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια) , καθώς οι συνταγματικές διατάξεις για την παροχή αμνηστίας και την απαγόρευση έκδοσης αλλοδαπού αφορούν τη νομοθετική και κυβερνητική , κατά κύριο λόγο , αντιμετώπιση των εν λόγω δραστών . Μπορούμε να διατυπώσουμε το συμπέρασμα ότι οι πολιτικοί εγκληματίες , σύμφωνα με τον ορισμό που αποδεχθήκαμε παραπάνω ως ορθότερο , αντίθετα με τη θέση της νομολογίας, εντάσσονται , σε κάθε περίπτωση , στους με ευρεία έννοια εκ πεπιοθήσεως εγκληματίες , όχι , όμως απαραίτητα στους εκ συνειδήσεως , καθώς η συνδρομή ανυπέβλητης ψυχικής πίεσης αποτελεί ζήτημα κρινόμενο in concreto σε κάθε περίπτωση .

Χρήσιμη , σχετικά με το αντικείμενο της παρούσας , είναι η παράθεση του σκεπτικού της απόφασης της 17N ⁵⁷ , στο σημείο όπου γίνεται αναφορά στην ψυχολογία και τη δυνατότητα κρίσης των μελών της τρομοκρατικής οργάνωσης . Γίνεται λόγος για έναν «προσωπικό ψυχολογικό μετασχηματισμό» του ατόμου – τρομοκράτη , ο οποίος «σαν κοινωνική μονάδα είναι διαφορετικός από τον κόσμο του μέσου κοινωνού . Κατασκευάζει μία δική του πραγματικότητα , έναν δικό του κόσμο αξιών και ένα ολόκληρο σύνολο προτύπων συμπεριφοράς και ηθικών κανόνων , τα οποία τηρεί αυστηρά . Τα μέλη της ομάδας συνδέονται προς άλλα τόσο πολύ , ώστε κάθε ατομική πράξη έχει και συλλογική σημασία ύψιστης σπουδαιότητας . Η ψυχοδυναμική της τρομοκρατικής ομάδας αποτελεί συνεκτικό κρίκο των μελών της ... Γενικά , όταν τα άτομα λειτουργούν στο σύνολο μίας τρομοκρατικής ομάδας , η ατομική τους κρίση και συμπεριφορά επηρεάζονται σοβαρά από τις ισχυρές ροπές της δυναμικής της ομάδας , το «πνεύμα της ομάδας» , τα κυριότερα χαρακτηριστικά του οποίου είναι η ψευδαίσθηση του απρόσβλητου , που οδηγεί σε υπερβολική αισιοδοξία και ανάληψη υψηλού κινδύνου , αλαζονία της ηθικής της ομάδας , μονοδιάστατη αίσθηση του «εχθρού» ως υπόσταση του κακού ... Σε μία τέτοια ομάδα , αμφιβολίες των μελών της , που αφορούν τη νομιμοποίηση των σκοπών και των πράξεών της, δεν είναι ανεκτές , αφού ο «ηθικός κώδικας» ή «σύστημα αξιών» της ομάδας γίνεται και «ηθικός κώδικας» και «σύστημα αξιών» κάθε μέλους ... Η επιστροφή του τρομοκράτη στην κανονική ζωή είναι σχεδόν αδύνατη , αφού ,

⁵⁷ Εφαθ 699 , 780 , 809 , 3244/2003 , ΠοινΧρ ΝΔ' , σελ. 1014 επ. .

πέραν από την πειθώ του ηγέτη και των άλλων μελών της , υπάρχει και φόβος λήψης μέτρων , όπως φυσική εκμηδένιση του μέλους αυτού . Η εν λόγω συνολική ψυχολογική κατάσταση των μελών μίας ομάδας καθιστά αυτά ευπαθή σε απόλυτη χειραγώγηση της ηγετικής ομάδας».

Από τα παραπάνω συνάγουμε το ακόλουθο συμπέρασμα : Ανεξαρτήτως του χαρακτηρισμού των εν λόγω προσώπων – μελών τρομοκρατικών οργανώσεων ως πολιτικών εγκληματιών (με αμφίβολες ως προς την επιεικέστερη μεταχείρισή τους συνέπειες) , είναι δυνατό να υποστηριχθεί βάσιμα η αλλοιωμένη ψυχολογική κατάσταση και ικανότητα κρίσης τους , και κατά συνέπεια , σύμφωνα με όσα θα εκτεθούν στη συνέχεια για τον ε.π.ε. , η ελαττωμένη ή ελλείπουσα ικανότητά τους προς καταλογισμό , και ειδικότερα προς συμμόρφωση με την περί αδίκου χαρακτήρα της πράξης τους συνείδησή τους . Επιπλέον , ο προσωπικός ψυχολογικός μετασχηματισμός τους μπορεί να αποτελέσει σημείο αναφοράς κατά την επιμέτρηση της ποινής τους και ειδικότερα τόσο κατά το στάδιο της εκτίμησης της βαρύτητας του εγκλήματος από την υποκειμενική του όψη , όσο και κατά την εκτίμηση της προσωπικότητας του εγκληματία .

Α΄ ΜΕΡΟΣ : ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΚ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑΣ.

3. Ένταξη της προβληματικής του ε.π.ε. στο δόγμα του ποινικού δικαίου

Είναι φανερό ότι η εξέταση των σχετικών με την τυχόν διαφορετική ποινική μεταχείριση του ε.π.ε. ζητημάτων δεν νοείται , κατά κανόνα , στο στάδιο της κρίσης περί της συνδρομής των στοιχείων της νομοτυπικής υπόστασης του εγκλήματος (αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση) , αλλά ούτε και στο στάδιο της συνδρομής ή μη λόγων άρσης του αδίκου , δεδομένου ότι ο εκ πεποιθήσεως δράστης , σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό , επιδιώκει ή αποδέχεται την πραγμάτωση της εγκληματικής συμπεριφοράς και την επέλευση του αποτελέσματός της , γνωρίζει ότι πράττει αδίκως ⁵⁸ και δεν επικαλείται τη συνδρομή κάποιου λόγου άρσης του αδίκου .

Η κεντρική προβληματική του εκ πεποιθήσεως εγκληματία κινείται στο χώρο του επιπέδου της ενοχής – καταλογισμού , τιθέμενου του ερωτήματος , εάν για τον εκ πεποιθήσεως δράστη θα πρέπει να αναγνωρίζεται κάποιος λόγος άρσης ή μείωσης του καταλογισμού .

3.1.Το δεοντολογικό στοιχείο του καταλογισμού

Αντικείμενο της περί καταλογισμού κρίσης , γενικά , είναι η προσπάθεια σύνδεσης της συγκεκριμένης ποινικά άδικης πράξης με το δράστη και τον εσωτερικό του κόσμο . Η σύνδεση αυτή είναι απαραίτητη , καθώς η αρχή *nulla poena sine culpa* επιτάσσει την ενοχή του δράστη ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβολή ποινής ⁵⁹ . Μετά την εγκατάλειψη της «ψυχολογικής» θεώρησης του καταλογισμού , σύμφωνα με την οποία για τον καταλογισμό σε ενοχή , αρκούσε η απόδειξη της ψυχικής σύνδεσης του δράστη με την άδικη πράξη (υπαιτιότητα : δόλος ή αμέλεια , η οποία καθαυτή

⁵⁸ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 475 , βλ. ιδιαίτερα σημ. 268 , όπου και παραπομπές στη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου , ο ίδιος , Γνώση και άγνοια του αδίκου , σελ. 72 σημ. 77 .

⁵⁹ Κοτσαλής , Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος , 2005 , σελ. 402 . Χωρίς την κατάφαση της ενοχής του συγκεκριμένου δράστη , η απαξιακή κρίση που εκφράζει η ποινή θα προσέκρουε στο ά. 2 παρ. 1 Σ , καθώς αντίκειται στη συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ανθρώπινης αξίας η επιβολή ποινής σε κάποιον που δεν μπορούσε να έχει επιρροή στο επίδικο συμβάν , μόνο το σκοπό της ικανοποίησης γενικοπροληπτικών αναγκαιοτήτων ή σκοπιμοτήτων (Κοτσαλής Λεωνίδα , Ελευθερία της βούλησης και ποινικό δίκαιο , σε Ελευθερία της βούλησης , σελ. , σελ. 48) .

συνιστούσε την ενοχή , ενώ η ικανότητα προς καταλογισμό – «βιολογικό» στοιχείο – θεωρείτο προϋπόθεση της ενοχής ⁶⁰) και την επικράτηση της «δεοντολογικής» ⁶¹ ή κανονιστικής ή αξιολογικής θεώρησης ⁶² , η περί καταλογισμού κρίση κατέστη, από απλή οντολογική έρευνα της ύπαρξης ψυχικής σχέσης του δράστη με την πράξη του (και της «βιολογικής» ικανότητάς του προς καταλογισμό) , αξιολογική κρίση , συνιστάμενη σε αποδοκιμασία του δράστη με την απόδοση μομφής – ψόγου εις βάρος του ⁶³ ή αλλιώς ιδιαίτερης προσωπικής αποδοκιμασίας για την άδικη συμπεριφορά του ⁶⁴ . Ενοχή έγινε δεκτό ότι συνιστά η σχέση του δράστη με την πράξη του , που επισύρει μομφή ⁶⁵ , ακριβώς επειδή αυτός μπορούσε να πράξει αλλιώς ⁶⁶ . Η σχέση αυτή είναι απαραίτητη για την κατάφαση της ενοχής , διότι , διαφορετικά , ο δράστης χρησιμοποιείται ως απλό μέσο για την τακτοποίηση της σύγκρουσης και τον εκφοβισμό των πολλών , με συνέπεια τη βαρεία προσβολή της ανθρώπινης αξίας , που η προστασία της αποτελεί κατά το ά. 2 παρ. 1 Σ την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας, διέπυσα και κατευθύνουσα όλες τις λειτουργίες της , μεταξύ αυτών και την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης .

Σύμφωνα , λοιπόν , με την κρατούσα στο δίκαιό μας άποψη ⁶⁷ , ο καταλογισμός της πράξης στον δράστη εξαρτάται ⁶⁸ από τη σωρευτική πλήρωση τριών κριτηρίων , ήτοι του «βιολογικού» (οντολογικό στοιχείο –

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά για τη θεωρητική εξέλιξη από την «ψυχολογική» στη «δεοντολογική» θεωρία , Κοτσαλή , Η δόμηση του εγκλήματος , σελ. 46 επ. . Επίσης , Ανδρουλάκη , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 477 επ. .

⁶¹ Το επίθετο «δεοντολογικό» δεν ταυτίζεται με το εν λόγω αξιολογικό στοιχείο του καταλογισμού , όπως ορθά παρατηρεί ο Ανδρουλάκης (Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 478 , σημ. 23) , δεδομένου ότι δεοντολογική είναι η συνολική κρίση αποδοκιμασίας του δράστη που προκύπτει μετά τη διαπίστωση σωρευτικής πλήρωσης και των τριών στοιχείων του καταλογισμού .

⁶² Η οποία εισήχθη για πρώτη φορά στη χώρα μας από τον Χωραφά (Ανδρουλάκης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 461 , σημ. 21) .

⁶³ Κοτσαλής , Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος , σελ. 403 , σημ. 14 .

⁶⁴ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , Μνήμη Π Ι. Δασκαλόπουλου , Κ. Σταμάτη , Χρ. Μπάκα , σελ. 15 .

⁶⁵ Κοτσαλής , Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος , σελ. 405 .

⁶⁶ Υπό την έννοια αυτή , και το αξιολογικό στοιχείο της αμέλειας «μπορούσε» του ά. 28 ΠΚ εντάσσεται , κατά τον Μανωλεδάκη (Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 922) στο στάδιο του τελικού καταλογισμού σε ενοχή , διακρινόμενου , κατά το συγγραφέα από το στάδιο του αρχικού καταλογισμού , που περιλαμβάνει την πλήρωση της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος .

⁶⁷ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , 2006 , σελ.478 – 479 , Κοτσαλής , Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος , 2005 , σελ. 402 επ. , ο ίδιος , Η δόμηση του εγκλήματος , σελ. 46 επ. , σημ. 162 .

⁶⁸ Σύμφωνα με την κρατούσα στη χώρα μας σύνθετη έννοια της ενοχής , που απαρτίζεται δηλαδή από στοιχεία τόσο ψυχολογικού όσο και αξιολογικού περιεχομένου (βλ. Κοτσαλή , Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος , σελ. 413) .

ικανότητα προς καταλογισμό) , του «ψυχολογικού» (υπαιτιότητα) και του «αξιολογικού – δεοντολογικού» στοιχείου (το «άλλως δύνασθαι πράττειν» , «μη φευκτόν της υπαιτιότητας») . Η συνδρομή του στοιχείου του «άλλως δύνασθαι πράττειν»⁶⁹ πληρούται με τη διαπίστωση της απουσίας εκτάκτων περιστάσεων που καθιστούσαν *in concreto* αδύνατη για το συγκεκριμένο δράστη τη διάκριση του αδίκου ή τη συμμόρφωση προς τις επιταγές του δικαίου⁷⁰ .

Το ζήτημα του ε.π.ε. , ενόψει του ορισμού της έννοιας του που δόθηκε παραπάνω (δράστης εγκληματικής πράξης που γνωρίζει το άδικο της συμπεριφοράς του , αλλά πράττει , γιατί θεωρεί ότι αυτό είναι καθήκον του – αναπόδραστη ηθική υποχρέωσή του) εξετάζεται , επομένως , στα πλαίσια του τρίτου στοιχείου του καταλογισμού , του αξιολογικού – δεοντολογικού , στα πλαίσια του οποίου , αφού έχει διαπιστωθεί η (βιολογική) ικανότητα του δράστη να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του και να ενεργήσει σύμφωνα με αυτό (ά. 34 ΠΚ , αποκλεισμός διατάραξης πνευματικών λειτουργιών ή της συνείδησης) , και η σύνδεση της πράξης με ορισμένη ψυχική διάθεση του δράστη (δόλος – αμέλεια , όχι τυχαίο συμβάν) , αξιολογείται εάν δικαιούται η έννομη τάξη να προσδοκά από το συγκεκριμένο δράστη τη συμμόρφωση με τον ποινικό κανόνα ή αν αυτή στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν αδύνατη , είτε γιατί δε μπορούσε να γνωρίσει το άδικο της πράξης του (περιπτώσεις νομικής πλάνης) είτε γιατί δε μπορούσε να συμμορφωθεί με αυτό (περιπτώσεις «μη φευκτού της υπαιτιότητας»)⁷¹ .

3.2. Το μέτρο του άλλως δύνασθαι πράττειν

Κατά τον Χωραφά⁷² , για να ανεύρουμε το κριτήριο για τον καταλογισμό σε ενοχή του δράστη αναγόμαστε στο δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου . Ο ποινικός καταλογισμός αποτελεί , κατ' αυτόν , νομική και όχι ηθική αποδοκιμασία του δράστη , που σημαίνει ότι δεν αποδοκιμάζεται η

⁶⁹ Με την κατάφαση του στοιχείου αυτού αγγίζουμε , κατά τον Ανδρουλάκη (Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , σελ. 15) , την «καρδιά της ενοχής» , καθώς αποδεικνύεται ότι ο δράστης φταίει για το άδικο που διέπραξε και το οποίο μπορούσε να αποφύγει .

⁷⁰ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 478 .

⁷¹ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 509 .

⁷² Χωραφάς , Ποινικόν Δίκαιον , Γενικά Αρχαί Α' , 1966 , σελ. 249 επ. , ο ίδιος , Αι πνευματικά βάσεις του ελληνικού ποινικού δικαίου , σε Ιστορία του ποινικού δικαίου και των ποινικών θεσμών , σειρά Ποινικά αρ. 71 , σελ. 294 επ. .

συνείδηση του δράστη , βάσει του ατομικού του δύνασθαι , αλλά η μη συμμόρφωσή του με τις προσταγές του δικαίου , ενόψει του δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου . Ο ποινικός καταλογισμός , συνεχίζει , αποτελεί την κρίση ότι ο δράστης κατεύθυνε τη συμπεριφορά του αντίθετα με αυτήν την οποία ο συνήθης και φιλόνομος πολίτης , ο πνευματικός ώριμος και υγιής κατορθώνει να τηρεί και την οποία το δίκαιο αναμένει και αξιώνει από κάθε μέσο κοινωνικό άνθρωπο .

Ο Χωραφάς ασκεί κριτική ⁷³ στην υποστηριχθείσα από τον Μαγκάκη άποψη ότι το ατομικό δύνασθαι του δράστη που αποτελεί προϋπόθεση του καταλογισμού ταυτίζεται με το δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου . Κατά τον Μαγκάκη ⁷⁴ , δε μπορεί να επιβληθεί ποινή , εάν δεν αποδεικνύεται ότι ο συγκεκριμένος δράστης ατομικά μπορούσε να πράξει αλλιώς . Επειδή όμως η *in concreto* εξακρίβωση της ατομικής δυνατότητας είναι ανέφικτη ⁷⁵ , «μπορεί» ⁷⁶ , λόγω του νομικού χαρακτήρα της ποινικής αποδοκίμασias (επιβολή από το δίκαιο κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς , που απευθύνονται γενικά σε αόριστο αριθμό κοινωνιών και προσδιορίζουν τη ρύθμιση αόριστου αριθμού περιπτώσεων) , να διαγνωσθεί ότι ο δράστης «ηδύνατο άλλως» με βάση τις δυνατότητες του μέσου κανονικού ανθρώπου . Η βουλευτική δυνατότητα του συγκεκριμένου δράστη είναι , λοιπόν , «ειδική» ή «προσωπική» στο σημείο αναφοράς της , με την έννοια ότι αναφέρεται στο συγκεκριμένο δράστη και λαμβάνονται υπόψη όλες οι προσωπικές περιστάσεις , «γενική» δε στο κριτήριο διαπίστωσής της , με την έννοια ότι η εκτίμηση των περιστάσεων αυτών για τη διάγνωση της βουλευτικής δυνατότητας του δράστη , γίνεται με βάση τη δεδομένη από την κοινωνική πείρα βουλευτική δυνατότητα του μέσου ανθρώπου .

Κατά τον Μανωλεδάκη , όσον αφορά το συγγνωστό της άγνοιας του αδικού , κρίσιμος για την εκτίμησή του χρόνος είναι αυτός της τέλεσης της

⁷³ Αι πνευματικάί βάσεις του ελληνικού ποινικού δικαίου , σε Ιστορία του ποινικού δικαίου και των ποινικών θεσμών , σελ. 295 σημ. 10 . Ο Χωραφάς επισημαίνει , σχετικά με τις θέσεις του Μαγκάκη , ότι ο τελευταίος δεν ξεφεύγει από το δίλημμα του Determinismus και Indeterminismus , το οποίο μπορεί να αποφευχθεί μόνο με την απευθείας αναγωγή στο δύνασθαι του μέσου κοινωνικού , χωρίς να ληφθεί υπόψη το ατομικό .

⁷⁴ Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ.282 επ. .

⁷⁵ Ο Κοτσαλής (Η δόμηση του εγκλήματος , σελ. 50 , σημ. 171) χαρακτηρίζει τη διάγνωση του συγκεκριμένου άλλως δύνασθαι του δράστη , λόγω των δυσχερειών εισόδου και έρευνας στον «σκοτεινό χώρο της ανθρώπινης ψυχής» του δράστη , ως τον «σταυρό του Π.Δ.» .

⁷⁶ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 480 .

πράξης με τις δυνατότητες του δράστη εκείνη της στιγμή και μοντέλο σύγκρισης ο «μέσος άνθρωπος», τοποθετημένος στον ίδιο χρόνο και στις ίδιες συνθήκες. Κριτήρια αναγωγής στο απώτερο παρελθόν του δράστη ή διάγνωσης προσωπικών του στοιχείων αντίθεσης στο δίκαιο πρέπει να αποφεύγονται για την κρίση του συγγνωστού⁷⁷. Αλλά και ως προς τη δυνατότητα επιλογής του αδίκου, δέχεται ότι κριτήριο είναι πάντα η δυνατότητα αποφυγής αυτού από τον μέσο κανονικό άνθρωπο⁷⁸.

Ο Ανδρουλάκης ασκεί κριτική στις απόψεις των Χωραφά και Μαγκάκη⁷⁹. Όσον αφορά τις θέσεις του πρώτου, επισημαίνει ότι η νομική αποδοκιμασία του δράστη διά της ποινής δεν παύει να είναι και ηθική, περιέχουσα ηθική μομφή, ψόγο⁸⁰. Περαιτέρω, σημειώνει ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για προσωπική αποδοκιμασία, διεισδύουσα στον εσωτερικό κόσμο του δράστη και διαλεγόμενη μαζί του, που προϋποθέτει ατομική δυνατότητα του αποδοκιμαζόμενου για νομοταγή συμπεριφορά. Η θέση του Χωραφά για αναγωγή στο δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου μπορεί να γίνει κατά κανόνα μόνο δεκτή, με την έννοια ότι υποδεικνύει, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο, ένα «τεκμήριο» απόδειξης⁸¹, τη δυνατότητα του συγκεκριμένου δράστη να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του και να συμμορφωθεί με τις επιταγές του δικαίου, εφόσον τελούσε υπό «συνήθεις, κανονικές περιστάσεις, πραξιακές και προσωπικές»⁸². Εφόσον, όμως, συντρέχουν έκτακτες περιστάσεις, που δύσκολα μπορούν να συμβιβαστούν με τη λογική του μέσου όρου, η αναγωγή στο δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου αντίκειται, σαφώς στις διατάξεις των ά. 34 και 36 ΠΚ, που ασχολούνται με την ατομική ανικανότητα ή περιορισμένη ικανότητα του δράστη για διάκριση του αδίκου και νομοταγή συμπεριφορά.

Ομοίως, αναφερόμενος στη θέση του Μαγκάκη για την αναγωγή στο μέσο κοινωνικό άνθρωπο για τη διαπίστωση των συνεπειών των

⁷⁷ Μανωλεδάκης Ιωάννης, Ποινικό Δίκαιο, Γενική Θεωρία, σελ. 963.

⁷⁸ Μανωλεδάκης Ιωάννης, Ποινικό Δίκαιο, Γενική Θεωρία, σελ. 968.

⁷⁹ Ανδρουλάκης, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, σελ. 479 επ.

⁸⁰ Ο Μανωλεδάκης (Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 224 σημ. 11) υποστηρίζει την ηθική σημασία της ποινής με τον ακόλουθο συλλογισμό: Η νομική μομφή οδηγεί, κατά κανόνα, σε επιβολή ποινής και η ποινή στιγματίζει κοινωνικά το άτομο και το μειώνει κοινωνικά. Έτσι, το ποινικό σύστημα δημιουργεί κοινωνική ηθική, όχι στο αφηρημένο επίπεδο των κανόνων, αλλά σε συγκεκριμένο επίπεδο πραγματικών κοινωνικών σχέσεων.

⁸¹ Ο Ανδρουλάκης κάνει λόγο για έναν «αποδεικτικό – δικονομικό ρόλο» του δύνασθαι του μέσου κοινωνικού ανθρώπου (Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, σελ. 480).

⁸² Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, σελ. 481.

προσωπικών περιστάσεων του δράστη σε έναν τέτοιο μέσο , κανονικό άνθρωπο , ο Ανδρουλάκης σημειώνει ⁸³ ότι δεν αποτελεί κάτι διαφορετικό από το δύνασθαι του μέσου κοινωνού , όπως το εννοεί και ο Χωραφάς . Όμως , στην περίπτωση που συντρέχουν έκτακτες προσωπικές περιστάσεις στο δράστη , αναγκαστικά απομακρυνόμαστε από το μέσο κοινωνικό άνθρωπο με τις μέσες αντιδράσεις του και είμαστε υποχρεωμένοι να προχωρήσουμε στον ευθύ έλεγχο του ατομικού άλλως δύνασθαι του συγκεκριμένου δράστη , « με βάση την ανθρώπινη εν γένει εμπειρία και τις αρμόδιες επιστήμες του ανθρώπου (ψυχολογία , ψυχιατρική) » .

Ο Ανδρουλάκης αναγνωρίζει , βέβαια , ότι ανάλογη με του Μαγκάκη θέση επί του ζητήματος έχει υιοθετηθεί από τη γερμανική επιστήμη ⁸⁴ . Αναφέρεται στη θέση του Roxin που επικαλείται το δύνασθαι του υγιούς και ώριμου ανθρώπου , όπως αυτός αντιδρά στις περισσότερες καταστάσεις , επιχειρώντας να αποσυνδέσει το κριτήριο αυτό από τον Ιντετερμινισμό . Επίσης , αναφέρει την τελείως διαφορετική προσέγγιση του Jakobs που εκκινώντας από τη λεγόμενη φουνκσιοναλιστική – λειτουργική θεώρηση της ενοχής (η αληθινή λειτουργία της ενοχής συναρτάται με τη λειτουργία της ποινής) υποστηρίζει ότι ο σκοπός της γενικής θετικής πρόληψης (διατήρηση της γενικής εμπιστοσύνης στον κανόνα) επιβάλλει την τιμώρηση του δράστη , σε κάθε περίπτωση (δηλαδή ανεξαρτήτως του ατομικού δύνασθαι) , εφόσον δεν υπάρχει άλλη δυνατότητα τακτοποίησης της σύγκρουσης . Όπως σωστά επισημαίνει ο Ανδρουλάκης ⁸⁵ , τέτοιες θέσεις μπορεί να οδηγήσουν σε προσβολές της συνταγματικού κύρους αρχής της ενοχής και να ευνοήσουν καταχρήσεις της ποινικής λειτουργίας της Πολιτείας , ενώ ο αληθινός ρόλος της ενοχής δε συναρτάται τόσο με τη λειτουργία όσο με την ουσία της ποινής .

Συνεπώς , η έρευνα για το « άλλως δύνασθαι πράττειν » επικεντρώνεται στο συγκεκριμένο δράστη ⁸⁶ , δηλαδή στην ικανότητά του , υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις , να διακρίνει το άδικο και να συμμορφωθεί με τις επιταγές του δικαίου . Όπως ορθά υποστηρίζεται ⁸⁷ , κατά τον ΠΚ , η ανθρώπινη δυνατότητα δεν είναι η δυνατότητα του μέσου κοινωνικού ατόμου ,

⁸³ Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 481 .

⁸⁴ Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 481 σημ. 31 .

⁸⁵ Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 482 .

⁸⁶ Ανδρουλάκης Νικόλαος, Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 478 .

⁸⁷ Δέδες Χρήστος , Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης , σελ. 94 .

εφόσον η αποδοκιμασία του δράστη αφορά στην αποδοκιμασία της προσωπικότητας του συγκεκριμένου δράστη . Ως δυνατότητα του δράστη νοείται η συνήθης ικανότητα αντίδρασης του συγκεκριμένου ατόμου .

3.3. Η γνωστική και η βουλητική όψη του άλλως δύνασθαι πράττειν

Το δεοντολογικό τμήμα του καταλογισμού («άλλως δύνασθαι πράττειν») έχει δύο ειδικότερες όψεις ⁸⁸ , ήτοι τη γνωστική – διανοητική (συνείδηση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης ή ασύγγνωστη άγνοια αυτού) και τη βουλητική (δυνατότητα συμμόρφωσης του συγκεκριμένου δράστη με την ως άνω γνώση – συνείδηση) . Από τις δύο αυτές όψεις , ο Ποινικός μας Κώδικας αναγνωρίζει (τουλάχιστον ρητά) την πρώτη , με τη διάταξη του ά. 31 περί νομικής πλάνης, που ορίζει ότι μόνη η άγνοια του αξιοποίνου δεν αρκεί για να αποκλείσει τον καταλογισμό (παρ. 1) , η πράξη όμως δεν καταλογίζεται στο δράστη αν αυτός πίστεψε λόγω πλάνης ότι είχε δικαίωμα να τελέσει την πράξη και η πλάνη του αυτή ήταν συγγνωστή (παρ. 2) .

3.3.1. Γνώση αδίκου

Το γνωστικό στοιχείο απαιτείται για την κατάφαση της δεοντολογικής όψης του καταλογισμού , διότι , εάν ο δράστης δε γνώριζε ούτε μπορούσε να γνωρίζει το άδικο της επιλογής του , δεν μπορεί να αποδοκιμασθεί για αυτήν , γιατί δεν είχε κανένα δεσμευτικό λόγο να την παραλείψει , εξομοιούμενης της περίπτωσης αυτής με την αδυναμία αποφυγής της ⁸⁹ . Στα πλαίσια της γνώσης (συνείδησης) του αδίκου χαρακτήρα της πράξης από το δράστη ως προϋπόθεση του καταλογισμού , δεν εξετάζονται ⁹⁰ οι αντιλήψεις ή σκέψεις του δράστη για το «ηθικά επιλήψιμο» της συμπεριφοράς του , αλλά το εάν ο δράστης γνώριζε το δικαιοτικό χαρακτήρα του κανόνα που παραβίασε ⁹¹ . Η γνώση του αδίκου δεν περιορίζεται στη γνώση του τυπικά παρανόμου της συμπεριφοράς , αλλά πρέπει να αναφέρεται και στην ουσιαστική απαξία της

⁸⁸ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 509 .

⁸⁹ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 509 .

⁹⁰ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 518 .

⁹¹ Κοτσαλής Λεωνίδας , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 487 .

προσωπικής συμπεριφοράς , δηλαδή στην αξία περιεχομένου του παραβιασθέντος κανόνα δικαίου ⁹² .

Ο Ποινικός μας Κώδικας , λοιπόν , σύμφωνα και με τη διάταξη του ά. 31 ΠΚ , απαιτεί για την κατάγνωση της ενοχής του δράστη , τη γνώση από αυτόν του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του ή , τουλάχιστον , το ασύγγνωστο της πλάνης του περί τον άδικο χαρακτήρα . Η ουσία του ασύγγνωστου της πλάνης περί το άδικο έγκειται στην ικανότητα του δράστη για διάγνωση του συγκεκριμένου παρανόμου της συμπεριφοράς του ⁹³ . Από το δράστη θα πρέπει να είναι ανθρωπίνως απαιτητό να χρησιμοποιήσει τη δυνατότητά του για διάκριση του αδίκου , βάσει των ατομικών του δυνατοτήτων ⁹⁴ .

Εάν ο δράστης έπραξε σε κατάσταση ασυγγνώστου πλάνης περί το άδικο , τότε η ποινή του μπορεί να μειωθεί , λαμβανομένης υπόψη αυτής της πλάνης κατά το στάδιο της επιμέτρησης της ποινής , όπως γίνεται δεκτό από τη θεωρία ⁹⁵ , ενώ η συγγνωστή πλάνη περί το άδικο , σύμφωνα με το ά. 31 παρ. 2 ΠΚ , αίρει την ενοχή του δράστη .

3.3.2. Πραγματική δυνατότητα συμμόρφωσης με τη γνώση του αδίκου

Εφόσον διαπιστωθεί ότι ο δράστης έχει συνείδηση του αδίκου της συμπεριφοράς του , πρέπει να εξακριβωθεί , περαιτέρω , εάν βρίσκεται ή όχι σε αδυναμία να την αποφύγει ή , διαφορετικά , εάν έχει τη δυνατότητα να συμμορφωθεί με τη γνώση του αδίκου (βουλευτική όψη του δεοντολογικού στοιχείου του καταλογισμού) . Η ικανότητα συμμόρφωσης με τη γνώση του αδίκου (που δε μπορεί να συναχθεί , απλώς , από την ικανότητα διάκρισης του αδίκου ⁹⁶) σημαίνει την ικανότητα του δράστη να σταθμίζει τους λόγους που τον παρακινούν στην πράξη με τις αναστολές του που αντιτίθεται σε αυτή, την ικανότητά του για λήψη απόφασης ως έκφραση της βούλησής του

⁹² Η αλλιώς στην προσβολή εννόμου αγαθού ή έκφραση κοινωνικής βλαπτικότητας (Κοτσαλής , Η δόμηση του εγκλήματος , σελ. 38 επ. .

⁹³ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 500 . Το ά. 17 του γερμ. ΠΚ κάνει λόγο περί «φευκτού» της πλάνης περί το άδικο , με το νόημα του επίπογου της πλάνης .

⁹⁴ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 502 .

⁹⁵ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. , 506 , όπου και περαιτέρω παραπομπές. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στο ά. 17 γερμ. ΠΚ γίνεται ρητή πρόβλεψη δυνητικής μείωσης της ποινής σε περίπτωση φευκτής πλάνης περί το άδικο .

⁹⁶ Κοτσαλής Λεωνίδα , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 189 , σημ. 200 .

για σύννομη συμπεριφορά ⁹⁷ . Εάν ο δράστης δε μπορούσε να συμμορφωθεί προς το δίκαιο και να επιλέξει το σωστό , είτε από ψυχική πίεση είτε γιατί βρέθηκε σε τραγικό αδιέξοδο , η «δρώσα» συνειδητή βούλησή του ⁹⁸ δε μπορεί να αποδοκιμαστεί .

Ενώ , όμως , η γνωστική πλευρά του άλλως δύνασθαι πράττειν ρυθμίζεται ρητά με μία γενική στο ά. 31 παρ. 2 ΠΚ και μία ειδική ρύθμιση στο ά. 34 ΠΚ (που αναφέρεται ειδικά στην άγνοια του αδίκου που οφείλεται σε έλλειψη «βιολογικής» ικανότητας αντίληψης του αδίκου – συσχετισμός με βιολογική πλευρά δεοντολογικού στοιχείου καταλογισμού) , η βουλητική πλευρά δεν ρυθμίζεται στον ΠΚ με μία γενική διάταξη .

Μία τέτοια διάταξη είναι , για παράδειγμα , αυτή του ά. 122-2 του γαλλικού ΠΚ του 1994 , που προβλέπει ότι δεν είναι ποινικά υπεύθυνος όποιος ενήργησε υπό το κράτος μίας δύναμης ή ενός εξαναγκασμού , στα οποία δεν μπόρεσε να αντισταθεί ⁹⁹ . Βάσει αυτής της διάταξης γαλλική θεωρία και νομολογία προχώρησαν στη διάκριση ανάμεσα σε φυσικό και ηθικό εξαναγκασμό , οι οποίοι μπορούσαν περαιτέρω να διακριθούν σε εξωτερικό και εσωτερικό καταναγκασμό , ανάλογα εάν έχουν προέλευση εξωτερική ή εσωτερική . Ως εξωτερικός εξαναγκασμός νοούνται , κατ' αυτή τη διάκριση , περιπτώσεις που ομοιάζουν με τη δική μας ανωτέρα βία του αστικού δικαίου (π.χ. κάποιος που απελάθηκε ναυαγεί και εκβράζεται από τα κύματα στις ακτές της χώρας) . Ενδιαφέρον για το εξεταζόμενο ζήτημα παρουσιάζει η έννοια του ηθικού εξαναγκασμού , όχι του εξωτερικού , για τον οποίο γίνεται δεκτό στη Γαλλία ότι μπορεί να εμφανίζεται ως απειλή ή ως πειρασμός , ασκούμενα και τα δύο χωρίς υπαιτιότητα του εξαναγκαζόμενου και συνεπαγόμενα την άρση της ελευθερίας του , αλλά του εσωτερικού , ο οποίος ,κατά την κρατούσα στη Γαλλία άποψη , δεν οδηγεί σε άρση του καταλογισμού ¹⁰⁰ .

⁹⁷ Κοτσαλής Λεωνίδας , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 187 , σημ. 192 .

⁹⁸ Κατά τη διατύπωση του Μανωλεδάκη (Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 964) .

⁹⁹ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος Ι , σελ. 538 , σημ. 1 , ο ίδιος , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , Μνήμη Π Ι. Δασκαλόπουλου , Κ. Σταμάτη , Χρ. Μπάκα , σελ. 24 επ. .

¹⁰⁰ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , σελ. 25 – 26 . Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στη διάταξη αυτή (η οποία είναι απόγονος της ανάλογης διάταξης του ά. 64 του Ναπολεόντειου ΠΚ του 1810) στηρίζονταν πολλές αθώσσεις δραστών κατά τον 19^ο αιώνα που την πράξη τους είχε εμπνεύσει το ερωτικό πάθος .

Αντί μίας τέτοιας γενικής διάταξης , όπως στο γαλλικό ποινικό δίκαιο , το ζήτημα της βουλητικής όψης του άλλως δύνασθαι πράττειν αντιμετωπίζεται στον ελληνικό ΠΚ μόνο με ειδικές διατάξεις , όπως είναι η διάταξη του ά. 34 ΠΚ (ανικανότητα συμμόρφωσης με υφιστάμενη αντίληψη για το άδικο , λόγω βιολογικών αιτίων) , του ά. 32 ΠΚ (κατάσταση ανάγκης που αίρει το άδικο) , του ά. 23 εδ. β' , 25 παρ. 3 , 32 παρ. 2 ΠΚ (συγγνωστή υπέρβαση ορίων άμυνας και κατάστασης ανάγκης) ¹⁰¹ .

Ο Ανδρουλάκης ¹⁰² , μάλιστα , περιλαμβάνει στις ειδικά προβλεπόμενες από τον ΠΚ περιπτώσεις αδυναμίας συμμόρφωσης με τη γνώση του αδίκου αυτές των ά. 231 παρ. 2 (υπόθαλψη εγκληματία υπέρ οικείου προσώπου) , 232 παρ. 2 (παρασιώπηση εγκλημάτων που αφορά οικείο πρόσωπο) , 227 παρ. 3 (ψευδορκία – ψευδής ανώμοτη κατάθεση για αποφυγή ποινικής ευθύνης του ιδίου του δράστη ή οικείου προσώπου) , 308 παρ. 3 και 361 παρ. 3 (σωματική βλάβη και εξύβριση από δικαιολογημένη αγανάκτηση εξαιτίας προηγούμενης ιδιαίτερα σκληρής ή βάνουσης πράξης παθόντος) , 377 παρ 1 β' ΠΚ (κλοπή και υπεξαίρεση αντικειμένου ευτελούς αξίας από ανάγκη για άμεση χρήση ή ανάλωση) ¹⁰³ .

Το ζήτημα , συνεπώς , που τίθεται είναι αν στην περίπτωση του ε.π.ε. μπορεί να γίνει λόγος για αδυναμία του να συμμορφωθεί με την υφιστάμενη γνώση του για τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του , κατ' αναλογία των παραπάνω διατάξεων ή γενομένου δεκτού ενός γενικού λόγου συγγνώμης και άρσης του καταλογισμού , σε περιπτώσεις αδυναμίας συμμόρφωσης πέραν του τεθειμένου δικαίου .

¹⁰¹ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 537 – 538 .

¹⁰² Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 538 – 539 .

¹⁰³ Ο Ανδρουλάκης (Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , 538 – 539 , σημ. 2) θεωρεί τις περιπτώσεις αυτές λόγους άρσης του καταλογισμού και ειδικότερα του δεοντολογικού συστατικού του , αποκρούοντας την υποστηριζόμενη στη θεωρία άποψη ότι πρόκειται για «προσωπικούς λόγους απαλλαγής από την ποινή» (Χωραφάς , Ποινικόν Δίκαιον , σελ. 425 επ.) , καθώς θεωρεί τελείως άτοπη την άρση του αξιοποίνου στις περιπτώσεις αυτές «έξω από την ενοχή» , ενώ πρόκειται για τυποποιήσεις , από τον ΠΚ , περιπτώσεων μη φευκτού της υπαιτιότητας «σε βαθμό εισαγωγής ενός αμάχητου τεκμηρίου για την ύπαρξη της σχετικής αδυναμίας , δηλαδή με εξειδικεύσεις της βασικής σκέψης του ά. 32» . Ο Μανωλεδάκης θεωρεί τις αναφερόμενες από τον Ανδρουλάκη περιπτώσεις αυτές (στις οποίες περιλαμβάνει και τη διάταξη του ά. 319 παρ. 2 για τη μη τιμώρηση εκείνων που προσλήφθηκαν στη μονομαχία ως γιατροί) ως καταστάσεις στις οποίες ο δράστης έχει μεν συνείδηση του αδίκου της πράξης του , αλλά δεν μπορεί να συμμορφωθεί με αυτή , λόγω , ειδικότερα , ψυχικής πίεσης , που απορρέει από ηθικό δίλημμα και οδηγεί σε παροχή συγγνώμης , όπως ο ίδιος ο νόμος , κατ' αμάχητο τεκμήριο , έχει κρίνει (Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 971 , 979 επ.) .

3.4. Παρέκβαση : αντιμετώπιση στο χώρο του αδίκου ;

Ένα ζήτημα που πρέπει να εξετασθεί είναι η ενδεχόμενη επιρροή επί της ποινικής αντιμετώπισης του ε.π.ε. τυχόν επίκλησης εκ μέρους του ότι η εν λόγω αξιόποινη πράξη του αποτελούσε εκδήλωση συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματός του , όπως του ά. 5 παρ. 1 Σ (δικαίωμα ανάπτυξης προσωπικότητας) , του ά. 11 παρ. 1 (δικαίωμα συνάθροισης) , του ά. 13 παρ. 1 (ελευθερία θρησκευτική συνείδησης) και παρ. 2 (ελευθερία κάθε γνωστής θρησκείας) , του ά. 14 παρ. 1 (ελευθερία έκφρασης) , 16 παρ. 1 (καλλιτεχνική και επιστημονική ελευθερία) , του ά. 22 παρ. 1 (δικαίωμα εργασίας) , του ά. 23 παρ. 1 (συνδικαλιστική ελευθερία) και παρ. 2 (δικαίωμα απεργίας) , του ά. 24 παρ. 1 (δικαίωμα προστασίας περιβάλλοντος) , ή των συνταγματικών διατάξεων που καθορίζουν τη μορφή του πολιτεύματος ως δημοκρατικού και κατοχυρώνουν την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (ά. 1 παρ. 1 , 2 , 3) κλπ . Το περιεχόμενο των παραπάνω διατάξεων και τα αναγνωριζόμενα από αυτές δικαιώματα και ελευθερίες ενδέχεται να επικαλεσθεί , για παράδειγμα , ο πολιτικός ακτιβιστής που αγωνίζεται , διαπράττοντας αξιόποινες πράξεις , για τη διάδοση συλλογικών οραμάτων ή την άσκηση κριτικής στην κυβερνητική πολιτική , ο αντιρρησίας συνείδησης που αρνείται να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία για θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς λόγους , ο αρνούμενος να δώσει θρησκευτικό όρκο ενώπιον δικαστηρίου (ή και όρκο γενικά , θεωρώντας ότι προσβάλλει την προσωπικότητά του) , ο τοποθετών εκρηκτικούς μηχανισμούς «τρομοκράτης» προς ανατροπή του υπάρχοντος κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος , οι προκαλούντες ζημιά , λόγω παύσης λειτουργίας της , στην επιχείρηση στην οποία εργάζονται απεργοί , οι παρακωλύοντες την κυκλοφορία διαδηλωτές , οι καταληψίες εγκαταλελειμμένων κτιρίων άστεγοι με σκοπό τη διαμονή τους σε αυτά (ενόψει του ά. 21 παρ. 4 Σ) κ.ο.κ. .

Είναι γεγονός ότι οι επιδιωκόμενοι από τους ε.π.ε. σκοποί θα εντάσσονται , κατά κανόνα , στο δυνατό πεδίο αναφοράς κάποιας συνταγματικής διάταξης . Ασκεί , όμως , κάποια επιρροή στην κρίση του αξιόποινου η σχετική επίκληση της προβαλλόμενης συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματός τους στο οποίο επιχειρούν να δικαιολογήσουν την αξιόποινη πράξη τους ; Σχετικά θυμίζουμε ότι για τα περισσότερα από τα παραπάνω ρητά αναφερόμενα στο Σύνταγμα δικαιώματα το ίδιο το Σύνταγμα

προβλέπει την προϋπόθεση , για την προστασία τους , της τήρησης των νόμων και των ορίων που αυτοί προβλέπουν . Κατά την κρατούσα γνώμη , δεν πρόκειται για περιορισμό των δικαιωμάτων αυτών , αλλά για προσδιορισμό του περιεχομένου τους , με την έννοια ότι μία ατομική ελευθερία δεν είναι ελευθερία από τον νόμο εν γένει , δεν είναι δηλαδή απαλλαγή από όλες τις νομοθετικές δεσμεύσεις ¹⁰⁴ . Η συνταγματικά κατοχυρωμένη περιοχή των ατομικών δικαιωμάτων σταματά εκεί που αρχίζουν οι γενικοί νομικοί κανόνες συμβίωσης , τους οποίους η συνταγματική κατοχύρωση δεν επιχειρεί να ανατρέψει .

Σχετικά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το ά. 9 της ΕΣΔΑ που προβλέπει ειδικά για την ελευθερία σκέψης , συνείδησης και θρησκείας : «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης , συνείδησης και θρησκείας ή πεποιθήσεων , ως και την ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς ... 2. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπόμενων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα , σε μία δημοκρατική κοινωνία για τη δημόσια ασφάλεια , την προάσπιση της δημόσιας τάξης , υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων» . Ανάλογη διατύπωση φέρουν και το ά. 10 της ΕΣΔΑ που κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης και το ά. 11 που κατοχυρώνει την ελευθερία του συνέρχεσθαι , υπό την επιφύλαξη των προβλεπόμενων από το νόμο και αναγκαίων σε μία δημοκρατική κοινωνία περιορισμών .

Η συνταγματική κατοχύρωση ενός δικαιώματος ή ελευθερίας δεν μπορεί να δικαιολογήσει , γενικά , την παραβίαση των κανόνων του ποινικού δικαίου , το οποίο προβλέπει , ακριβώς , τους ελάχιστους εκείνους όρους κοινωνικής συμβίωσης που έχει κρίνει ο νομοθέτης ως θεμελιώδεις για αυτήν . Η άσκηση, εξάλλου , των συνταγματικών ελευθεριών και δικαιωμάτων δε μπορεί να γίνεται καταχρηστικά (ά. 25 παρ. 3 Σ) , ενώ το ά. 17 της ΕΣΔΑ προβλέπει ότι τα παρεχόμενα από αυτή δικαιώματα δε μπορούν να ερμηνευθούν ως παρέχοντα σε ομάδα ή άτομο το δικαίωμα να επιδοθεί σε δραστηριότητα ή

¹⁰⁴ Δαγτόγλου Π. Ατομικά δικαιώματα , Α' , σελ. 117 .

πράξεις που αποσκοπούν στην καταστροφή των δικαιωμάτων που η Σύμβαση προβλέπει .

Το ζήτημα που μπορεί να τεθεί , ενδεχομένως , σε περίπτωση επίκλησης συνταγματικού δικαιώματος ή ελευθερίας από τους ε.π.ε. , σχετίζεται με την ενδεχόμενη αναγνώριση λόγου άρσης του αδίκου , πέραν του τεθειμένου δικαίου , λόγω συνδρομής υπέρτερου κοινωνικού συμφέροντος , σε περίπτωση που πρόκειται για περίπτωση σύγκρουσης δύο εννόμων αγαθών , εν προκειμένω τη συνταγματικής ελευθερίας ή δικαιώματος που επικαλείται ο ε.π.ε. και του προστατευόμενου από την οικεία ποινική διάταξη εννόμου αγαθού .

Κατά τη γνώμη μας , θα πρέπει , σε περίπτωση επίκλησης από τον ε.π.ε. συνταγματικού δικαιώματος ή ελευθερίας του που δικαιολογούν τη συγκεκριμένη αξιόποινη , καταρχήν , πράξη του , να γίνουν οι ακόλουθες διακρίσεις . Πρώτον , θα πρέπει να αποδεικνύεται ότι πρόκειται *in concreto* για πραγμάτωση συγκεκριμένου συνταγματικού δικαιώματος , του οποίου δε θα γίνεται προσχηματική - καταχρηστική επίκληση , και η οποία πραγμάτωση μόνο διαμέσου της εν λόγω αξιόποινης πράξης του ε.π.ε. ήταν δυνατή , δεν υπήρχε δηλαδή άλλη νόμιμη εναλλακτική μέθοδος δράσης . Διαφορετικά δεν μπορεί να γίνει λόγος για προστατευόμενη συνταγματική ελευθερία ή δικαίωμα , αφού το Σύνταγμα δεν προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα υπό κάθε όρο , σε βάρος των προβλέψεων των νόμων και των δικαιωμάτων των άλλων . Δεύτερον , εφόσον πληρούται η ως άνω πρώτη προϋπόθεση , θα πρέπει να γίνεται έρευνα – στάθμιση της σημασίας των εκατέρωθεν συγκρουόμενων εννόμων αγαθών . Κατά τα γνωστά από το συνταγματικό δίκαιο , σε περίπτωση σύγκρουσης συνταγματικών διατάξεων , ερευνάται καταρχάς σε ποιο βαθμό προσβάλλεται το κάθε δικαίωμα από την πραγμάτωση του άλλου , αν δηλαδή προσβάλλεται ο «πυρήνας» του παρεχόμενου δικαιώματος ή η «περιφέρεια» αυτού . Δηλαδή δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό ότι υπερισχύει το επικαλούμενο από τον ε.π.ε. δικαίωμα ή ελευθερία σε βάρος διατάξεων που ρυθμίζουν τη δομή , συγκρότηση και λειτουργία της Πολιτείας ή την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών , όπως της ζωής , της υγείας , της σωματικής ακεραιότητας και της περιουσίας . Μπορεί , όμως , σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να κριθεί ότι υπερισχύει το εν λόγω δικαίωμα του ε.π.ε. επί εμμέσου προσβολής άλλων

εννόμων αγαθών, όταν αποδεικνύεται ότι δεν παραβιάζεται ο εννοιολογικός πυρήνας των διατάξεων που τα προβλέπουν . Στις τελευταίες περιπτώσεις ενδέχεται , με επίκληση της αρχής του υπέρτερου συμφέροντος (κατ' αναλογία των ισχυόντων στις περιπτώσεις της άμυνας ή κατάστασης ανάγκης) να γίνει δεκτή η άρση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του ε.π.ε. .

4. Οι σκέψεις για την ποινική αντιμετώπιση του ε.π.ε. στα πλαίσια του καταλογισμού.

4.1. Σύγκρουση καθηκόντων

Όπως καταδείχθηκε από τις παραπάνω αναπτύξεις , απαραίτητο στοιχείο της έννοιας του ε.π.ε. είναι ότι δρα προς εκπλήρωση ενός κατ' αυτόν επιτακτικού καθήκοντος , το οποίο όμως δεν είναι νομικό , αλλά ηθικοκοινωνικό . Πρόκειται δηλαδή για μία περίπτωση σύγκρουσης καθηκόντων , η οποία , όμως , δε μπορεί να αντιμετωπισθεί στα πλαίσια της εξέτασης του αδίκου , αφού δεν συγκρούονται δύο αναγνωρισμένα από την έννομη τάξη καθήκοντα , αλλά ένα νομικό (τήρηση των επιταγών του ποινικού δικαίου) και ένα ηθικοκοινωνικό (συνειδησιακή επιταγή που ασκεί ακλόνητη επιρροή στη συμπεριφορά του δράστη) . Στην περίπτωση αυτή έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί , υπό προϋποθέσεις , να αποκλεισθεί ο καταλογισμός , λόγω σύγκρουσης καθηκόντων ¹⁰⁵ .

Ως γνωστόν , ως σύγκρουση καθηκόντων νοείται εκείνη η σχέση ανάμεσα σε δύο καθήκοντα του ίδιου φορέα , η εκπλήρωση του ενός εκ των οποίων δεν είναι δυνατή παρά μόνο με την προσβολή του άλλου ¹⁰⁶ . Η ποινικά ενδιαφέρουσα σύγκρουση καθηκόντων αναφέρεται , καταρχήν , σε νομικά καθήκοντα , τίθεται , όμως , το ζήτημα εάν μπορεί να υπάρξει τέτοια και σε περίπτωση σύγκρουσης ενός νομικού με ένα αποκλειστικά κοινωνικοηθικό καθήκον . Γίνεται δεκτό ότι μία τέτοια σύγκρουση δεν μπορεί να παίζει ρόλο για τον αποκλεισμό του αδίκου , μπορεί , όμως να ληφθεί υπόψη στα πλαίσια του καταλογισμού ¹⁰⁷ .

Η σύγκρουση καθηκόντων , γενικά , ενδιαφέρει το άδικο ¹⁰⁸ , η σημασία της , όμως , δεν εξαντλείται σε αυτό , αλλά αναφέρεται , έστω και σε πρακτικά

¹⁰⁵ Κοτσαλής Λεωνίδας , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 377 , Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 351 επ. , ο ίδιος , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 67 επ. .

¹⁰⁶ Μαγκάκης , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 20 .

¹⁰⁷ Μαγκάκης , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 21 - 22 .

¹⁰⁸ Παλαιότερα , η σύγκρουση καθηκόντων είχε αντιμετωπιστεί σαν μία ειδική μορφή κατάστασης ανάγκης , δηλαδή σαν φαινόμενο συγγενικό με τη σύγκρουση εννόμων αγαθών , βλ. Μαγκάκη , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 9 .

περιορισμένη έκταση , και στην κρίση περί καταλογισμού ¹⁰⁹ . Το ερώτημα εάν μπορεί μία σύγκρουση καθηκόντων να επηρεάζει την περί καταλογισμού κρίση , γεννάται σε περίπτωση που η πράξη είναι άδικη , όταν δηλαδή ο δράστης είτε σε περίπτωση σύγκρουσης δύο νομικών καθηκόντων παραβίασε το σημαντικότερο και προκρινόμενο από την έννομη τάξη ως τηρητέο είτε σε περίπτωση σύγκρουσης ενός νομικού και ενός αποκλειστικά ηθικού του καθήκοντος παραβίασε το νομικό και εκπλήρωσε το ηθικό ¹¹⁰ . Εφόσον δεν συντρέχει περίπτωση νομικής πλάνης (ο δράστης γνωρίζει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του) , τίθεται το ερώτημα εάν ενδιαφέρουν την κρίση για τον καταλογισμό οι περιπτώσεις που ο δράστης είτε διάπραξε την πράξη του για να εκπληρώσει σαφή ηθική επιταγή που δε συνιστούσε και νομικό του καθήκον είτε βρέθηκε μπροστά σε ένα «τραγικό ηθικό δίλημμα» από εκείνα που το δίκαιο κατορθώνει να διαγράψει την ορθή τους λύση ¹¹¹ , αλλά έδωσε την αντίθετη λύση. Οι δύο αυτές περιπτώσεις συνιστούν σύγκρουση ηθικών καθηκόντων , για την οποία υποστηρίζεται ¹¹² ότι η φιλοσοφική ηθική δεν δίνει λύση , ευρισκόμενου του δράστη σε ένα «ηθικό αδιέξοδο» ¹¹³ . Πρόκειται για ακραίες και ιδιότυπες καταστάσεις σύγκρουσης ανάμεσα στις ηθικές επιταγές που διέπουν τη ζωή μας και η κρίση για τον καταλογισμό πρέπει να στηριχθεί σε ειδικές σκέψεις και ειδικά κριτήρια , με βάση την ιδιοτυπία των καταστάσεων ¹¹⁴ .

Κατά τον Μαγκάκη ¹¹⁵ , στις περιπτώσεις αυτές ο αποκλεισμός του καταλογισμού στηρίζεται όχι στην ψυχική πίεση , αλλά στο γεγονός ότι η ανθρώπινη σκέψη αδυνατεί στο πεδίο της φιλοσοφικής ηθικής να δώσει λύση στη σύγκρουση . Η αδυναμία αυτή μπορεί , υποστηρίζει , να αποτελέσει τη δικαιολογητική βάση για τον αποκλεισμό του καταλογισμού , κριτήριο του οποίου συνιστά το «ηθικό αδιέξοδο» στο οποίο εβρέθη ο δράστης , καθώς η

¹⁰⁹ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. , 377 , Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 351 , ο ίδιος , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 67 , Σπινέλλης , ΣυστΕρμΠΚ , 2005 , σελ. 316 .

¹¹⁰ Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 351 , ο ίδιος , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 67 , Σπινέλλης , ΣυστΕρμΠΚ , 2005 , σελ. 316 .

¹¹¹ Για την έννοια του «τραγικού ηθικού διλήμματος» , βλ. Μαγκάκη , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 10 .

¹¹² Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 352 , ο ίδιος , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 68 επ. .

¹¹³ Σπινέλλης , ΣυστΕρμΠΚ , 2005 , σελ. 317 .

¹¹⁴ Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 352 .

¹¹⁵ Μαγκάκης , Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 69 .

φιλοσοφική ηθική δε μπορεί να προσδιορίσει την ηθικά σωστή συμπεριφορά . 'Ό,τι και αν πράξει ο δράστης , θα αισθάνεται ηθικά υπεύθυνος και βαριά τη συνείδησή του , είτε λόγω της παραβίασης του κανόνα δικαίου είτε λόγω της αντίθετης με τη συνείδησή του συμπεριφοράς . Για αυτόν τον λόγο , ο Μαγκάκης καταλήγει ότι το δίκαιο δε μπορεί να μεμφθεί το δράστη (και πρέπει να αποκλεισθεί ο καταλογισμός) , στις περιπτώσεις τέτοιου «ηθικού αδιεξόδου» ¹¹⁶ , με την προϋπόθεση , όμως , ότι ο δράστης αποφάσισε την τέλεση της πράξης, έχοντας συνείδηση της ηθικά κρίσιμης θέσης του και με τη μεγαλύτερη δυνατή σοβαρότητα ¹¹⁷ , αποκλειόμενης της άρσης του καταλογισμού στις περιπτώσεις που ο δράστης αγνόησε με ελαφρότητα την ηθική προβληματική της κατάστασής του και αποφάσισε την τέλεση της πράξης , στηριζόμενος σε επιπόλαια ή ωφελιμιστικά κριτήρια ¹¹⁸ ή από φανατισμό ¹¹⁹ .

¹¹⁶ Βλ. ΔιάτΕισΕφΑθ 215/1957 (ΠοινΧρ 1957 , σελ. 412 επ.) , όπου προτάθηκε η απαλλαγή του κατηγορουμένου λόγω έλλειψης του ανθρωπίνως φευκτού της υπαιτιότητας , καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση , όπου ο κατηγορούμενος απέκρυψε , εξεταζόμενος ως μάρτυς , από το δικαστήριο που δίκασε υπόθεση διαζυγίου ότι υπήρξε εραστής της γυναίκας – διαδίκου , ευρεθείς ενώπιον συγκρούσεως καθηκόντων και περιελθείς σε ηθική αμηχανία περί του πρακτέου , διέπραξε την άδικη πράξη προς εκπλήρωση των επιταγών της ηθικής και θα πρέπει ο δικαστής εκτιμώντας τις συγκεκριμένες περιστάσεις να κρίνει ότι δεν ήταν ανθρωπίνως δυνατό να αναμένεται από το δράστη συμμόρφωση με τις επιταγές του δικαίου . Βλ. , επίσης , όμοια επιχειρηματολογία αρ. 98/1958 ΔιαρΣτρΚρήτ (ΠοινΧρ 1958 , σελ. 547 επ.) , όπου ο κατηγορούμενος είχε δώσει ψευδή ανώμοτη κατάθεση για το γεγονός ότι η αποδράσασα από το πατρικό σπίτι ανήλικη κόρη και ερωμένη του διέμεινε στην κατοικία του επί 8 ημέρες , προκειμένου να προστατευθεί από ποινική δίωξη σε βάρος του για εκούσια απαγωγή . Βλ. επίσης την 41903/1993 ΠλημΘεσ (Αρμ 1993 , σελ. 1168 επ.) που έκρινε επί άρνησης δόσης θρησκευτικού όρκου , ενώπιον δικαστηρίου , με την επίκληση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των κατηγορουμένων . Βλ. επίσης , την αρ. 10685/1990 ΑΠ , με σύμφωνη εισαγγελική πρόταση Αντιεισαγγελέως ΑΠ Δ. Μαλακάση (ΠοινΧρ ΜΑ' , σελ. 220) , που έκρινε ότι συντρέχει περίπτωση σύγκρουσης καθηκόντων που αίρει τον καταλογισμό , επί κατηγορουμένου για ψευδορκία που κατέθεσε ότι δεν εγνώριζε την τραυματισθείσα σε τροχαίο ατύχημα , με την οποία είχε συναισθηματικό δεσμό , ενώ ήταν ανήλικη , προκειμένου να μην προκαλέσει την οργή των γονέων της, διότι η επιτέλεση του νομικού καθήκοντος ήταν , στην προκειμένη περίπτωση , πολύ ασθενέστερη από το ηθικό , και συνεπώς ορθώς επέλεξε το δεύτερο , όπως θα έπραττε και κάθε εχέφρων πολίτης .

¹¹⁷ Βλ. την ΠλημΘεσ 161/1970 (ΠοινΧρ Κ' , σελ. 299 επ.) που έκρινε ότι αίρεται ο καταλογισμός του κατηγορουμένου πατέρα , μάρτυρα του Ιεχωβά , που αρνήθηκε να συναινέσει στη μετάγγιση αίματος στο νεογέννητο τέκνο του λόγω θρησκευτικών του πεποιθήσεων , διότι επρόκειτο για περίπτωση ανθρωπίνως μη φευκτού της υπαιτιότητας , πέραν του θεμιμένου δικαίου , δημιουργώντας μία τραγική σύγκρουση μεταξύ του πατρικού καθήκοντος και των θρησκευτικών του πεποιθήσεων , στην οποία ο ανθρώπινος λόγος αδυνατεί να δώσει λύση . Βλ. και την κριτική στο σκεπτικό της εν λόγω απόφασης από τον Ανδρουλάκη στο Ο χιλιαστής πατήρ , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 241 επ.

¹¹⁸ Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 353 . Προς επίρρωση της ως άνω θέσης του υπέρ της αποδοχής της σύγκρουσης νομικού με ηθικοκοινωνικό καθήκον ως λόγω άρσης του καταλογισμού , υπό προϋποθέσεις , ο Μαγκάκης αναφέρεται στην περίπτωση του Πρύτανη της Παντείου Σχολής , που αρνήθηκε να δώσει τον όρκο του μάρτυρα ενώπιον του Δικαστηρίου , επικαλούμενος ένα τέτοιο ηθικοκοινωνικό καθήκον του . Η υπόθεση αυτή αποτέλεσε το αντικείμενο της αρ. 3796/1979 απόφασης του Εφετείου Αθηνών (ΠοινΧρ ΚΘ' , σελ. 508 επ.) και τα πραγματικά της περιστατικά είχαν ως εξής : Ο κατηγορούμενος για το αδίκημα της παρ. 2 εδ. β' ά. 225 ΠΚ (επίμονη άρνηση δόσης όρκου μαρτυρίας) ετύγχανε δικηγόρος και καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου στην Πάντειο Σχολή . Είχε δημοσιεύσει επιστημονική μελέτη , στην οποία υποστήριζε ότι η

4.2. Νομική πλάνη

Κατά τον Κοτσαλή ¹²⁰ , εάν ο εκ πεποιθήσεως δράστης θεωρεί τον κανόνα δικαίου ως μη δεσμευτικό αποκλειστικά για το λόγο ότι αντιφάσκει με την απόφαση της συνείδησής του , τότε δεν υπάρχει πλάνη περί το άδικο . Υπάρχει πλάνη περί το άδικο (η οποία θα κριθεί περαιτέρω ως προς το συγγνωστό της) , όταν ο δράστης έχει τη λαθεμένη γνώμη ότι υπάρχει ένας λόγος που αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη ως προς τη μη δεσμευτικότητα του κανόνα δικαίου που παραβίασε , π.χ. έχει τη λαθεμένη γνώμη ότι ο κανόνας δικαίου που παραβίασε είναι ανίσχυρος εξαιτίας προσκρούσεως προς το Σύνταγμα .

Ενδεχόμενη επίκληση από τον ε.π.ε. μίας τέτοιας πλάνης του ως προς το ανίσχυρο του κανόνα δικαίου που παραβίασε λόγω σύγκρουσής του με υπέρτερης ισχύος κανόνα δικαίου , με συνταγματική κατοχύρωση (όπως , για παράδειγμα , τη θρησκευτική ελευθερία στην περίπτωση των αντιρρησιών συνείδησης ή των μαρτύρων του Ιεχωβά , ή το καθήκον των πολιτών για την περιφρούρηση του Συντάγματος , στην περίπτωση διαμαρτυρούμενων ενάντια στην , κατ' αυτούς , προσβολή συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους ή λειτουργιών της Πολιτείας) , θα κριθεί με βάση όσα γίνονται δεκτά για την έρευνα του συγγνωστού ή μη χαρακτήρα της νομικής πλάνης .

αξίωση δόσεως όρκου από τον εξεταζόμενο ως μάρτυρα συνιστά μείωση αυτού και οξεία προσβολή της αξιοπρέπειάς του , καθώς και ότι η δόση του όρκου συνιστά επίσημη κακοποίηση ρητής εντολής του Ευαγγελίου , υπερβαίνουσα κάθε όριο ανευλάβειας και απρέπειας . Τις ίδιες απόψεις είχε αναπτύξει και σε δημόσια διάλεξη . Όταν εκλήθη να καταθέσει ως μάρτυρας σε ακροατήριο ποινικού δικαστηρίου , αρνήθηκε να δώσει τον αναφερόμενο στον ΚΠΔ όρκο , επικαλούμενος τις προσωπικές του πεποιθήσεις . Το Εφετείο εδέχθη ότι η άρνηση του κατηγορούμενου οφειλόταν στο ότι θεωρούσε χρέος του , ενόψει της ιδιότητάς του ως ακαδημαϊκού δασκάλου , να είναι συνεπής στις επιστημονικές και ηθικές πεποιθήσεις του , τις οποίες είχε δημοσίως υποστηρίξει , και στο ότι πίστευε πως η δόση του όρκου ήταν ασυμβίβαστη με την προσωπική του αξιοπρέπεια , για αυτούς , δε , τους λόγους δεν μπορούσε να υπερνικήσει τα προς την πράξη του ωθούντα αυτόν κίνητρα . Με βάση αυτές τις σκέψεις, το Δικαστήριο αθώωσε τον κατηγορούμενο , δεδομένου ότι έλειπε το ανθρωπίνως μη φευκτόν της παιτιότητας της πράξης του . Ο Μαγκάκης (Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου , σελ. 70 – 71) επιδοκιμάζει την αιτιολογία της κρίσης του Δικαστηρίου και επισημαίνει ότι ο κατηγορούμενος προέβη στην τέλεση της απαγορευόμενης από τον ποινικό νόμο πράξης , έχοντας συνείδηση της ηθικά κρίσιμης θέσης του , με τη μεγαλύτερη δυνατή σοβαρότητα , συμπεριφερόμενος σαν ηθικά ιδιαίτερα ευαίσθητος άνθρωπος .

¹¹⁹ Σπινέλλης , ΣυστΕρμΠΚ , 2005 , σελ. 317 .

¹²⁰ Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 500 .

4.3. Ηθική πλάνη

Κατά το Μανωλεδάκη ¹²¹, ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας ¹²² γνωρίζει το δίκαιο και τις αξιολογήσεις του και επιλέγει συνειδητά με βάση τη δική του ηθική, την οποία αντιπαραθέτει στη δικαιοκή, τη σύγκρουση με το δίκαιο και τη μη εκπλήρωση του δεσμευτικού καθήκοντος που απορρέει από αυτό. Η περίπτωση αυτή διαφέρει (όχι πάντα σαφώς, κατά το συγγραφέα) από την αδυναμία επιλογής (το «ανθρωπίνως μη φευκτόν της υπαιτιότητας»), διότι ο δράστης δε βρίσκεται σε σύγχυση εξαιτίας ενός καταπιεστικού διλήμματος, αλλά η επιλογή του είναι καρπός συνειδητής εκτίμησης. Στην περίπτωση αυτή, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι μπορεί να γίνει λόγος για «ηθική πλάνη» του δράστη, εννοώντας, προφανώς, ότι δεν υπάρχει πλάνη ως προς τον άδικο χαρακτήρα της πράξης (αυτός είναι γνωστός στο δράστη) αλλά ως προς τη συμφωνία του με την ηθική. Η πλάνη αυτή, συνεχίζει ο Μανωλεδάκης, θα κριθεί με βάση τα κριτήρια της «δικαιοκής ηθικής», όπως και με τη νομική πλάνη (κατ' αναλογία ¹²³), ως συγγνωστή ή ασύγγνωστη, με βάση τα δύο κριτήρια που προτείνει ο συγγραφέας, ήτοι το υποκειμενικό και το αντικειμενικό.

Για το πρώτο, το υποκειμενικό, υποστηρίζει ότι πρέπει να ερευνάται η προηγούμενη ζωή του δράστη, προκειμένου να εξακριβωθεί, εάν η πεποίθηση που επικαλείται είναι πράγματι μία «βιωμένη ηθική» του ¹²⁴. Δεν ενδιαφέρουν οι απλές φευγαλέες εκτιμήσεις ή απόψεις του, αλλά η στάση ζωής του. Τότε μπορεί να γίνει λόγος για κρίση της πράξης του δράστη και με τα κριτήρια της δικής του εσωτερικής ηθικής, διότι, κατά το Μανωλεδάκη, η αναγωγή στην εσωτερική ηθική του δράστη είναι απαραίτητη για την ηθική νομιμοποίηση της ενοχής ¹²⁵.

Το υποκειμενικό κριτήριο δεν αρκεί, για το συγγνωστό της ηθικής πλάνης, αλλά, κατά το συγγραφέα, πρέπει να εξετάζεται εάν η εσωτερική ηθική του δράστη είναι «συμβατή» με τη δικαιοκή, την κοινωνική ή την

¹²¹ Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 228.

¹²² Τον οποίο εννοεί ως το δράστη που ενήργησε μεν βάσει των πεπιοθήσεών του, μπορούσε όμως να επιλέξει τη συμμόρφωση με το δίκαιο (βλ. παραπάνω κεφ. 2.3.).

¹²³ Μανωλεδάκης, Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 231.

¹²⁴ Μανωλεδάκης Ιωάννης, Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 225.

¹²⁵ Μανωλεδάκης Ιωάννης, Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, σελ. 225: «Αν ο συγκεκριμένος άνθρωπος δεν είναι και ηθικά αξιόμιμπος με τα κριτήρια της δικής του εσωτερικής ηθικής, η νομική αποδοκιμασία του προσώπου του (ενοχή) εμφανίζεται ηθικά ανομιμοποίητη».

απόλυτη (χριστιανική) ηθική , διότι μόνο σε αυτή την περίπτωση μπορεί να αξιολογηθεί θετικά και να εμποδίσει την απόδοση μομφής στο δράστη ¹²⁶ . Όταν , λοιπόν , διαπιστώνεται ότι η αποκλίνουσα εσωτερική ηθική του δράστη συμβιβάζεται με ηθικές αρχές που διαπνέουν την κρατούσα (δικαιοκίνη – κοινωνική) ηθική και πολύ περισσότερο , όταν βρίσκει έρεισμα στην απόλυτη χριστιανική ηθική , προς την οποία το δίκαιο οφείλει αυτονόητο σεβασμό , η αναγνώρισή της για την απαλλαγή του φορέα της από την απόφαση μομφής αποτελεί εύλογο αίτημα . Με το κριτήριο αυτό δε συγχωρούνται όλοι οι εκπεποιθήσεως δράστες (λ.χ. σατανιστές , φασίστες) , αλλά μόνο εκείνοι των οποίων η εσωτερική ηθική που ενέπνευσε τη συγκεκριμένη αξιόποινη πράξη συμβιβάζεται πάντως με τη δικαιοκίνη – κοινωνική ηθική και με την απόλυτη (χριστιανική) ηθική . Σε αυτήν την περίπτωση εντάσσονται οι αντιρρησίες συνείδησης που αρνούνται να πάρουν όπλα εφαρμόζοντας το χρυσό κανόνα της χριστιανικής ηθικής ή αυτοί που αρνούνται να ορκιστούν στο δικαστήριο στηριζόμενοι σε σχετική ρήση του Ευαγγελίου.

Με βάση τις παραπάνω σκέψεις , ο Μανωλεδάκης καταλήγει στην ιδιαίτερα πρωτότυπη σκέψη ότι όταν το εμφανιζόμενο κίνητρο του δράστη απορρέει από μία πράγματι βιωμένη εσωτερική ηθική του και όταν η ηθική αυτή είναι συμβατή με την κρατούσα κοινωνική και ιδίως την απόλυτη ηθική , μπορεί να γίνει λόγος για «συγγνωστή ηθική πλάνη» , που οδηγεί σε άρση του καταλογισμού , εφαρμοζομένων αναλόγων των ισχύοντων κανόνων για την νομική πλάνη .

Η θέση του συγγραφέα θα πρέπει , κατά τη γνώμη μας , να αποκρουσθεί. Πέραν του ότι η «ηθική πλάνη» δεν προβλέπεται ως λόγος συγγνώμης στον Ποινικό Κώδικα ούτε είναι απαραίτητη η επινόσή της , ενόψει του σταδίου του ελέγχου του άλλως δύνασθαι πράττειν , κατά τα αναφερόμενα στη συνέχεια , διαπιστώνονται σοβαρά λογικά σφάλματα στην ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας . Το πρώτο είναι αυτή καθ' αυτή η θεμελίωση της ηθικής πλάνης ως λόγου άρσης του καταλογισμού , κατ' αναλογία με τη νομική πλάνη . Η άγνοια περί τον άδικο χαρακτήρα της πράξης , εφόσον είναι συγγνωστή , δικαιολογεί την άρση του καταλογισμού , διότι αποκλείεται η δυνατότητα διαφορετικής συμπεριφοράς του δράστη ,

¹²⁶ Μανωλεδάκης Ιωάννης , Μελέτες για εμπάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο , σελ. 226 .

γίνεται δεκτό δηλαδή ότι αυτός δε μπορούσε να συμπεριφερθεί αλλιώς , διότι δεν γνώριζε το ουσιαστικό άδικο της συμπεριφοράς του (προσβολή εννόμου αγαθού ή κοινωνική βλαπτικότητα) ¹²⁷ . Αντίθετα , στην περίπτωση της ηθικής πλάνης ο δράστης γνωρίζει ότι συμπεριφέρεται αντίθετα με το περιεχόμενο ενός κανόνα δικαίου, δηλαδή ενεργεί με τη θέλησή του και δυνάμενος να πράξει διαφορετικά ενάντια στα προστατευόμενα με τον κανόνα δικαίου έννομα αγαθά . Συνεπώς , δεν μπορεί να γίνει δεκτή ομοιότητα αξιολογική των περιπτώσεων , άρα , ούτε και λόγος για αναλογική εφαρμογή .

Περαιτέρω , η θέση του συγγραφέα για την άντληση ηθικής νομιμοποίησης της ενοχής από το αξιόμειπτο του δράστη με βάση την προσωπική του εσωτερική ηθική δεν μπορεί να γίνει δεκτή . Η έννομη τάξη έχει την αξίωση και το δικαίωμα να αποδίδει μομφή στους παραβάτες των κανόνων δικαίου που θέτει , ανεξαρτήτως της προσωπικής τους συνείδησης για το ορθό και το δίκαιο ¹²⁸ . Εάν αυτή τους η συνείδηση ασκεί τόσο ισχυρή πίεση επί της βουλήσεώς τους , ώστε να δημιουργείται ηθικό αδιέξοδο και να εξαναγκάζονται να προβούν στην αξιόποινη πράξη , αυτό μπορεί και πρέπει να αξιολογηθεί στα πλαίσια της εκτίμησης του βουλευτικού στοιχείου της δεοντολογικής πλευράς του καταλογισμού , όχι όμως στα πλαίσια του γνωστικού στοιχείου αυτής .

4.4. Λόγος συγγνώμης πέραν των προβλεπόμενων περιπτώσεων του τεθειμένου δικαίου , όταν ελλείπει η βουλευτική όψη του δεοντολογικού στοιχείου του καταλογισμού

4.4.1. Δογματική προσέγγιση

Υποστηρίζεται στην ελληνική θεωρία ¹²⁹ ότι η διαπίστωση ¹³⁰ της μη συνδρομής του βουλευτικού στοιχείου του άλλως δύνασθαι πράττειν θα πρέπει

¹²⁷ Βλ. παραπάνω , κεφ. 3.3.1. .

¹²⁸ Βλ. παραπάνω , κεφ. 1.2. .

¹²⁹ Ανδρουλάκης , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , σελ. 16 , Χωραφάς , Ποινικόν Δίκαιον , σελ. 303 .

¹³⁰ Για την οποία ο Ανδρουλάκης δέχεται (Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , σελ. 16 σημ. 3) ότι , εφόσον δεν υποβληθεί σχετικός αυτοτελής ισχυρισμός εκ μέρους του καταγορουμένου για αδυναμία συμμόρφωσης με το δίκαιο , «ενδεικνύεται γενικά» , χωρίς να χρειάζεται συγκεκριμένη διερεύνηση και κατάφαση του άλλως δύνασθαι πράττειν , εκτός ίσως των

να οδηγεί σε άρση του καταλογισμού , ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν προβλέπονται ρητά από το νόμο ¹³¹ .

Κατά τον Χωραφά ¹³² , περίπτωση συγγνώμης πέραν του τεθειμένου δικαίου συνιστά η περίπτωση κατά την οποία ο δράστης που βρέθηκε ενώπιον σύγκρουσης καθηκόντων , περιέρχεται σε ηθική αμηχανία περί του πρακτέου και επέλεξε να τελέσει την άδικο πράξη για την εκπλήρωση των επιταγών της ηθικής . Διακρίνει περαιτέρω δύο περιπτώσεις : είτε ο δράστης βρέθηκε ενώπιον ενός ηθικού διλήμματος , μη ούσης σαφούς της ορθής ηθικά επιλογής , είτε ετέλεσε την άδικη πράξη προς εκπλήρωση απλής και σαφούς ηθικής επιταγής. Ο Χωραφάς αναφέρει τις υποστηριζόμενες από τη γερμανική θεωρία και τον Μαγκάκη ¹³³ θέσεις σχετικά με την άρση στις περιπτώσεις αυτές του καταλογισμού λόγω ψυχικής πίεσης , ασκεί κριτική , όμως , σε αυτές , αποκρούοντας την επιχειρηματολογία για ασκούμενη επί του δράστη ψυχική πίεση , και υποστηρίζοντας ότι πρόκειται , εν προκειμένω , για μία «ιδιότυπη τρίτη μορφή του ανθρωπίνως μη φευκτού της υπαιτιότητας , της οποίας το χαρακτηριστικό είναι η αδυναμία του ανθρωπίνου λόγου να δώσει λύση» .

Πέραν της περίπτωσης αυτής , ο Χωραφάς ¹³⁴ δέχεται άλλες δύο περιπτώσεις ανθρωπίνως φευκτού της υπαιτιότητας πέραν του τεθειμένου δικαίου , ήτοι την νομιζόμενη κατάσταση ανάγκης του ά. 32 ΠΚ , και την ηθική αδυναμία του δράστη να καταβάλει την οφειλόμενη προσοχή στα εγκλήματα εξ αμελείας . Δηλαδή , δέχεται συνολικά τρεις περιπτώσεις , πέραν του τεθειμένου δικαίου , περιοριστικά αναφερόμενες ¹³⁵ .

Κατά τον Μαγκάκη , η πρόβλεψη των περιπτώσεων του μη φευκτού της υπαιτιότητας στο γραπτό δίκαιο δεν μπορεί να είναι εξαντλητική ¹³⁶ , γιατί για

«επώνυμων» περιπτώσεων των διατάξεων για την κατάσταση ανάγκης που αίρει τον καταλογισμό (ά. 32 ΠΚ) και τη συγγνωστή υπέρβαση των ορίων της άμυνας και της κατάστασης ανάγκης (ά. 23 εδ. β' , 25 παρ. 3 ΠΚ) .

¹³¹ Όπως ρητή πρόβλεψη υπάρχει στις περιπτώσεις της συγγνωστής πλάνης περί το άδικο (ά. 31 παρ. 2 ΠΚ) , της κατάστασης ανάγκης που αίρει τον καταλογισμό (ά. 32 ΠΚ) και της συγγνωστής υπέρβασης των ορίων της άμυνας και της κατάστασης ανάγκης εξαιτίας του φόβου ή της ταραχής από την επίθεση ή τον κίνδυνο (ά. 23 εδ. β' , 25 παρ. 3 , 32 παρ. 2 ΠΚ) .

¹³² Ποινικόν Δίκαιον , σελ. 303 .

¹³³ Βλ. παραπάνω , κεφ. 4.1. .

¹³⁴ Ποινικόν Δίκαιον , σελ. 303 επ. .

¹³⁵ Κατά τον Ανδρουλάκη , σε Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 541 , όπου αναφέρει και την από τον Κατσαντώνη πρόσθεση και μίας τέταρτης περίπτωσης , της ηθικής αδυναμίας ενέργειας στα διά παραλείψεως τελούμενα εγκλήματα εξ αμελείας .

¹³⁶ Μαγκάκης Γεώργιος , Ποινικό Δίκαιο , Διάγραμμα γενικού μέρους , σελ. 342 .

την κατάφαση της ενοχής πρέπει να συντρέχει και το ουσιαστικό περιεχόμενο του καταλογισμού , για τον έλεγχο της συνδρομής του οποίου θα πρέπει να δοθεί κάποια ευχέρεια σε νομολογία και επιστήμη , που βρίσκονται σε καθημερινή επαφή με την εξέλιξη της ζωής να χαρακτηρίζουν και άλλες περιπτώσεις που δεν έχουν προβλεφθεί στο θετικό δίκαιο ως λόγους άρσης του καταλογισμού . Για να γίνει δεκτός , όμως , συνεχίζει ο Μαγκάκης ο προβαλλόμενος από τον κατηγορούμενο λόγος αποκλεισμού του καταλογισμού λόγω μη φευκτού της υπαιτιότητας , θα πρέπει να είναι δογματικά θεμελιωμένος . Τούτο σημαίνει ότι οι έκτακτες περιστάσεις που συνέτρεξαν στο δράστη και προκάλεσαν την αδυναμία του να συμμορφωθεί με τη γνώση περί του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του θα πρέπει να μπορούν να γενικευθούν και να τυποποιηθούν , ώστε να αναχθούν σε γενικότερο κανόνα και να μπορούν να οδηγήσουν σε χαρακτηρισμό της προσωπικής αντίθεσης του δράστη στην προσταγή του δικαίου ως συγγνωστής ¹³⁷ .

Κατά τον Ανδρουλάκη ¹³⁸ , οι παραπάνω επιφυλάξεις και ενδοιασμοί ως προς την αποδοχή του μη φευκτού της υπαιτιότητας ως γενικού λόγου αποκλεισμού της ενοχής θα πρέπει να αποκρουσθούν .

Πρώτον , γιατί έρχονται σε αντίθεση με τις συνταγματικής κατοχύρωσης αρχές της ενοχής ¹³⁹ και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου . Όταν κολάζεται κάποιος για κάτι που έκανε χωρίς να φταίει , αντιμετωπίζεται σαν αντικείμενο ή μέσο εφαρμογής πολιτικής και όχι σαν ανθρώπινη προσωπικότητα , υποκείμενο του δικαίου .

Δεύτερον , γιατί η γενικευμένη αναγνώριση του μη φευκτού της υπαιτιότητας ως λόγου συγγνώμης ¹⁴⁰ επιβάλλεται από τον ίδιο τον ΠΚ και το

¹³⁷ Ανάλογες θέσεις επικρατούν και στη γερμανική θεωρία , βλ. Ανδρουλάκη , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 541 – 542 .

¹³⁸ Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 542 επ. , αντίθετα με την παλαιότερη άποψη του ότι μόνο σε περιπτώσεις ισχυράς αναλογίας με τις ρητά προβλεπόμενες μπορεί να γίνει δεκτή άρση της ενοχής .

¹³⁹ Για τον τρόπο που ο Roxin προσπερνά , με «ταχυδακτυλουργικό» τρόπο , κατά τον Ανδρουλάκη , το ζήτημα της συνταγματικής κατοχύρωσης της αρχής της ενοχής , στα πλαίσια της περί «υπευθυνότητας» διδασκαλίας του , χωρίς όμως να αντιμετωπίζει ουσιαστικά το επιχείρημα περί αντισυνταγματικότητας , βλ. Ανδρουλάκη , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 543 , σημ. 3 .

¹⁴⁰ Για την έννοια των λόγων συγγνώμης βλ. Κοτσαλή , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 462 , σημ. 225 , όπου και περαιτέρω παραπομπές . Κατά τον Μανωλεδάκη (Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 923) , η συγγνώμη του δράστη αντιστοιχεί στην τελική δικαιολόγηση της πράξης και αναφέρεται σε όλο το φάσμα του τελικού καταλογισμού (διακρινόμενου από τον αρχικό καταλογισμό , που αντιστοιχεί στην πλήρωση της υποκειμενικής υπόστασης) .

ά. 34¹⁴¹. Η διάταξη προβλέπει τον μη καταλογισμό στο δράστη, εάν δεν μπορούσε να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψη του για το άδικο, εφόσον συνέτρεχε νοσηρή διατάραξη των πνευματικών του λειτουργιών ή διατάραξη της συνείδησης. Το νόημα της διάταξης, όμως, δεν είναι ο αποκλεισμός της δυνατότητας άρσης του καταλογισμού, όταν συντρέχουν άλλες, πλην των οφειλομένων στην ως άνω διατάραξη (αναγόμενη σε βιολογικά, αποκλειστικά, αίτια), περιπτώσεις μη φευκτού της υπαιτιότητας, οι οποίες μπορεί να συντρέχουν, αλλά η δημιουργία ενός «αμάχητου τεκμηρίου» έλλειψης δυνατότητας καταλογισμού στις εν λόγω περιπτώσεις¹⁴². Ήδη ο Eberhard Schmidt¹⁴³ είχε, υπό το κράτος της αντίστοιχης με το ά. 34 ΠΚ διάταξης του γερμανικού ΠΚ, επισημάνει ότι η διάταξη εννοεί στην πραγματικότητα περισσότερα από τα ευθέως εκφραζόμενα από το γράμμα της, δεχόμενος ανικανότητα προς καταλογισμό σε κάθε περίπτωση γενικής ψυχολογικής αδυναμίας συμμόρφωσης με το δίκαιο, άσχετα και πέρα από τις ρητά προβλεπόμενες «βιολογικά» θεμελιωμένες περιπτώσεις. Αν για οποιονδήποτε λόγο κάποιος είναι γενικά ανίκανος να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του ή να συμμορφωθεί προς την περί δικαίου αντίληψή του, ο καταλογισμός της πράξης του σε ενοχή θα είναι αποκλεισμένος, και τούτο, κατά τον Schmidt, απορρέει από τη βασική ιδέα της ενοχής στην ποινική της έννοια.

Γίνεται, λοιπόν, δεκτό ότι η ανθρώπινη δυνατότητα συμμόρφωσης με τη συνείδηση του αδίκου πρέπει να εξετάζεται σε κάθε περίπτωση και όχι μόνο στα πλαίσια των τεθειμένων διατάξεων, καθώς το ποινικό δίκαιο δε μπορεί να απαιτεί συμπεριφορά πέραν των ανθρωπίνων δυνατοτήτων¹⁴⁴. Το δίκαιο, λαμβάνοντας υπόψη την ανθρώπινη αδυναμία, παραχωρεί, για λόγους επιείκειας, συγγνώμη στο δράστη, όταν αυτός, ευρεθείς ενώπιον

¹⁴¹ Ανδρουλάκης, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος I, σελ. 543.

¹⁴² Τη θέση του Hirsch (Ανδρουλάκης, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος I, σελ. 542, 544 – 545) περί εξαιρετικού και έκτακτου χαρακτήρα των ειδικών νομοθετικών προβλέψεων, όπως του ά. 32, 34 ΠΚ κλπ, που έχει το νόημα του αποκλεισμού της δυνατότητας αναγνώρισης άλλων λόγων συγγνώμης, πέραν του τεθειμένου δικαίου (επιχείρημα e contrario), ο Ανδρουλάκης την αντικρούει με το επιχείρημα ότι οι προβλεπόμενοι στο νόμο λόγοι συγγνώμης αποτελούν απλή τυποποίηση κάποιων περιπτώσεων που ο νομοθέτης θεώρησε ότι συντρέχουν επαρκείς όροι για την άρση του καταλογισμού, αλλά δεν έχουν το νόημα του αποκλεισμού άλλων περιπτώσεων μη φευκτού της υπαιτιότητας, καταφεύγοντας σε μία τελολογική ερμηνεία των εν λόγω διατάξεων.

¹⁴³ Όπως παραπέμπεται από τον Ανδρουλάκη, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος I, σελ. 544, σημ. 17.

¹⁴⁴ Δέδες Χρήστος, Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης, σελ. 79.

εξαιρετικών ψυχολογικών καταστάσεων , επηρεαζουσών τη δυνατότητα σύμφωνης προς το νόμο συμπεριφοράς , παραβίασε τον κανόνα δικαίου ¹⁴⁵ .

Η ύπαρξη λόγων συγγνώμης πέραν των ρητά προβλεπομένων στον νόμο περιπτώσεων γίνεται γενικά αποδεκτή από τη θεωρία ¹⁴⁶ , καθώς υποστηρίζεται ότι η πρόβλεψη αυτών από το θετικό δίκαιο δεν είναι εξαντλητική , και μπορούν να συναχθούν και άλλοι από τη θεωρία και τη νομολογία ¹⁴⁷ . Η κριτική , βέβαια , που έχει ασκηθεί , στη θέση αυτή είναι ότι εξασθενεί τη γενική προληπτική λειτουργία του ποινικού δικαίου και ανοίγει το δρόμο για την ανασφάλεια δικαίου , καθώς ερμηνεύονται διασταλτικά εξαιρετικές ρυθμίσεις ¹⁴⁸ . Προς αντίκρουση της κριτικής αυτής αντιτείνεται ότι η ασάφεια και η αοριστία των λόγων άρσης του καταλογισμού , που καταρχήν επιτελούν τη λειτουργία της αποτροπής των κοινωνιών από το να εκλάβουν τη δυνατότητα άρσης του καταλογισμού ως μία «εύκολη» διέξοδο αποφυγής της ποινικής τους ευθύνης ¹⁴⁹ , δεν αποκλείουν την αναγνώριση λόγων συγγνώμης και πέραν των ρητά προβλεπόμενων , στην περίπτωση που πράγματι , σύμφωνα και με το σκοπό των εν λόγω διατάξεων και με το αξίωμα της ενοχής , δεν υφίστατο δυνατότητα του δράστη για συμμόρφωση με την περί αδίκου αντίληψή του .

Οι ως άνω θέσεις έχουν βρει και νομολογιακή αναγνώριση , καθώς τα Δικαστήριά μας αναγνωρίζουν ότι η ψυχική πίεση που ασκούν κάποιες έκτακτες και ανώμαλες περιστάσεις , μπορεί να καθιστούν αδύνατη τη συμμόρφωση με τις επιταγές του Δικαίου , δεχόμενα άρση του καταλογισμού πέραν των προβλεπομένων από το θετό δίκαιο περιπτώσεων ¹⁵⁰ .

¹⁴⁵ Δέδες Χρήστος , Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης , σελ. 80 .

¹⁴⁶ Χωραφάς , Ποινικόν Δίκαιον , σελ. 302 , Δέδες Χρήστος , Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης, σελ. 108 . Αντίθετα , υποστηρίζεται (Κοτσαλής Λεωνίδα , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό, σελ. 170) ότι η αναφορά των καταστάσεων που αίρουν τον καταλογισμό κατά το βιολογικό κριτήριο (ά. 34 ΠΚ) είναι εξαντλητική και αποκλείεται η αναλογική τους διεύρυνση .

¹⁴⁷ Υπόβαθρο αυτών των λόγων αποτελεί , κατά τον Μανωλεδάκη (Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 971 επ.) η ψυχική πίεση , υπό την οποία γίνεται από το δράστη η επιλογή της ενάντια στο δίκαιο πράξης του , πίεση που μπορεί να προέρχεται από κάποιο εξωτερικό γεγονός (π.χ. περιπτώσεις υπέρβασης των ορίων της άμυνας ή κατάστασης ανάγκης από φόβο ή ταραχή – ά. 23 εδ. γ' , 25 παρ. 3, 32 παρ. 2 ΠΚ , η ίδια η κατάσταση ανάγκης του ά. 32 ΠΚ ως πράξη που γίνεται κάτω από ψυχική πίεση που απορρέει από το γεγονός του κινδύνου) ή από κάποιο ηθικό δίλημμα .

¹⁴⁸ Δέδες Χρήστος , Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης , σελ. 100 .

¹⁴⁹ Παπαχαραλάμπους Χάρης , Σχόλια σε απόφαση ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 2000 , σελ. 39 .

¹⁵⁰ Βλ. παρατιθέμενη νομολογία σε Ανδρουλάκη , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 559 επ. , όπου και κριτική στη βιασύνη και την έλλειψη δογματικής επεξεργασίας ορισμένων εκ των αποφάσεων , που ενδεικνύουν , ωστόσο , την κοινωνικοηθική αποδοχή της της υπό συζήτηση θέσης .

4.4.2. Εφαρμογή στην περίπτωση του ε.π.ε.

Ως γνωστόν , το δικαστήριο που κρίνει επί μίας ποινικής κατηγορίας οφείλει να εξαντλεί όλα τα περιθώρια επίτευξης μίας όσο το δυνατόν εξατομικευμένης αντιμετώπισης του συγκεκριμένου εγκληματία . Το φευκτόν της υπαιτιότητας του ε.π.ε. , όπως και κάθε δράστη που γνωρίζει το άδικο της συμπεριφοράς του , δεν πρέπει να θεωρείται εκ των προτέρων δεδομένο , με βάση τα στερεοτυπικά δεδομένα και κριτήρια του μέσου όρου , αλλά να ερευνάται , κάθε φορά , η προσωπική ικανότητα του δράστη για συμμόρφωση με την περί αδίκου αντίληψή του . Η σχετική εξατομικευτική δικαστική κρίση δεν επιτρέπεται να αντικαθίσταται από γενικοπροληπτικού χαρακτήρα σκοπιμότητες αντεγκληματικής πολιτικής , όπως , για παράδειγμα , την ανάγκη προστασίας της εξωτερικής ασφάλειας της χώρας (περιπτώσεις αντιρρησιών συνείδησης) ή της καταστολής των τρομοκρατικών οργανώσεων και της περιφρούρησης της δημόσιας ασφάλειας .

4.4.2.1. Η ανυπέρβλητη ψυχική πίεση

Γίνεται , γενικά , δεκτό ότι ζήτημα άρσης του καταλογισμού , στα πλαίσια που εξετάζονται εδώ (αποδοχή λόγων συγγνώμης πέραν του τεθειμένου δικαίου), τίθεται μόνο αναφορικά με τους εκ συνειδήσεως εγκληματίες , σύμφωνα με τη διάκριση που αναφέραμε παραπάνω (κεφ. 2.3.) . Σε αυτούς η συνειδησιακή τους επιταγή για την τέλεση της άδικης πράξης έχει έναν απόλυτο χαρακτήρα , που την καθιστά ανεπίδεκτη συμβιβασμών και υποχωρήσεων ¹⁵¹. Ο αποκλεισμός της ενοχής θα πρέπει να αποκλείεται , όταν για το δράστη υπήρχε μία εναλλακτική λύση για την πραγμάτωση της πεποίθησης του , η οποία δεν ήταν αξιόποινη . Ο απόλυτος αυτός χαρακτήρας της ανυποχώρητης συνειδησιακής επιταγής μπορεί να μετουσιωθεί σε μία «ακατανίκητη ψυχική πίεση» και να οδηγήσει σε κατάλυση της ενοχής , με ευθεία αναγωγή στην ιδέα του μη φευκτού της υπαιτιότητας ¹⁵²

¹⁵¹ Ανδρουλάκης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 562 .

¹⁵² Έτσι και ο Δέδες Χρήστος , σε Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης , σελ. 127 . Σε ανάλογες αποδοχές φαίνεται να καταλήγει και ο Κοτσαλής (Κοτσαλής Λεωνίδας , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 174) , αναφερόμενος στο βιολογικό κριτήριο της ικανότητας προς καταλογισμό του ά. 34 ΠΚ , που επισημαίνει ότι σε σπάνιες περιπτώσεις μπορούν ακόμη και βαριές καταστάσεις πάθους ή συναισθήματος να οδηγήσουν σε διατάραξη της συνειδήσεως και άρση του καταλογισμού με την έννοια του άρθρου αυτού .

Η αναγνώριση της σημασίας μίας τέτοιας ακατανίκητης ψυχικής πίεσης όσον αφορά το ζήτημα του καταλογισμού διαπιστώνεται σε πολλές δικαστικές αποφάσεις , που δέχονται το συγγνωστό της αδυναμίας συμμόρφωσης προς τις δικαιοκτικές επιταγές του συγκεκριμένου δράστη , αναφερόμενες στις περιπτώσεις αυτές σε μία σύγκρουση νομικού και ηθικού καθήκοντος , λαμβανόμενη υπόψη στο πεδίο του καταλογισμού .

Η ΠλημΑθ 4397/1996 ¹⁵³ έκρινε ότι αποκλείεται το ανθρωπίνως φευκτό της υπαιτιότητας και συνεπώς ο καταλογισμός σε ενοχή , όταν έκτακτες περιστάσεις ασκούν στο δράστη τέτοια ψυχική πίεση , που τον εμποδίζουν να ενεργοποιήσει τη βούληση , που ο ίδιος έχει διαμορφώσει ως ψυχοπνευματική προσωπικότητα , για να αποφεύγει την προσβολή των δικαιοκτικών επιταγών που πηγάζουν από το ποινικό δίκαιο , με αποτέλεσμα εξαιτίας ακριβώς της ψυχικής αυτής πίεσης που υφίσταται , να παραβιάζει στη συγκεκριμένη περίπτωση την προσταγή του ποινικού δικαίου , την οποία και δε θα παραβίαζε , αν δε συνέτρεχαν οι έκτακτες αυτές περιστάσεις και η συνακόλουθη επί του δράστη ισχυρή ψυχική πίεση , ώστε να μην εμφανίζεται ο δράστης ως προσωπικότητα αρνητική προς τις αξιολογήσεις του ποινικού δικαίου .

Η προαναφερθείσα 224/1988 ΠλημΑθ ¹⁵⁴ έκρινε ότι συντρέχει περίπτωση συγγνωστής αδυναμίας συμμόρφωσης προς το νόμο , καθώς η ψυχική πίεση που ασκήθηκε επί των κατηγορουμένων και το αληθινό συνειδησιακό τους δίλημμα ήταν τέτοια , ώστε η συμμόρφωσή τους προς την επιταγή του νόμου ήταν in concreto αδύνατη .

Η ΠλημΑθ 4368/1983 ¹⁵⁵ δέχθηκε άρση του καταλογισμού στην κριθείσα απ' αυτήν περίπτωση κατάληψης κτιρίου σωματείου από απεργούντες και παρεμπόδισης των εργαζομένων σε αυτό από την εκτέλεση της εργασίας τους , με το σκεπτικό ότι συνέτρεχαν έκτακτες περιστάσεις που

¹⁵³ ΠοινΧρ 1997 , σελ. 307 επ. . Η απόφαση αυτή έκρινε επί κατηγορίας αρπαγής ανηλίκου (ά. 324 ΠΚ) από την κατηγορούμενη μητέρα , που παραβίασε τη νομική της υποχρέωση να επιστρέψει τον ανήλικο γιο της στην οικία του πατέρα του , έχοντας την επιμέλεια αυτού , λόγω της επιθυμίας του παιδιού να μην επιστρέψει εκεί .

¹⁵⁴ ΠοινΧρ ΛΗ' , σελ. 798 επ. .

¹⁵⁵ ΠοινΧρ ΛΓ' , σελ. 977 επ. . Οι αναφερόμενες στην απόφαση αυτή αξιόποινες πράξεις έγιναν λόγω «αγανάκτησης και μείωσης της εθνικής υπερηφάνειας» των εργαζομένων στο εν λόγω ελληνοαμερικανικό σωματείο – φροντιστήριο διδασκαλίας της αγγλικής γλώσσας , όταν αυτοί έμαθαν ότι πίσω από την απόφαση της διοίκησης για τερματισμό της λειτουργίας του βρισκόταν ο αμερικανικής υπηκοότητας , πραγματικός διοικητής του , γραμματέας της αμερικανικής πρεσβείας , τότε , στην Αθήνα .

δημιουργούσαν τέτοια ψυχική πίεση στους δράστες , ώστε να αφαιρέσουν από αυτούς την ψυχική δυνατότητα , την οποία είχαν από τη συγκρότηση της προσωπικότητάς τους , να συμπεριφερθούν διαφορετικά και να αποφύγουν την προσβολή της δικαιικής επιταγής . Στις περιπτώσεις αυτές η πράξη επιβάλλεται ψυχικά στο δράση , δεν επιλέγεται από αυτόν και δεν εκδηλώνεται με αυτήν έλλειψη σεβασμού προς τους προβλεπόμενους από το δίκαιο κοινωνικής συμβίωσης .

Η 1089/1981 ΠλημΑθ ¹⁵⁶ έκρινε ότι ο κατηγορούμενος για παράβαση καθήκοντος (ο οποίος , παρά την έλλειψη των τυπικών προσόντων που προέβλεπε ο νόμος , έκανε δεκτή , ως αρμόδιο όργανο του Κράτους , την αίτηση συμμετοχής σε εξετάσεις υποψηφίων δασκάλων οδήγησης μίας γυναίκας – μοναδικού προστάτη μίας πολυμελούς – 17μελούς οικογένειας) κατά τη σύγκρουση του νόμιμου καθήκοντός του , που δεν προστάτευε στη συγκεκριμένη περίπτωση πολυτιμότερο αγαθό , με το ηθικοκοινωνικό καθήκον της μη στέρησης των προς το ζήν μίας πολυμελούς οικογένειας , ευρισκόμενος σε ηθική αμηχανία περί του πρακτέου , προτίμησε την εκπλήρωση του δεύτερου , λόγω της ψυχικής πίεσης στην οποία διετέλεσε (η οποία κατά την εισαγγελική πρόταση δημιουργεί μία κατάσταση ανάγκης πέραν του τεθειμένου δικαίου και καθιστώσα τον δράστη συγγνωστό) , και θα πρέπει για τούτο να αρθεί ο καταλογισμός .

Η ΠλημΠειρ 1514/1978 ¹⁵⁷ δέχθηκε ότι , ευρεθείς ο δράστης ενώπιον συγκρούσεως καθήκοντων , περιέρχεται σε ηθική αμηχανία περί του πρακτέου και τελεί άδικη πράξη προς εκπλήρωση απλής και σαφούς ηθικής επιταγής , τότε πρόκειται για περίπτωση συγγνώμης πέραν του τεθειμένου δικαίου και αποκλείεται ο καταλογισμός , λόγω της ασκούμενης επί του δράστη ψυχικής πίεσης και του εντεύθεν ανθρωπίνως μη φευκτού της υπαιτιότητας .

Η αρ. 60/1961 ΕφΠατρ ¹⁵⁸ έκρινε , επί περίπτωσης ραπίσματος από δάσκαλο σε μαθητή που έκανε παράπονα για τη συμπεριφορά του πρώτου στο Διευθυντή του σχολείου , ότι αποκλείεται , λόγω ψυχικής πίεσης του δράστη από την ιδιαζόντως σκληρή και βάνουση απέναντί του συμπεριφορά

¹⁵⁶ ΠοινΧρ ΛΑ' , σελ. 381 επ. , με σύμφωνη εισαγγελική πρόταση Ι. Γαβρίλη .

¹⁵⁷ ΠοινΧρ ΚΘ' , σελ. 183 επ. .

¹⁵⁸ ΠοινΧρ 1961 , σελ. 487 επ. .

του μαθητή , που έκανε τις καταγγελίες του ενώπιον των συναδέλφων του δασκάλου και των άλλων μαθητών με ανάρμοστο τρόπο , το δεοντολογικό στοιχείο του καταλογισμού .

Το ζήτημα που ανακύπτει , βέβαια , είναι αυτό της *in concreto* ορθής από το Δικαστήριο διάγνωσης για την πραγματική ύπαρξη μίας αναπόδραστης ηθικής επιταγής στο δράστη , που με τη σοβαρότητά της κυριεύει ως «εσωτερική αποτροπή από το κακό και άμεση προτροπή προς το αγαθό το σύνολο της προσωπικότητας του δράστη» , αποτελώντας μία , κατά τη διατύπωση του Ανδρουλάκη ¹⁵⁹ , «υπαρξιακή απόφαση» , την οποία αδυνατεί να αποφύγει ο συγκεκριμένος δράστης . Και επιπλέον ερωτάται σε ποιο βαθμό μπορεί μία τέτοια ακατανίκητη ψυχική πίεση να αιτιολογήσει τελικά την απαλλαγή του δράστη , όταν η βιωμένη του πεποίθηση έρχεται σε αντίθεση με θεμελιώδεις κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης και δικαιώματα και αρχές της έννομης τάξης , όπως στην περίπτωση των δολοφονικών επιθέσεων από τρομοκρατικές οργανώσεις .

4.4.2.2. Προτεινόμενα κριτήρια για τη διάγνωση της ανυπέβλητης ψυχικής πίεσης.

Για τη διάγνωση αυτή προτείνονται ορισμένα κριτήρια . Καταρχάς , πρέπει να διαπιστώνεται ότι ο δράστης , έχοντας συνείδηση της ηθικά – ιδεολογικά κρίσιμης κατάστασής του , αποφάσισε και προέβη στην πράξη του κάτω από συνθήκες έντονου συνειδησιακού προβληματισμού , ευρισκόμενος σε ένα ηθικό αδιέξοδο , μία ηθική αμηχανία περί του πρακτέου , με συνέπεια να δημιουργείται αξιολογική ομοιότητα με την κατάσταση διατάραξης της συνείδησης που προβλέπει το ά. 34 ΠΚ . Συνεπώς , αποκλείονται οι περιπτώσεις που με ελαφρότητα και αδιαφορία αντιμετωπίζεται η ηθική προβληματική της κατάστασης και ο δράστης προβαίνει στην επιλογή του με συγκεκριμένη αφορμή και ενόψει ιδιοτελών κινήτρων του ¹⁶⁰ .

Επίσης , πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι συνέπειες από την αντίθετη με την ως άνω υπαρξιακή απόφαση συμπεριφορά του δράστη για τον ίδιο και την προσωπικότητά του , όπως , εάν η παράλειψη της από τη συνείδησή του

¹⁵⁹ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 563 .

¹⁶⁰ Παπαδαμάκης Αδάμ , Αντιρρησίες συνείδησης και ποινική καταστολή , Παρουσίαση νομολογίας και παρατηρήσεις , Υπερ 1992 , σελ. 979 .

επιβαλλόμενης συμπεριφοράς θα ισοδυναμούσε με κλωνισμό , αλλοίωση ή καταστροφή της προσωπικότητάς του , καλύπτοντάς την με ισχυρό αίσθημα ντροπής . Για τούτο θα ληφθεί υπόψη το παρελθόν του δράστη , τυχόν δημοσιοποίηση ή δημόσια έκφραση των απόψεών του , συσχετισμός αυτών με την προσωπική, επαγγελματική , κοινωνική του κατάσταση , θέση και πορεία , ώστε να γίνει αντιληπτή η σημασία τυχόν παράβασης της πεποιθήσής του για τον ίδιο ¹⁶¹ .

Ένα άλλο κριτήριο που θα πρέπει να ερευνάται είναι η συμπεριφορά του δράστη μετά την πράξη του . Ο «εκ συνειδήσεως» δράστης , που ενήργησε υπό καθεστώς ανυπέρβλητης ψυχικής πίεσης , δεν κρύβει τη συμμόρφωσή του με τις επιταγές της συνειδήσής του , δεν ντρέπεται για αυτές και τις προβάλλει ανοιχτά , έτοιμος να υποστεί τις όποιες συνέπειες . Για τούτο η προσπάθεια του δράστη να αποφύγει τις συνέπειες της πράξης του , όσο και αν μπορεί ψυχολογικά να δικαιολογηθεί από το ένστικτο της επιβίωσης και της αυτοπροστασίας , δε φαίνεται να συμβαδίζει με την εξεταζόμενη έννοια του ε.π.ε. ως εκ συνειδήσεως δράστη .

Άλλο κριτήριο που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη είναι η διάγνωση εάν η πραγμάτωση των επιταγών της συνειδήσής του είναι για το συγκεκριμένο δράστη μονόδρομος , μη απομένουσας για αυτόν καμίας άλλης λύσης , προκειμένου να ανταποκριθεί στο συνειδησιακό του καθήκον , από τη συγκεκριμένη παράβαση του νόμου . Με αυτόν τον τρόπο , αποκλείεται ο χαρακτηρισμός ως εκ συνειδήσεως δραστηρών των μελών τρομοκρατικών οργανώσεων , που αγωνίζονται , μέσω δολοφονικών επιθέσεων , πρόκλησης εκρήξεων, κλοπών κλπ , για την ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικοπολιτικού συστήματος , ή των καταληψιών κτιρίων ή παρακωλύοντων τις συγκοινωνίες , καθώς για την επιδίωξη των σκοπών τους

¹⁶¹ Βλ. ΠλημΑθ 224/1988 , που δέχθηκε άρση του καταλογισμού των ιατρών – καθηγητών Πανεπιστημίου Αθηνών που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν προς απόφαση του ΣτΕ που διέταξε την εγγραφή φοιτητή εξωτερικού στην Ιατρική Σχολή Αθηνών ως δήθεν πάσχοντα από μεσογειακή αναιμία , καθ' ότι ως ειδικοί επιστήμονες έκριναν ότι αυτός δεν ήταν ασθενής , σεβόμενοι την επιστημονική τους συνείδηση και τη διδακτική τους αξιοπιστία . Επίσης , βλ. την ΤρΠλΦλώρ 452/1993 , όπου έγινε δεκτή άρση του καταλογισμού ιατρού που αρνήθηκε να συμπράξει σε νόμιμη άμβλωση , για λόγους θρησκευτικής του συνειδήσεως και ενώ ήταν γνωστή στους εργαζομένους στο νοσοκομείο η τηρούμενη από αυτόν τακτική να μη συμπράττει αδιακρίτως σε αμβλώσεις . Επίσης , την 3796/1979 ΕφΑθ , όπου έγινε δεκτή άρση καταλογισμού σε κατηγορούμενο , δικηγόρο και Καθηγητή Πανεπιστημίου , που αρνήθηκε να δώσει τον αναφερόμενο στον ΚΠΔ όρκο ενώπιον δικαστηρίου ως μάρτυρας , κατά συνεπή εφαρμογή των υποστηρικθεισών από αυτόν στο παρελθόν , δημόσια , επιστημονικών και ηθικών του πεποιθήσεων , κατά της δόσης του όρκου αυτού .

υπάρχουν , μέσα τουλάχιστον σε μία σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία , και άλλα διαθέσιμα μέσα , ηπιότερου χαρακτήρα ¹⁶².

Ένα στοιχείο που φαίνεται να επηρεάζει τη νομολογία κατά την έρευνα της συνδρομής της ανυπέρβλητης ψυχικής πίεσης είναι το κοινό περί δικαίου αίσθημα και η συμπόρευση των αρχών του δράστη με την κοινή αίσθηση περί δικαίου ¹⁶³ . Φαίνεται , εκ πρώτης όψεως , να συμπορεύεται με την ιδέα της δικαιοσύνης η πρακτική της απόδοσης , σε κάθε περίπτωση , μομφής στο δράστη που παραβίασε εν γνώσει του θεμελιώδεις κανόνες της ανθρώπινης συμβίωσης. Η επίκληση από το δράστη τυχόν αδυναμίας του να συμμορφωθεί με τη γνώση του αδικού χαρακτήρα της πράξης του δε μπορεί να τον απαλλάξει , εάν και αυτή η «αδυναμία» δεν ήταν συγγνωστή. Η ανυπέρβλητη ισχύς της εν λόγω ψυχικής πίεσης που ασκήθηκε στο δράστη και ήταν ισχυρότερη από την βούλησή του να μην παραβεί το νόμο , κρίνεται αντικειμενικά , με μία «αξιολόγηση που λαμβάνει υπόψη τα κοινωνικά συμφέροντα» , και όχι την προσωπική αξιολόγηση του δράστη .

Υποστηρίζεται ¹⁶⁴ , περαιτέρω , ότι για να γίνει δεκτός κάποιος λόγος συγγνώμης στις περιπτώσεις σύγκρουσης μίας νομικής με μία ηθική επιταγή και προτίμησης της τελευταίας , πρέπει το ηθικό δίλημμα να προκάλεσε συντριπτική ψυχική ταραχή στο δράστη , καθώς ο καταλογισμός δεν αίρεται , εάν η άδικη επιλογή έγινε εν ψυχρώ , από πεποίθηση και ασυμφωνία του δράστη με τις ρυθμίσεις του δικαίου .

Προκύπτει από τα παραπάνω ότι η συνδρομή ανυπέρβλητης ψυχικής πίεσης και μόνο , στο πρόσωπο του συγκεκριμένου δράστη , ακόμα και αν διαπιστωθεί , δεν αρκεί για την αποδοχή , από θεωρία και νομολογία , λόγου συγγνώμης και άρσης του καταλογισμού . Ακριβώς λόγω της δυσκολίας αναζήτησης και διαπίστωσης του στοιχείου της ανυπέρβλητης ψυχικής

¹⁶² Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 564.

¹⁶³ Βλ. Πλημ Πειρ 1514/1978 , όπου έγινε δεκτή άρση του καταλογισμού για τον κατηγορούμενο που αρνήθηκε να καταθέσει ως μάρτυρας ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών , σε μετ' αναίρεση επαναλαμβανόμενη δίκη κατηγορουμένων για ηθική αυτουργία και συνέργεια στις ανθρωποκτονίες των γεγονότων του Πολυτεχνείου , επικαλούμενος ότι δεν έπρεπε διά της τυπικής του συμμετοχής να συμπράξει στο να πληγεί το περί δικαίου αίσθημα , όπως το αντιλαμβάνονταν , προβαίνοντας σε μία τυπική επανάληψη των προηγούμενων καταθέσεών του , θεωρώντας ότι προσβάλλεται η μνήμη των νεκρών του Πολυτεχνείου . Επίσης , βλ. ΔΣΤρΑθ 54/1975 , όπου έγινε δεκτή άρση του καταλογισμού λιποτακτήσαντος κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στρατιωτικού , προκειμένου να καταθέσει ενώπιον του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη διενέργεια βασανιστηρίων από τη «χούντα» των συνταγματαρχών.

¹⁶⁴ Μανωλεδάκης Ιωάννης , Ποινικό Δίκαιο , Γενική Θεωρία , σελ. 983 . Υπάρχει , όμως , κατά το συγγραφέα θέμα μείωσης της ποινής ή απονομής χάρης στο δράστη .

πίεσης, αναζητείται ένα πιο ασφαλές κριτήριο για την αναγνώριση ενός λόγου συγγνώμης εκτός τεθειμένου δικαίου .

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα , σύμφωνα και με τις παρατεθείσες απόψεις και τη νομολογιακή πρακτική , ότι για την αναγνώριση λόγου συγγνώμης απαιτείται , εκτός της επίκλησης από το δράστη του στοιχείου της ανυπέβλητης ψυχικής πίεσης , και το συγγνωστό αυτής , με κριτήρια ανάλογα με αυτά της κρίσης περί συγγνωστού της νομικής πλάνης . Επανερχόμεθα , έτσι , στο αμφισβητούμενο ζήτημα των αντικειμενικών ή υποκειμενικών κριτηρίων με τα οποία θα κριθεί το συγγνωστό της αδυναμίας συμμόρφωσης . Θα κριθεί αυτό με κριτήριο της αξιολόγησης τον μέσο κοινωνικό άνθρωπο ή με βάση την ικανότητα συμμόρφωσης του συγκεκριμένου δράστη ; Μπορεί να επικαλεσθεί άρση του καταλογισμού ο δράστης που αποδεικνύει την *in concreto* αδυναμία συμμόρφωσής του , όταν η πράξη του παραβίασε θεμελιώδη δικαιώματα και έννομα αγαθά , όπως αυτό της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας ή της ασφάλειας του Κράτους; Μπορεί η αξιολόγηση του συγγνωστού να αποκοπεί από τις κοινωνικές αντιλήψεις , του μέσου συνετού κοινωνού , για τις αξίες και αρχές που πρέπει να προστατεύονται σε κάθε περίπτωση και για την προσβολή των οποίων δεν χωρεί δικαιολόγηση με την επίκληση αδυναμίας αντίληψης του αδίκου ή συμμόρφωσης με αυτήν ;

Η θέση μας είναι ότι η αρχή της ενοχής επιβάλλει την εκτίμηση της δυνατότητας σύμφωνης με το δίκαιο συμπεριφοράς , με βάση τις προσωπικές, αποκλειστικά , συνθήκες του δράστη . Για την εκτίμηση των προσωπικών συνθηκών αρκεί κατά κανόνα η αναγωγή στο δύνασθαι του μέσου συνετού κοινωνού , συναγόμενου , κατά κάποιο τρόπο ενός τεκμηρίου . Δε σημαίνει τούτο , όμως , ότι ταυτίζεται πάντα το τελευταίο με το δύνασθαι του συγκεκριμένου δράστη . Αν ο τελευταίος δε μπορούσε , στη συγκεκριμένη περίπτωση , να συμμορφωθεί με την περί αδίκου αντίληψή του , δεν πρέπει να τιμωρηθεί ¹⁶⁵ .

Οι διατάξεις για το συγγνωστό της νομικής πλάνης εισάγουν μία εξαίρεση από το γενικό κανόνα ότι το δίκαιο απαιτεί από το μέσο συνετό κοινωνό τη

¹⁶⁵ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , Μνήμη Π Ι. Δασκαλόπουλου , Κ. Σταμάτη , Χρ. Μπάκα , Α. Μελέτες Ποινικού Δικαίου , σελ. 15 επ. .

γνώση του περιεχομένου των κανόνων δικαίου και η άγνοια αυτών δεν μπορεί να τον απαλλάσσει από τις συνέπειες της παράβασής τους . Για αυτό και μέτρο για την κρίση περί συγγνωστού είναι , όπως προαναφέρθηκε (κεφ. 3.2.), καταρχήν , ο μέσος συνετός κοινωνός . Όμως , αν συντρέχουν έκτακτες περιστάσεις , που δύσκολα μπορούν να συμβιβαστούν με τη λογική του μέσου όρου , ανθρώπινη δυνατότητα δεν είναι η δυνατότητα του μέσου κοινωνικού ατόμου , αλλά η συνήθης ικανότητα αντίδρασης του συγκεκριμένου ατόμου . Ανάλογα θα πρέπει να ισχύσουν και στην περίπτωση αδυναμίας συμμόρφωσης , με συνέπεια να πρέπει να προσανατολιζόμαστε στην ικανότητα συμμόρφωσης του συγκεκριμένου δράστη, όταν συντρέχουν έκτακτες περιστάσεις . Η παραβίαση θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων δύσκολα θα μπορεί , σε κάθε περίπτωση , να συνδεθεί, σε μία τέτοια διερεύνηση , ως «επιβαλλόμενη» για το συγκεκριμένο δράστη από κάποιες τέτοιες έκτακτες περιστάσεις . Ποιες θα μπορούσαν να είναι , για παράδειγμα , οι έκτακτες περιστάσεις που δικαιολογούν την αδυναμία συμμόρφωσης του δράστη στη γνώση του ότι η τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών σε κοινόχρηστους χώρους (στην περίπτωση της δράστης τρομοκρατικών οργανώσεων) αποτελεί άδικη πράξη και θέτει σε κίνδυνο τη ζωή και την περιουσία τρίτων , άσχετων με τους σκοπούς της δράσης του , ατόμων ; Τελικά , για τέτοιες περιπτώσεις προσβολής θεμελιωδών δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών , όπου δημιουργούνται σοβαρές αντιρρήσεις για τη δυνατότητα αναγνώρισης λόγου συγγνώμης , όπως π.χ. για δράστες δολοφονικών επιθέσεων (όπου , άλλωστε , το κριτήριο της απουσίας εναλλακτικής νόμιμης οδού δράσης συνήθως δεν θα πληρούται , κατά τα παραπάνω) , το συγγνωστό ή μη της αδυναμίας συμμόρφωσης , εξεταζόμενο με βάση τις ατομικές συνθήκες του δράστη , θα κρίνεται ίδιο κατ' αποτέλεσμα με αυτό που στηρίζεται στον μέσο κοινωνό .

4.5. Αντιμετώπιση του ε.π.ε. επί μη άρσης του καταλογισμού

Στην περίπτωση που δεν γίνει δεκτή άρση του καταλογισμού του ε.π.ε. για κάποιον από τους προαναφερθέντες λόγους , ερωτάται αν η επίκληση της εν λόγω πεποίθησής του θα επηρεάσει κατά κάποιον τρόπο την ποινική του αντιμετώπιση . Καταρχάς η συνδρομή της πεποίθησης μπορεί να ασκεί επιρροή στα ζητήματα της υπαιτιότητας ή τυχόν υποκειμενικών στοιχείων του

αδίκου (π.χ. σκοπός παράνομης ιδιοποίησης) ¹⁶⁶ , φρονηματικών στοιχείων κλπ.

Ένα ζήτημα που πρέπει να εξετασθεί είναι , εάν η συνδρομή της επικληθείσας από τον ε.π.ε. αφόρητης ψυχικής πίεσης που τον οδήγησε μεν στην τέλεση της πράξης αλλά δεν πληρεί τις προϋποθέσεις της άρσης του καταλογισμού , λόγω αδυναμίας του να συμμορφωθεί με τη συνείδηση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του , μπορεί , ωστόσο , να οδηγήσει στην αποδοχή μίας μειωμένης ικανότητάς του για καταλογισμό , κατ' εφαρμογή του ά. 36 ΠΚ , επιφέροντας τη μείωση της επιβλητέας ποινής , κατ' ά. 83 ΠΚ .

Η πεποίθηση του ε.π.ε. μπορεί , επιπλέον , να ληφθεί υπόψη στα πλαίσια της επιμέτρησης της ποινής (ά. 79 ΠΚ) , ενόψει της εκτίμησης της προσωπικότητας του δράστη, και της τυχόν αναγνώρισης ελαφρυντικών στο δράστη , κατά το ά. 84 ΠΚ , λόγω μη ύπαρξης ταπεινών αιτίων στο δράστη για την πράξη του . Για τη σχέση των δύο διατάξεων , έχει υποστηριχθεί ¹⁶⁷ ότι κοινός πυρήνας τους είναι η προσωπικότητα του εγκληματία , η λειτουργία της οποίας όμως διαφέρει σε κάθε διάταξη . Συγκεκριμένα , για την εφαρμογή του ά. 79 ΠΚ η προσωπικότητα του δράστη λαμβάνεται υποχρεωτικά υπόψη από το Δικαστήριο και ενδέχεται να οδηγήσει και σε αρνητικά για αυτόν αποτελέσματα με την απόκλιση του δικαστηρίου υπέρ της ανώτερης προβλεπόμενης στο νόμο ποινής . Αντίθετα , στα πλαίσια της διάταξης του ά. 84 η λήψη υπόψη της προσωπικότητας του δράστη μπορεί να οδηγήσει μόνο σε θετικές για αυτόν ως προς την ποινή συνέπειες , με τη μείωση του απειλούμενου πλαισίου ποινής.

¹⁶⁶ Βλ. σχετικά και την κριτική του Ανδρουλάκη στην «βιαστική» αναγωγή της νομολογίας στο μη – φευκτό της υπαιτιότητας , όταν λείπουν άλλα λογικά – δογματικά συστατικά του οικείου εγκλήματος (Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος Ι , σελ.. 559) . Ο συγγραφέας αναφέρεται ιδιαίτερα στις προμνησθείσες περιπτώσεις της ΠλημΑθ224/1988 (άρνηση ιατρών – καθηγητών Πανεπιστημίου να εγγράφουν δήθεν φορέα ανίατης ασθένειας σε Σχολή) και της ΠλημΦλωρ 452/1993 (άρνηση ιατρού να συμπράξει σε νόμιμη άμβλωση) , όπου το Δικαστήριο κατέφυγε στη λύση της άρσης του καταλογισμού για να απαλλάξει τους κατηγορούμενους τη στιγμή που ήταν προφανές ότι οι κατηγορούμενοι δεν ενήργησαν για να προσπορίσουν στους ίδιους ή άλλους παράνομο όφελος ή να βλάψουν το κράτος ή άλλον , με συνέπεια να μην πληρούται καν η αντικειμενική υπόσταση της παράβασης καθήκοντος .

¹⁶⁷ Μπάκας Χρήστος , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 99 .

4.5.1. Ελαττωμένη ικανότητα προς καταλογισμό του ε.π.ε.

Η ονομαζόμενη ελαττωμένη ικανότητα προς καταλογισμό προβλέπεται από τον Ποινικό Κώδικα (ά. 36 παρ. 1) ως ιδιαίτερος λόγος μείωσης της ποινής , σύμφωνα με το ά. 83 ΠΚ . Γίνεται δεκτό ότι η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό δε συνιστά μία τρίτη ανεξάρτητη κατηγορία , αλλά μία ποσοτική παραλλαγή της ικανότητας για καταλογισμό ¹⁶⁸ . Δεν αποτελεί δηλαδή, μία ενδιάμεση βαθμίδα μεταξύ της ικανότητας και ανικανότητας προς καταλογισμό, αλλά είναι μία ιδιόμορφη περίπτωση της ικανότητας για καταλογισμό , σύμφωνα με την οποία ο κατά τα άλλα ικανός προς καταλογισμό δράστης υφίσταται ευνοϊκότερη ποινική μεταχείριση , εξαιτίας των ιδιαζουσών συνθηκών της περίπτωσης του , οι οποίες δεν εξαφάνισαν μεν εντελώς , περιόρισαν όμως σε σημαντικό βαθμό είτε την ικανότητα γνώσης του αδίκου είτε τη δυνατότητα συμμόρφωσης με αυτήν ¹⁶⁹ . Το ποσοτικό και όχι ποιοτικό στοιχείο που συνιστά αυτή τη διαφοροποίηση εκδηλώνεται με τον όρο «σημαντικά» στο ά. 36 παρ. 1 ΠΚ .

Η σημαντική μείωση της ικανότητας προς καταλογισμό που αναφέρεται στο νόμο δε σημαίνει ότι ο δράστης δεν είχε πλήρη ικανότητα αντίληψης του αδίκου και συμμόρφωσης προς αυτή την αντίληψη . Σημαίνει ότι αυτή η αντίληψη και η συμμόρφωση ήταν για το συγκεκριμένο δράστη σημαντικά δυσκολότερη από τους άλλους κοινωνούς , δηλαδή απαιτούσε την καταβολή πολύ μεγαλύτερης διανοητικής και βουλευτικής προσπάθειας ¹⁷⁰ , παρόλο που αυτός θεωρείται ικανός για καταλογισμό με την πλήρη έννοια¹⁷¹ . Με αυτόν τον τρόπο βρίσκει και την αιτιολογία της η επιεικέστερη μεταχείριση του δράστη . Η μείωση της ποινής , δε , σε περίπτωση που διαγνωσθεί μειωμένη ικανότητα προς καταλογισμό , είναι , κατά το δίκαιό μας, υποχρεωτική για το δικαστή , σύμφωνα με το ά. 83 ΠΚ ¹⁷² .

Η κρίση για το εάν πρόκειται στη συγκεκριμένη περίπτωση για ανικανότητα για καταλογισμό ή για ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό

¹⁶⁸ Κοτσαλής Λεωνίδας , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 343 , Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , Θεωρία για το έγκλημα , 500 .

¹⁶⁹ Κωστάρας Αλέξανδρος , Έννοιες και θεσμοί του Ποινικού Δικαίου , σελ. 455 επ. .

¹⁷⁰ Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , Θεωρία για το έγκλημα , 500 επ. .

¹⁷¹ Εντασσόμενος στον κύκλο των «κανονικών» κοινωνών του δικαίου , από τους οποίους το δίκαιο αφενός δικαιούται να προσδοκά συμμόρφωση προς τους κανόνες του , αφετέρου είναι λογικά επιτρεπτό να αναμένει. Κοτσαλής Λεωνίδας, ά. 36 ΠΚ, σελ. 590 και 604, σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα, ά.1-133.

¹⁷² Κοτσαλής Λεωνίδας , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 348 .

απαιτεί την εκτίμηση για το εάν οι ψυχικές διαταράξεις (βιολογικό στοιχείο) που εκτίθενται περιοριστικά στο νόμο έχουν φθάσει σε τέτοιο βαθμό βαρύτητας , ώστε να μπορεί να γίνει δεκτή μία βαθιά αλλοίωση της δομής της προσωπικότητας του δράστη ή όχι . Αν διαπιστωθεί βαθιά αλλοίωση της προσωπικότητάς του , με συνέπεια την αδυναμία του να διακρίνει το άδικο ή να συμμορφωθεί με τη γνώση του αυτή , τότε μπορεί να γίνει δεκτή η άρση του καταλογισμού , αν , αντίθετα , πρόκειται για ηπιότερη διατάραξη της προσωπικότητας ώστε απλώς να μειωθούν οι εν λόγω ικανότητες , τότε ανακύπτει θέμα μειωμένης ικανότητας για καταλογισμό ¹⁷³ .

Η αποδοχή της ελαττωμένης ικανότητας για καταλογισμό προϋποθέτει , όπως υποστηρίζεται ¹⁷⁴ , βάσει της γραμματικής ερμηνείας του ά. 36 ΠΚ , ότι ο δράστης δυσκολεύθηκε σημαντικά στην αντίληψη του αδικού ή στη συμμόρφωση με αυτό , λόγω της συνδρομής των βιολογικών (εισαγωγικών) κριτηρίων του ά. 34 ΠΚ , στα οποία παραπέμπει το ά. 36 ΠΚ («ψυχικές καταστάσεις») . Γίνεται λόγος ¹⁷⁵ , για παράδειγμα , για περιπτώσεις ηπιότερων παραλυτικών ή σχιζοφρενικών καταστάσεων , γεροντικής άνοιας , εμφύτου ή πρόωρα αποκτηθείσης олиγοφρένειας , τραυματισμού του εγκεφάλου κ.α. . Τέτοιες καταστάσεις προτείνονται ως το πιθανό βιολογικό υπόβαθρο της ελαττωμένης ικανότητας προς καταλογισμό , το οποίο θα πρέπει να προκαλεί αιτιωδώς τη διανοητική ή βουλευτική αναποτελεσματικότητα του δράστη ¹⁷⁶ (σημαντική δυσκολία αντίληψης του αδικού ή συμμόρφωσης με αυτή – ψυχολογικό στοιχείο) , ως προς τη συγκεκριμένη πάντα πράξη ¹⁷⁷ .

Παρατηρούμε , δηλαδή , ότι δε γίνεται καθόλου λόγος , στα πλαίσια της ελαττωμένης ικανότητας για καταλογισμό , για τη συνδρομή του αξιολογικού – δεοντολογικού στοιχείου της κρίσης περί του ουσιωδώς δυσχερέστερου «άλλως δύνασθαι πράττειν» του συγκεκριμένου δράστη . Σύμφωνα με όσα

¹⁷³ Κοτσαλής Λεωνίδα , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 188 .

¹⁷⁴ Κοτσαλής Λεωνίδα , ά. 36 ΠΚ , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , σελ. 602 .

¹⁷⁵ Κοτσαλής Λεωνίδα , ά. 36 ΠΚ , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , σελ. 593 .

¹⁷⁶ Κοτσαλής Λεωνίδα , ά. 36 ΠΚ , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , σελ. 602 .

¹⁷⁷ Για το ότι δεν υπάρχει γενική ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , όπως δεν υπάρχει και γενική ανικανότητα για καταλογισμό , αλλά μόνο αναφερόμενη σε κάθε συγκεκριμένη πράξη , βλ. Κοτσαλή Λεωνίδα , ά. 36 ΠΚ , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , σελ. 597 .

προαναφέρθηκαν για την αναγκαιότητα του δεοντολογικού στοιχείου του καταλογισμού για τη δικαιοπολιτική δικαιολόγηση της ποινής , ενόψει και της αρχής της ενοχής , θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι δεν μπορεί να περιορισθεί η περί ελαττωμένου καταλογισμού κρίση , μόνο στις περιπτώσεις που συντρέχει μία από τις περιπτώσεις των βιολογικών κριτηρίων του ά. 34 ΠΚ , αλλά θα πρέπει να ερευνάται σε κάθε περίπτωση *in concreto* εάν ο δράστης αντιμετώπισε ιδιαίτερη δυσκολία , σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή του «κανονικού» μέσου κοινωνού , στην αντίληψη του αδίκου ή στη συμμόρφωσή του με αυτό .

Περαιτέρω , σημειώνεται ότι εάν ενυπάρχουν αμφιβολίες στο Δικαστήριο ως προς την ελαττωμένη ικανότητα του δράστη για καταλογισμό , θα πρέπει , εφαρμοζόμενης της αρχής *in dubio pro reo* , να εφαρμοσθεί η διάταξη του ά. 36 ΠΚ ¹⁷⁸ .

Σύμφωνα με τα παραπάνω , στην περίπτωση του ε.π.ε. θα πρέπει να εκτιμηθεί κατά πόσο η εδραιωμένη του πεποίθηση κατέστησε δυσκολότερη τη συμμόρφωσή του με τη γνώση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του ¹⁷⁹ . Αν αυτή ήταν σημαντικά δυσχερέστερη , θα πρέπει να γίνει δεκτή μείωση της ικανότητάς του προς καταλογισμό . Η κρίση αυτή βέβαια απόκειται στον δικαστή ¹⁸⁰ , που για την εκτίμηση αυτή θα πρέπει να λάβει υπόψη του ότι για ορισμένες εγκληματικές πράξεις , όπως π.χ. της ανθρωποκτονίας δεν νοείται , κατά κανόνα , για οποιονδήποτε , με βάση την κοινή πείρα και λογική , σημαντική δυσχέραση ως προς την δυνατότητα συμμόρφωσης με τη δεδομένη γνώση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης του , δηλαδή να κρίνει ο δικαστής ¹⁸¹ , εάν νοείται , για έναν κοινωνό του δικαίου να αντιμετωπίσει , λόγω των προσωπικών του πεποιθήσεων , σημαντική δυσκολία στη συμμόρφωση με τις «αυταπόδεικτες» , αναγνωριζόμενες και αξιώσιμες από

¹⁷⁸ Κοτσαλής Λεωνίδα , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 445 , σημ. 179 .

¹⁷⁹ Βλ. και παρ. 4 του σκεπτικού της απόφασης ΔιαρΣτρΚαβ 444/1987 (σε παρατιθέμενη νομολογία για αντιρρησίες συνείδησης από Αδάμ Παπαδαμάκη σε Υπερ 1992 , σελ. 984 επ.) , όπου ερευνάται εάν μειώθη ουσιωδώς η ιακνότητα του δράστη προς καταλογισμό , λόγω διαταράξεως της συνείδησής του , επελθούσης εκ της εντόνου συγκρούσεως νομικού και ηθικού αυτού καθήκοντος , ήτοι αφενός του καθήκοντος υπακοής του κατά το Σύνταγμα , τους νόμους και τους στρατιωτικούς κανονισμούς στις διαταγές των προϊσταμένων του και αφετέρου του ηθικού καθήκοντος να συμμορφωθεί προς τις περί του αντιθέτου αντιλήψεις του που απορρέουν από τις φιλοσοφικές , ειρηνιστικές πεποιθήσεις του .

¹⁸⁰ Κατά τον Ανδρουλάκη (Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος I , σελ. 500 , σημ. 63) , η δικαστική διάγνωση του σημαντικού είναι προβληματική .

¹⁸¹ Με βάση καταρχήν το κριτήριο του μέσου συνετού κοινωνού , σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν , βλ. κεφ. 4.4.2.2. .

όλους τους πολίτες δικαιοκτικές επιταγές για τη μη παράβαση των θεμελιωδών κανόνων της ανθρωπίνης συμβίωσης και δικαιωμάτων των άλλων .

4.5.2. Η αντιμετώπιση του ε.π.ε. κατά την επιμέτρηση της ποινής

Η δικαστική επιμέτρηση της ποινής λαμβάνει υπόψη , σύμφωνα με το ά. 79 παρ. 1 ΠΚ δύο παράγοντες , ήτοι τη βαρύτητα του τελεσθέντος εγκλήματος και την προσωπικότητα του εγκληματία .

Για την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος το Δικαστήριο εξετάζει την αντικειμενική βαρύτητα αυτού (επελθούσα βλάβη , αξία προσβληθέντος εννόμου αγαθού , φύση και αντικείμενο εγκλήματος κλπ) , αλλά και την υποκειμενική βαρύτητά του , λαμβάνοντας υπόψη , σύμφωνα με το εδ. γ' της παρ. 2 του ά. 79 ΠΚ , την ένταση του δόλου ή τον βαθμό της αμέλειας του δράστη . Στα πλαίσια , ειδικότερα , της εξέτασης της υποκειμενικής βαρύτητας του εγκλήματος εξετάζονται ¹⁸² και όλες οι κατά το νόμο περιορίζουσες την ικανότητα καταλογισμού ψυχικές καταστάσεις (ά. 34 , 36 ΠΚ) , όπως η ύπαρξη ιδιαίτερης ψυχικής πίεσης , στην περίπτωση του ε.π.ε. , για την τέλεση της πράξης .

Για την εκτίμηση της προσωπικότητας του εγκληματία το δικαστήριο σταθμίζει (ά. 79 παρ. 3 ΠΚ) ιδίως το βαθμό της εγκληματικής διάθεσης που εκδήλωσε ο δράστης κατά την πράξη , για να διαγνώσει , δε , αυτόν με ακρίβεια εξετάζει τα αίτια που τον ώθησαν στην εκτέλεση του εγκλήματος , την αφορμή που του δόθηκε και το σκοπό που επιδίωξε (περ. α') , το χαρακτήρα του και το βαθμό της ανάπτυξής του (περ. β') , τις ατομικές και κοινωνικές περιστάσεις και την προηγούμενη ζωή του (περ. γ') , καθώς και τη διαγωγή του μετά την πράξη , ιδίως τη μετάνοια που επέδειξε και την προθυμία του να επανορθώσει τις συνέπειες της πράξης του (περ. δ') .

Τα αίτια της πράξης του δράστη μπορεί να διακρίνονται σε ευγενή ή ταπεινά , εγωιστικά ή αλτρουιστικά , ηθικά ή ανήθικα , κοινωνικά ή αντικοινωνικά , ενδεικνύοντα ανάλογα την μεγαλύτερη ή μικρότερη επικινδυνότητα του δράστη ¹⁸³ . Στα πλαίσια της εφαρμογής του ά. 79 ΠΚ η έρευνα των αιτίων κινείται και στην κατεύθυνση της διαπίστωσης ταπεινών

¹⁸² Μπουρόπουλος Άγγελος , Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος , Τόμ. Α' , Γενικόν Μέρος , σελ. 196 επ. .

¹⁸³ Μπουρόπουλος Άγγελος , Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος , Τόμ. Α' , Γενικόν Μέρος , σελ. 198 επ. .

αιτίων , που μπορούν να επιδράσουν αρνητικά κατά την επιμέτρηση της ποινής , ενώ στην περίπτωση του ά. 84 ΠΚ η αναζήτηση περιορίζεται στην κατεύθυνση των μη ταπεινών αιτίων ¹⁸⁴ .

Η αφορμή για το έγκλημα μπορεί να είναι σοβαρή ή ασήμαντη , ενώ ο επιδιωκόμενος σκοπός (δεν ταυτίζεται με το σκοπό της υπαιτιότητας ¹⁸⁵ , αλλά αναφέρεται , προφανώς , στα κίνητρα του δράστη) μπορεί να είναι η εκδίκηση, το παράνομο όφελος , η προστασία τρίτου προσώπου κλπ ¹⁸⁶ .

Με την έρευνα του χαρακτήρα του δράστη μπορεί να διαπιστώνεται η αυξημένη συναισθηματικότητα και ευαισθησία του , ο βαθμός της ψυχοσωματικής του ανάπτυξης , η τυχόν μεγαλύτερη ή μικρότερη ψυχική του αντίδραση και εσωτερική πάλη προς τα αίτια που τον κίνησαν στο έγκλημα ¹⁸⁷ .

Όλα τα παραπάνω στοιχεία , ιδίως η εκτίμηση περί ταπεινότητας ή μη των αιτίων που ώθησαν το δράστη στην πράξη του , καθώς και η έρευνα του χαρακτήρα του , μπορούν , στην περίπτωση του ε.π.ε. , να οδηγήσουν στην ενδεχόμενη ευνοϊκή αντιμετώπισή του κατά την επιμέτρηση της ποινής ¹⁸⁸ . Λαμβανομένης υπόψη , μάλιστα , και της γενικοπροληπτικής και ειδικοπροληπτικής κατεύθυνσης που θα πρέπει να έχει η επιμέτρηση της ποινής , πολλές φορές η ανύπαρκτη επικινδυνότητα του ε.π.ε. και η γενική συμφωνία του χαρακτήρα του με τις θεμελιώδεις επιταγές της έννομης τάξης , καθώς και η ηθική ευαισθησία του και συνέπειά του , πιθανόν να οδηγήσουν σε μετριασμό της επιβληθησόμενης ποινής .

4.5.3. Η πεποίθηση του ε.π.ε. ως λόγος αναγνώρισης ελαφρυντικών περιστάσεων

Σύμφωνα με την παρ. 2 περ. β' του ά. 84 ΠΚ , ελαφρυντική περίπτωση θεωρείται και η ώθηση του δράστη στην πράξη του από μη ταπεινά αίτια .

¹⁸⁴ Ανδρέου Φίλιππος , Ποινικός Κώδικας , Κείμενο – ερμηνεία – νομολογία , σελ. 192 .

¹⁸⁵ Κονταξής Αθανάσιος , Ποινικός Κώδικας , Συνδυασμός Θεωρίας και Πράξης , σε. 1067 . Βλ. και την αναφορά στην πρωτόδικη απόφαση για την 17Ν (Εφαθ 699 , 780 , 809 , 3244/2003 , ΠοινΧρ ΝΔ' , σελ. 1000 , παρ. 6) ότι τα επικαλούμενα από τους κατηγορούμενους «όραμα και επιδιώξεις της 17Ν για τον αυτοδιαχειριζόμενο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας , με στοιχεία άμεσης δημοκρατίας» , αποτελούν ενδεχομένως απώτερο κίνητρο των διαπραχθέντων εγκλημάτων , εγκείμενο εκτός των ορίων του δόλου και δυνάμενο να αξιολογηθεί μόνο κατά το ά. 79 παρ. 3^α ή 84 παρ. 2β ΠΚ.

¹⁸⁶ Μπουρόπουλος Άγγελος , Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος , Τόμ. Α' , Γενικών Μέρους , σελ. 198 επ. .

¹⁸⁷ Μπουρόπουλος Άγγελος , Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος , Τόμ. Α' , Γενικών Μέρους , σελ. 198 επ. .

¹⁸⁸ Δεν αποκλείεται , όμως , και η δυσμενέστερη αντιμετώπισή του , σύμφωνα με τους όρους του ά. 79 ΠΚ .

Σύμφωνα με τον γενόμενο αποδεκτό ορισμό , μη ταπεινά είναι τα αίτια που δεν προδίδουν κακοβουλία του δράστη ή διαστροφή του χαρακτήρα του ¹⁸⁹ . Τέτοια πρέπει να θεωρηθούν όσα δεν έρχονται σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη περί ηθικής ή κοινωνικής τάξης . Έχει υποστηριχθεί ¹⁹⁰ ότι η αοριστία και ο βαθμός εξάρτησης των ως άνω ορισμών από ιδεολογήματα φθάνουν σε βαθμό αφόρητο για την ασφάλεια του δικαίου , και ο ερμηνευτής της διάταξης θα πρέπει να χαρακτηρίζει τα αίτια ως ταπεινά ή μη όχι , βάσει εξωνομικών στερεότυπων ηθικών κινήτρων , αλλά βάσει της θετικής ψυχικής στάσης του δράστη απέναντι σε άλλα έννομα αγαθά . Ο εννοιολογικός πυρήνας , σημειώνεται ¹⁹¹ , των μη ταπεινών αιτίων βρίσκεται στο ότι ο δράστης παρά την πράξη του και διαμέσου αυτής επιδοκιμάζει το απρόσβλητο εννόμων αγαθών που δεν του ανήκουν αποκλειστικά .

Ως μη ταπεινά αίτια αναφέρονται ¹⁹² ο αλτρουισμός , η μητρική στοργή , η αγάπη προς την πατρίδα κλπ , ενώ έχει υποστηριχθεί ότι τα πολιτικά αίτια , λόγω της υποκειμενικής τους φύσης , δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του ά. 84 ΠΚ ¹⁹³ .

Γίνεται δεκτό ότι η συνδρομή των στοιχείων της παρ. 2 περ. β' του ά. 84 ΠΚ δεν θα πρέπει να φθάνει σε σημείο πλήρωσης των προϋποθέσεων της κατάστασης ανάγκης (25 , 32 ΠΚ) ή προσταγής (21 ΠΚ) , οπότε δεν γίνεται λόγος για μετριασμό της ποινής αλλά για απαλλαγή από την ενοχή ¹⁹⁴ .

Το δικαστήριο έχει τη δυνατότητα να λάβει υπόψη του «οίκοθεν» τη συνδρομή ελαφρυντικής περίπτωσης , και όταν ακόμη δεν έχει προταθεί από τον κατηγορούμενο ή τον εισαγγελέα ¹⁹⁵ . Στην περίπτωση αυτή δεν έχει την υποχρέωση να αιτιολογήσει την απόφασή του για μη αναγνώριση ελαφρυντικών περιστάσεων , την οποία έχει μόνο αν έχουν προταθεί , στην

¹⁸⁹ Μπάκας Χρήστος , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 102 , Παρασκευόπουλος Νικόλαος , σε Μαργαρίτη Λάμπρου – Παρασκευόπουλου Νικόλαου , Ποινολογία , ά. 50 – 133 ΠΚ , σελ. 149 , Ανδρέου Φίλιππος , Ποινικός Κώδικας , Κείμενο – ερμηνεία – νομολογία , σελ. 214 .

¹⁹⁰ Παρασκευόπουλος Νικόλαος , σε Μαργαρίτη Λάμπρου – Παρασκευόπουλου Νικόλαου , Ποινολογία , ά. 50 – 133 ΠΚ , σελ. 149 .

¹⁹¹ Παπαχαραλάμπους Χάρης , Σχόλια σε απόφαση ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 2000 , σελ. 39 .

¹⁹² Κονταξής Αθανάσιος , Ποινικός Κώδικας , Συνδυασμός Θεωρίας και Πράξης , σελ. 1122 .

¹⁹³ ΕφΑθ 477/1977 .

¹⁹⁴ Παρασκευόπουλος Νικόλαος , σε Μαργαρίτη Λάμπρου – Παρασκευόπουλου Νικόλαου , Ποινολογία , ά. 50 – 133 ΠΚ , σελ. 148 .

¹⁹⁵ Μπάκας Χρήστος , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 106 επ. , Μπενάκη - Ψαρούδα Άννα , Η φύσις των ελαφρυντικών περιστάσεων και ο χρόνος προτάσεως αυτών επ' ακροατηρίω , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 147 .

περίπτωση του κατηγορουμένου ως αυτοτελείς ισχυρισμοί , σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη ως την ολοκλήρωση της αποδεικτικής διαδικασίας για την ενοχή ¹⁹⁶ . Για την έγκυρη προβολή του αυτοτελούς ισχυρισμού ο Άρειος Πάγος θέτει αυστηρές προϋποθέσεις , ήτοι την επίκληση συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών που προκύπτουν από τη διαδικασία και τον θεμελιώνουν ¹⁹⁷ . Συνέπεια της έγκυρης προβολής τέτοιου αυτοτελούς ισχυρισμού είναι η υποχρέωση του δικαστηρίου να αιτιολογήσει ειδικά την απόφασή του για μη συνδρομή των συγκεκριμένων ελαφρυντικών περιστάσεων , διαφορετικά δημιουργείται αναιρετικός λόγος είτε έλλειψης ακρόασης του ά. 510 παρ. 1 β' σε συνδυασμό με το ά. 170 παρ. 2 ΚΠΔ είτε έλλειψης αιτιολογίας του ά. 510 παρ. 1 δ' ΚΠΔ ¹⁹⁸ .

Σύμφωνα με τα παραπάνω , η επίκληση από τον ε.π.ε. και η διαπίστωση από το δικαστήριο *in concreto* της συνδρομής μη ταπεινών αιτίων , κυρίως της συνολικής θετικής στάσης του δράστη απέναντι σε θεμελιώδη έννομα αγαθά της πολιτείας και της κοινωνίας (περίπτωση εκ συνειδήσεως εγκληματία) , υποστηρίζεται ότι πρέπει να οδηγεί σε αποδοχή της συνδρομής ελαφρυντικών περιστάσεων και την αντίστοιχη μείωση του πλαισίου της επιβληθσόμενης ποινής .

¹⁹⁶ Σταμάτης Κωνσταντίνος , ά. 84 , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , όπου και η υποστηριζόμενη αντίθετη άποψη , περί δυνατότητας προβολής του σχετικού ισχυρισμού και μετά την έκδοση της απόφασης επί της ενοχής , διότι οι ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ δεν αναφέρονται στη διάγνωση της ενοχής , αλλά συνιστούν κανόνα επιμέτρησης της ποινής . Βλ. και Μπάκα Χρήστο , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 108 επ. , Μπενάκη - Ψαρούδα Άννα , Η φύσις των ελαφρυντικών περιστάσεων και ο χρόνος προτάσεως αυτών επ' ακροατηρίω , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 147 .

¹⁹⁷ Μπάκας Χρήστος , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 106 .

¹⁹⁸ Μπάκας Χρήστος , Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής , σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου , σελ. 112 επ. .

Β΄ ΜΕΡΟΣ : ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΕΚ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.

5. Δίκαιο και «κοινωνική ηθική» ως ρυθμιστές των κοινωνικών σχέσεων.

5.1. Δίκαιο ως μέσο κοινωνικοποίησης και επίλυσης συγκρούσεων.

Το δίκαιο, εκπληρώνοντας το μέλημα της «κοινωνικοποίησης», εκπαιδεύει σε μία κοινωνικώς ανεκτή συμπεριφορά, όχι μόνον μέσω των ποινικών διατάξεων, αλλά και μέσω όλων των κανόνων, οι οποίοι ρυθμίζουν την καθημερινή συνύπαρξη (πχ. κανόνες που αφορούν την οδική κυκλοφορία, σχέσεις εργαζομένων – εργοδοτών, σχέσεις εκμισθωτών – μισθωτών)¹⁹⁹. Επιτελώντας ειρηνοποιό λειτουργία, συνίσταται από δικαστηριακές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες λήψεως αποφάσεως, εντός των οποίων μπορούν να διευθετούνται κατά ταξιοθετημένο τρόπο οι συγκρούσεις. Ταυτόχρονα, αναδύονται μέσω των υφιστάμενων συγκρουσιακών καταστάσεων και αντιλήψεων, νέα πρότυπα τάξεως καθώς και ρυθμίσεις.

Για τον E. Durkheim, βασικό μέλημα της κοινωνιολογικής επιστήμης είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής²⁰⁰. Προκειμένου λοιπόν ο E. Durkheim να ανακαλύψει το θεμέλιο της κοινωνικής συνοχής, προσφεύγει στο δίκαιο ως « ορατό σύμβολο της κοινωνικής αλληλεγγύης ». Ο γάλλος κοινωνιολόγος υποστηρίζει πως μόνο μέσω του καταναγκασμού και της επιβολής κυρώσεων στους παραβάτες των κοινωνικών επιταγών μπορεί να οριστεί το κοινωνικό φαινόμενο . Οι κανόνες δικαίου λοιπόν, συνδέονται με την πληρέστερα οργανωμένη και συστηματοποιημένη μορφή κυρώσεων και το δίκαιο αποτελεί την πλέον αποκρυσταλλωμένη μορφή κοινωνικού καταναγκασμού.

Το δίκαιο δεν αρκείται στο να καθιερύει πρότυπα συμπεριφοράς. Μεριμνά και για την διόρθωση των τυχόν αποκλίσεων εκ των κανόνων. Ο

¹⁹⁹ Zippelius Reinhold, 2008, «Θεμελιώδεις έννοιες της Κοινωνιολογίας του Δικαίου και της Πολιτείας», (Μετάφραση 2^{ης} έκδοσης : Ιωάννης Στράγγας / Αντώνης Χάνος), σ.72.

²⁰⁰ E. Durkheim, «De la division du travail social», κατά παραπομπή εκ του συγγράμματος του Παπαχρίστου Κ. Θανάση, 1999, «Κοινωνιολογία του Δικαίου – Θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 55.

«κοινωνικός έλεγχος» επενεργείται μέσω των κυρώσεων, δηλαδή μέσω των τυπικοποιημένων αντιδράσεων κατά κάθε αποκλίνουσας συμπεριφοράς μέσω των υφιστάμενων θεσμών. Κατ' αυτόν τον τρόπο «επαναπαράγεται» στο μέτρο του δυνατού η εύρυθμη κατάσταση στην κοινωνία. Το «κατασταλτικό» δίκαιο χρησιμεύει στις κοινωνίες στις οποίες επικρατεί η μηχανική κοινωνική αλληλεγγύη (κοινωνική συνοχή), ως μέσο ώστε να αποτρέπεται με τρόπο δραστικό, κάθε απόκλιση από τα συλλογικά πρότυπα, που εδραιώνονται στην πανίσχυρη συλλογική συνείδηση²⁰¹. Αντίθετα, το «επανορθωτικό» δίκαιο είναι ένα δίκαιο που προωθεί τη συνεργασία των κοινωνιών, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην κατανομή της κοινωνικής εργασίας, που διακρίνει τις κοινωνίες με «οργανική» κοινωνική αλληλεγγύη, τις κοινωνίες δηλαδή στις οποίες διαφοροποιούνται οι κοινωνικοί ρόλοι και οι λειτουργίες. Η εξέλιξη του δικαίου από τον «κατασταλτικό» στον «επανορθωτικό» τύπο, η υποχώρηση δηλαδή του αυστηρού κυρωτικού δικαίου προς όφελος ενός πιο «ήπιου» δικαίου, ενός «συνεργατικού» δικαίου, αποκαλύπτει και την εξέλιξη των κοινωνιών, από τις κοινωνίες με «μηχανική» κοινωνική συνοχή σε κοινωνίες με «οργανική» συνοχή. Η εξέλιξη αυτή ανταποκρίνεται, σύμφωνα με τον Durkheim, στη μετάβαση προς τη βιομηχανική κοινωνία, κοινωνία κατ' εξοχήν βασιζόμενη στη διαφοροποίηση των κοινωνικών ρόλων και λειτουργιών και στη συνεργασία²⁰².

Αξίζει να επισημανθεί ότι το δίκαιο είναι ο μόνος από τους τρόπους ρυθμίσεως της κοινωνικής συμβιώσεως που, τη σημερινή τουλάχιστον εποχή, δεν αφήνεται να δημιουργηθεί ανεξέλεγκτα διαμέσου της αυθόρμητης διαμορφώσεως των κοινωνικών σχέσεων, αλλά θεσπίζεται, «τίθεται» ή τροποποιείται ενσυνείδητα και με μία προκαθορισμένη διαδικασία. Για την διαδικασία αυτή έχει ληφθεί πρόνοια ώστε να οδηγεί στην καθιέρωση εκείνων των ρυθμίσεων που κρίνονται κατάλληλες για την επίτευξη των επιθυμητών

²⁰¹ Ως «έγκλημα» για το κατασταλτικό δίκαιο θεωρούνται δύο κατηγορίες πράξεων : Οι πράξεις που συνιστούν σημαντική παρέκκλιση από το συλλογικό τύπο κοινωνικής ζωής και οι πράξεις που στρέφονται κατά του οργάνου-φορέα της συλλογικής συνείδησης. Και οι δύο κατηγορίες πράξεων θεωρούνται ότι θίγουν καίρια την ομοιομορφία που χαρακτηρίζει τις κοινωνίες με «μηχανική» αλληλεγγύη και επομένως απειλούν τη συνοχή τους. E. Durkheim, *De la division du travail social*, κατά παραπομπή εκ του συγγράμματος του Παπαχρίστου Κ. Θανάση, 1999, «Κοινωνιολογία του Δικαίου – Θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 57.

²⁰² Παπαχρίστου Κ. Θαν., ό.π., σ.57.

για την κοινωνική συμβίωση αποτελεσμάτων²⁰³. Επιπλέον, το δίκαιο δεν ενδιαφέρεται να ρυθμίσει όλες ανεξαιρέτως τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβιώσεως, αλλά μόνο εκείνες που είναι κρίσιμες για την ενότητα και τη διατήρηση της οργανωμένης σε κράτος κοινωνίας. Αυτές και μόνο είναι από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων οι νομικά σημαντικές²⁰⁴.

5.1.1 Δίκαιο ως μέσο κοινωνικής διάπλασης.

Το δίκαιο επιστρατεύεται κατ' εξοχήν ως εργαλείο, ως μέσο κοινωνικής διαπλάσεως. Ο νομοθέτης χρησιμοποιεί κανόνες προκειμένου να επιτύχει συγκεκριμένους κοινωνικοπολιτικούς σκοπούς²⁰⁵. Κατά τον Ehrlich, στην ευθύνη του νομικού «εμπιστεύεται κανείς ένα μερίδιο της διευθύνσεως της κοινωνίας». Βασική προϋπόθεση αποτελεί η γνώση των επενεργουσών εντός της κοινωνίας δυνάμεων, που οφείλουν να διευθύνονται, «έτσι όπως ο μηχανολόγος μηχανικός πρέπει να γνωρίζει τις φυσικές δυνάμεις, οι οποίες κινούν τις μηχανές. Υπό αυτή την έννοια η νομοθεσία, η νομική επιστήμη, η απονομή δικαιοσύνης είναι εφαρμοσμένη κοινωνικοεπιστήμη²⁰⁶». Το δικαιοσύστημα λοιπόν, συνιστά, ένα μέσο για τους κύκλους της εξουσίας ώστε να διαμορφώνουν τα πράγματα συμφώνως με τη θέλησή τους. Μέλημα μιας κατανοητής δικαιοσύνης πολιτικής δεν είναι τίποτα άλλο από το να σχεδιάζει την ανθρώπινη συμβίωση, έτσι όπως το απαιτούν οι σύγχρονες ανάγκες. Το θετικό δίκαιο, το οποίο διατελεί στη εξουσία δράσεως του νομοθέτη, διαγιγνώσκεται ως εργαλείο σχεδιασμένης διαμορφώσεως κοινωνικής συμβίωσης και κοινωνικών αλλαγών. Επομένως, δεν είναι μόνο αυτό το ίδιο που συγκαθορίζεται δια των κοινωνικών πραξιακών υποστάσεων, αλλά και αυτό αναδρά, διαπλαστικώς επί του βίου της κοινωνίας²⁰⁷.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση του δικαίου, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον τρόπο, με τον οποίο ο κανόνας δικαίου, έχοντας ορισμένο

²⁰³ Για τον λόγο αυτό γίνεται συνήθως λόγος για τεθειμένο, θετικό ή θετό δίκαιο, εκφράσεις που χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες με το δίκαιο γενικά, με συνέπεια οι προαναφερθέντες επιθετικοί προσδιορισμοί να θεωρούνται από πολλούς ότι αποτελούν πλεονασμό.

²⁰⁴ Σούρλας Κ. Παύλος, 1995, «Justi atque injusti scientia - Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 39.

²⁰⁵ Η παρούσα λειτουργία του δικαίου χαρακτηρίζεται : «κοινωνική μηχανική=social engineering» και «κοινωνική μεταβολή μέσω του δικαίου», Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 76.

²⁰⁶ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 77.

²⁰⁷ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 78.

κανονιστικό νόημα, εφαρμόζεται στην κοινωνική πραγματικότητα, επηρεάζοντας την κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου. Ο Max Weber, ως θιασώτης της θέσης αυτής, χαρακτήρισε το δίκαιο ως «σύμπλεγμα κινήτρων που προσανατολίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά²⁰⁸». Η αποτελεσματικότητα έτσι του δικαίου, η ικανότητά του, δηλαδή να κατευθύνει την κοινωνική συμπεριφορά μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, καθίσταται κατά τον Max Weber, το κύριο μέλημα για την κοινωνιολογική προσέγγισή του. Το σύγχρονο δίκαιο δεν μπορεί να είναι παρά «ένας έλλογος τεχνικός μηχανισμός, που διαπλάθεται με βάση λογικές εκτιμήσεις²⁰⁹». Αυτή ακριβώς η αντίληψη περί δικαίου οδηγεί στον σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη νομική προσέγγιση του δικαίου, που αναζητά, κατά τους κανόνες της τυπικής λογικής, το νόημα των κανόνων του, και στην κοινωνιολογική προσέγγιση, που ερευνά τον τρόπο, με τον οποίο οι κανόνες του δικαίου, έχοντας ορισμένο κανονιστικό νόημα, εφαρμόζονται στην κοινωνική πραγματικότητα, επηρεάζοντας την ανθρώπινη συμπεριφορά.

5.1.2 Κοινωνικός έλεγχος μέσω των δικαιοκίνων ρυθμίσεων.

Μόνη η κοινωνικοποίηση δεν αρκεί για να εξασφαλίσει την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Χρειάζεται να εξασφαλιστεί και η συμμόρφωση των ατόμων με τους τρόπους συμπεριφοράς από το δικαιοκινό σύστημα αξιών. Αυτό γίνεται με τον κοινωνικό έλεγχο, ο οποίος εμφανίζεται με δύο μορφές, ως προτρεπτικός και ως αποτρεπτικός. Ο προτρεπτικός κοινωνικός έλεγχος συνίσταται στην υπόσχεση επιβράβευσης και στην ίδια την επιβράβευση μιας πράξης ή συμπεριφοράς. Τα παράσημα και οι τιμητικές διακρίσεις ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Ο αποτρεπτικός κοινωνικός έλεγχος συνίσταται στην απειλή ή στην επιβολή κολασμού για την τέλεση μιας πράξης ή την εκδήλωση μιας συμπεριφοράς. Ο ψόγος, η ποινή, η αποβολή από την κοινότητα (θανατική εκτέλεση, εξορία, αφορισμός) συνιστούν μορφές κοινωνικού ελέγχου²¹⁰.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο κοινωνικός έλεγχος δεν λειτουργεί μόνο ως διαδικασία εξασφάλισης της συμμόρφωσης. Λειτουργεί και ως αυτοτελής

²⁰⁸ Παπαχρίστος Κ. Θαν., ό.π., σ.60.

²⁰⁹ Max Weber, κατά παραπομπή του Παπαχρίστου Κ. Θαν., ό.π., σ.61.

²¹⁰ Τσαούσης Γ.Δ.,2000, «Η κοινωνία μας», Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής, εκδ. Gutenberg, σ.211.

μηχανισμός κοινωνικοποίησης. Ο προτρεπτικός και αποτρεπτικός χαρακτήρας του δεν είναι παρά μορφές με τις οποίες διαμορφώνει και επιβάλλει κανονιστικά πλαίσια συμπεριφοράς. Ο κοινωνικός έλεγχος έχει έτσι έναν έντονο διαπλαστικό χαρακτήρα. Στην αποτελεσματικότητα του κοινωνικού ελέγχου συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό η επιβολή της κύρωσης και όχι η απειλή. Χωρίς τη δυνατότητα πραγμάτωσής της, η απειλή θα ήταν ανίσχυρη να ρυθμίσει την συμπεριφορά των κοινωνιών. Ως ουσιαστικοί ρυθμιστές της συμπεριφοράς οι φορείς κοινωνικού ελέγχου είναι ταυτόχρονα και φορείς δύναμης και εξουσίας, αλλά και το αντίστροφο. Ο φορείς δηλαδή δύναμης και εξουσίας είναι ταυτόχρονα και φορείς κοινωνικού ελέγχου²¹¹.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Edward Alsworth Ross²¹², η οποία γρήγορα βρέθηκε στο επίκεντρο της αμερικάνικης κοινωνιολογίας, ο «κοινωνικός έλεγχος» συνίσταται στο σύνολο των θεσμών, με τους οποίους εξασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή. Ανάμεσα στους θεσμούς αυτούς πρωτεύουσα θέση κατέχει το δίκαιο, αντίληψη η οποία χαρακτήρισε και τον Talcott Parsons. Για τον τελευταίο, η δράση του ατόμου στην κοινωνία αναλύεται σε ειδικότερες «ενότητες δράσης», οι οποίες εντάσσονται σε ένα γενικό σύστημα δράσης. Το γενικό αυτό σύστημα δράσης εκπληρώνει τέσσερις λειτουργίες, οι οποίες αντιστοιχούν σε τέσσερα υποσυστήματα:

- Προσαρμογή → Βιολογικός οργανισμός.
- Επιδίωξη στόχων → Προσωπικότητα.
- Αφομοίωση → Κοινωνικό σύστημα.
- Διατήρηση υποδειγμάτων → Πολιτισμικό σύστημα.

Το κοινωνικό σύστημα, που αποτελεί την προβολή σε θεωρητικό επίπεδο ανάλυσης της κοινωνίας, αποτελείται επίσης από τέσσερα υποσυστήματα που ανταποκρίνονται στις αντίστοιχες λειτουργίες του:

- Οικονομία → Προσαρμογή.
- Πολιτική → Επιδίωξη στόχων.
- Κοινωνικοποίηση → Αφομοίωση.
- Κοινωνιακή κοινότητα → Διατήρηση υποδειγμάτων.

²¹¹ Τσαούσης Γ.Δ., 2000, ό.π., σ.212-214.

²¹² Βλ. Παπαχρίστος Κ. Θαν., ό.π., σ.62.

Η κοινωνιακή κοινότητα τείνει λοιπόν στην αφομοίωση των δρώντων κοινωτών σε ένα πλέγμα συνεκτικών δεσμών, το οποίο και διασφαλίζει την κοινωνική ισοροπία και συνοχή.

Στο υποσύστημα της κοινωνιακής κοινότητας ανήκουν οι θεσμοί του «κοινωνικού ελέγχου», μεταξύ των οποίων πρωταρχική θέση κατέχει το δίκαιο. Το δίκαιο, κατά τον Parsons, χρησιμεύει στο να μετριάξει τα ενδεχόμενα στοιχεία σύγκρουσης και στο να διευκολύνει τη λειτουργία της κοινωνιακής επικοινωνίας, εξασφαλίζοντας έτσι την κοινωνική συνοχή. Απαραίτητη, ωστόσο, προϋπόθεση για να επιτευχθεί το αποτέλεσμα αυτό – να εκπληρώσει δηλαδή το δίκαιο την αφομοιωτική του λειτουργία – είναι η αποτελεσματικότητά του στην κοινωνική πραγματικότητα. Το δίκαιο λοιπόν, κατά τον Parsons, *«είναι ένας γενικευμένος μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου, που επεμβαίνει, κατά τρόπο διάχυτο, σε όλους τους τομείς του κοινωνικού συστήματος, χρησιμεύοντας στο να μετριάξει τα ενδεχόμενα στοιχεία σύγκρουσης και λιπαίνοντας τον μηχανισμό των κοινωνικών σχέσεων»²¹³.*

5.1.3 Συμβολή των νομικών στη διάπλαση των ηθικών αξιών.

Αξίζει να επισημάνουμε λοιπόν την αναντίλεκτη συμβολή των νομικών τόσο κατά το στάδιο της γένεσης των ηθικών αξιών στην κοινωνία μας, όσο και κατά το στάδιο της συντηρήσεως και καλλιέργειάς τους. Σε αμφοτέρα τα στάδια, οι νομικοί και ιδιαίτερα όσοι λόγω του αξιώματός τους ή του προσωπικού τους κύρους ασκούν ένα ηγετικό ρόλο, επηρεάζουν σημαντικά τη διαμόρφωση των επιμέρους ηθικών αντιλήψεων που επικρατούν στη νομική ζωή και που τελικά υιοθετούνται σε γενικές γραμμές από ολόκληρη την κοινωνία. Ειδικότερα στο μεν γενετικό στάδιο των αξιών, δηλαδή κατά την περίοδο της κυοφορίας και της προπαρασκευής τους, οι νομικοί ως κοινωνικοί και πνευματικοί ηγέτες, εισηγούνται την επιδίωξη νέων ηθικών και νομικών σκοπών, προτείνουν λύσεις για την αντιμετώπιση των νέων ζητημάτων που εμφανίζονται στη ζωή και γενικά βοηθούν την κοινωνία να ρυθμίσει τα προβλήματα που προκύπτουν κάθε φορά από την κοινωνική εξέλιξη και πρόοδο. Στο δε στάδιο της συντηρήσεως των αξιών, οι νομικοί αγωνίζονται για την επιβολή και την προάσπιση των καθιερωμένων αξιών και

²¹³ Παπαχρίστος Κ. Θαν., ό.π., σ.63.

αναγνωρίζονται από την κοινωνία κατά κάποιον τρόπο ως αντιπρόσωποί της, δηλαδή ως ηγετικά άτομα που έχουν το δικαίωμα να σκέπτονται και να ενεργούν για λογαριασμό της²¹⁴.

Εκ των πραγμάτων λοιπόν, οι νομικοί λόγω του επαγγέλματός τους, της κοινωνικής αποστολής και του κύρους τους αποτελούν μια ηγετική τάξη, που συντελεί σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση και εδραίωση των ηθικών αντιλήψεων της κοινωνίας. Εξάλλου επειδή οι ίδιοι συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική ζωή και βρίσκονται σε συνεχή επαφή με όλα τα στρώματα της κοινωνίας, είναι φυσικό να δέχονται και οι ίδιοι την επίδραση του συναισθήματος της ηθικότητας, της στάθμης του πολιτισμού, των ηθικών προτύπων και των ιδανικών που επικρατούν στη συνολική κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται μια συνεχής και αδιάκοπη αλληλεπίδραση ανάμεσα στο σώμα των νομικών και στη συνολική κοινωνία. Εξαιτίας δε της αλληλεπίδρασεως αυτής, είναι δυνατόν το συναισθημα που επικρατεί σε μια ιστορική στιγμή για το ηθικό ή το ανήθικο, για το δίκαιο ή το άδικο, να θεωρείται ότι συμπίπτει με τα αντίστοιχα συναισθήματα και αντιλήψεις της συνολικής κοινωνίας²¹⁵.

Επιπροσθέτως, οφείλουμε να διευκρινίσουμε πως οι νομικοί, παρ' ότι ενεργούν ως αντιπρόσωποι της κοινωνίας στα νομικά ζητήματα που αφορούν το κοινωνικό σύνολο δεν έχουν πλήρη και «εν λευκώ» εξουσιοδότηση, αλλά βρίσκονται πάντοτε κάτω από τον έλεγχο της κοινής γνώμης της κοινωνίας, από την οποία εξαρτάται σε τελική ανάλυση η τελική διαμόρφωση και «αποδοχή» του περιεχομένου των ηθικών αντιλήψεων και αξιών. Για τον λόγο

²¹⁴ «Η εκπαίδευση και το παράδειγμα των πνευματικών ηγετών (όπως είναι οι νομικοί) συντελούν ώστε οι περισσότερες από τις πεποιθήσεις μας να στηρίζονται στο κύρος εκείνων που μας τις δίδαξαν ή που αναγνωρίζουμε ως ηγέτες. Οι περισσότεροι άνθρωποι, αγνοούν τις θεολογικές υποδείξεις τις σχετικές με τη θρησκεία ή τις επιστημονικές αποδείξεις κοινών αληθειών, παρά τούτο όμως πιστεύουν σε αυτές, γιατί στηρίζονται στην αρμοδιότητα του ιερατικού σωματείου ή του σώματος των σοφών, που έχουν επιφορτιστεί να σκέπτονται κατά κάποιο τρόπο κατ' εξουσιοδότηση για λογαριασμό της υπόλοιπης κοινωνίας», Θέσεις του G. Bouthoul, κατά παραπομπή του Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, 1982, «Ζωντανό δίκαιο και φυσικό δίκαιο», εκδ. Σάκκουλα, σ.142.

«Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν άτομα εξειδικευμένα και προσανατολισμένα προς τις διάφορες έρευνες της ζωής, του πνεύματος : έτσι οι θρησκευτικοί κύκλοι αφιερώνονται στη συντήρηση και ανάπτυξη των ηθικών εννοιών, φροντίζουν για το αίσθημα του ηθικά καλού. Οι κύκλοι των καλλιτεχνών από την πλευρά τους εργάζονται για τον πλουτισμό της καλλιτεχνικής περιουσίας, είναι οι ιερείς του συναισθήματος του ωραίου. Οι κύκλοι των νομικών έχουν ως έργο να προωθήσουν τη θεωρία της δικαιοσύνης, προσπαθούν να διευρύνουν το συναισθημα του δικαίου», Θέσεις του Paul Roubier, κατά παραπομπή του Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, 1982, «Ζωντανό δίκαιο και φυσικό δίκαιο», εκδ. Σάκκουλα, σ.142-143.

²¹⁵ Μιχαηλίδης-Νουάρου Γ., 1982, «Ζωντανό και φυσικό δίκαιο», εκδ Σάκκουλα, σ. 143.

αυτό δεν είναι σπάνιες οι συγκρούσεις μεταξύ των νομικών και του κοινωνικού συνόλου, οι οποίες παίρνουν πολλές φορές ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Οι συγκρούσεις αυτές είναι δυνατόν να οφείλονται είτε στην υπέρμετρη προοδευτικότητα και τις νεωτεριστικές τάσεις που προσπαθούν να επιβάλλουν οι «πνευματικοί ηγέτες» και συναντούν την αντίδραση του κοινωνικού συνόλου, είτε αντίστροφα στην υπερβολική συντηρητικότητα των ηγετών που βρίσκεται σε δυσαρμονία με τη μεταβολή των συνθηκών και των ηθικών αντιλήψεων της συνολικής κοινωνίας. Σ' άλλες πάλι περιπτώσεις, οι πνευματικοί ηγέτες αποδεικνύονται ανάξιοι της αποστολής τους, γιατί δεν εκπληρώνουν, ως έπρεπε, το έργο της προασπίσεως των ηθικών αξιών που τους εμπιστεύτηκε η κοινωνία²¹⁶.

Όλες αυτές οι συγκρούσεις των ηθικών αντιλήψεων μεταξύ ηγετών και κοινωνικού συνόλου διαρκούν συνήθως μακρές χρονικές περιόδους. Για την επικράτηση της οποιαδήποτε θέσης, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό και το επίσημο κράτος, που ενδεχομένως χρησιμοποιεί για την ενίσχυση και την επιβολή της τα μέσα που απορρέουν από την κρατική οργάνωση και το κρατικό κύρος και ιδιαίτερα τη δημόσια εκπαίδευση, τη νομοθεσία, τις κρατικές επιχορηγήσεις και τα λοιπά μέσα επηρεασμού της κοινής γνώμης²¹⁷. Το μέγεθος της αντίδρασης (καθώς και το πλήθος των αντιδρώντων) εξαρτάται κυρίως και από τον βαθμό εφησυχασμού της κοινωνίας, για τα μέλη της οποίας είναι δύσκολο να διαγνωστεί με ακρίβεια σε κάθε περίπτωση το κατά πόσο η αποδοχή ενός κανόνα οφείλεται σε ταύτιση θέσεων και απόψεων ή σε απλή υπακοή σε όσα τους επιβάλλονται.

5.1.4 Δικαιϊκές ρυθμίσεις και ανεπιθύμητες ή αναπόφευκτες παρενέργειές τους.

Οι δικαιοϊκές ρυθμίσεις επισύρουν όχι μόνο τις επενέργειες που επιζητεί ο νομοθέτης αλλά πολύ συχνά και μη προβλεφθείσες επενέργειες οι οποίες είναι ανεπιθύμητες και ενίοτε μάλιστα σε μεγάλο βαθμό εντόνως βλαπτικές. Κλασικό παράδειγμα παρέχει η βορειοαμερικανική απαγορευτική νομοθεσία της δεκαετίας 1920-1930, η οποία αφορούσε την απαγόρευση της παραγωγής, της μεταφοράς και της πωλήσεως αλκοολούχων ποτών. Αυτή η

²¹⁶ Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, «Ζωντανό και φυσικό δίκαιο», εκδ Σάκκουλα, σ. 144.

²¹⁷ Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, «Ζωντανό και φυσικό δίκαιο», εκδ Σάκκουλα, σ. 145.

απαγόρευση απέβλεπε στην ελάττωση της καταχρήσεως αλκοόλ, προκάλεσε όμως επιπτώσεις, οι οποίες υπερέβησαν κατά πολύ την ωφέλεια εκ της ρυθμίσεως. Με λίγα λόγια, άμεση συνέπεια της ως άνω ρύθμισης υπήρξε η επέκταση του οργανωμένου γκαγκστερικού εγκλήματος, καθώς του παρέσχε ένα αποκαθαρκτικό στοιχείο για μία δραστηριότητα ως προς την οποία υπήρχε ευρεία ζήτηση²¹⁸. Έβλαψε ταυτόχρονα το αίσθημα σεβασμού των νόμων, καθώς θέσπιζε απαγορεύσεις, οι οποίες, μη ευρίσκουσες αποχρώσα στήριξη στην κρατούσα κοινωνική ηθική, έθελγαν πολλούς σε παραβίασή τους και των οποίων επιπλέον η τήρηση δεν είχε επαρκώς εξασφαλιστεί. Η θέσπιση όμως απαγορεύσεων, των οποίων η υλοποίηση δεν μπορεί να επιβληθεί αποτελεσματικώς μειώνει ως γνωστόν την προθυμία συμμορφώσεως προς το δίκαιο και επενεργεί κατά το μέτρο αυτό, «εν είδει αποκαρδιώσεως» (περί την εφαρμογή του δικαίου)²¹⁹.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι έχει παρατηρηθεί επανειλημμένως κάποιες νομικές διατάξεις να επιφέρουν σε ορισμένη έκταση ακριβώς το αντίθετο από αυτό που επιδιώκουν. Ένα δίκαιο προστασίας του μισθωτή το οποίο περιόριζε πολύ δραστηκώς την ελευθερία διαθέσεως του εκμισθωτή, οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις τους εκμισθωτές, οι οποίοι ήθελαν να διαθέσουν την κατοικία τους ή το σπίτι τους εντός προσεχούς χρονικού διαστήματος, να προτιμήσουν να αφήσουν μια ενοικιαζόμενη κατοικία κενή επί κάποιο χρονικό διάστημα, αντί να εκτεθούν στον κίνδυνο να απωλέσουν τη δυνατότητά τους διαθέσεως κατ' ακολουθίαν μιας μισθωτικής συμβάσεως. Ακόμη, ένα πολύ προχωρημένο δίκαιο προστασίας του μισθωτή είναι επίσης δυνατόν να εκφοβίσει γενικώς τους επιθυμούντες να κατασκευάσουν ενοικιαζόμενες κατοικίες.

Η νομοθεσία παραμένει, όπως κάθε πολιτειακό πράττειν, ριψοκίνδυνο εγχείρημα. Για να αποτιμήσει το πολυσχιδές φάσμα των ωφέλιμων και βλαπτικών επιπτώσεων των δικαιοκικών κανόνων, μπορεί κανείς να κάνει χρήση μόνον επί μερικότερων ερωτημάτων μιας επιστημονικής παροχής πολιτικών συμβουλών. Λίαν συντόμως βρίσκεται αντιμέτωπος με επικρατούσες αντιλήψεις διαφόρων μερίδων της κοινωνίας, οι οποίες μάχονται για να επιβληθούν. « Και επειδή έτσι έχουν τα πράγματα, υπάρχει

²¹⁸ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 88.

²¹⁹ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 88.

πάντοτε χρεία και της σοφίας ενός νομοθέτη, ο οποίος έχει την ικανότητα να αποτιμά τις επιπτώσεις των κανόνων του συμφώνως με τις ρύθμες της βιοτικής εμπειρίας, δηλαδή συμφώνως με τον κοινό νου, του οποίου η ικανότητα αντιλήψεως είναι εξασκημένη και από ιστορικής και από δικαιοπολιτικής σκοπιάς, και ο οποίος διαθέτει αρκετή φαντασία, ώστε να μεθίσταται στη θέση των ενδιαφερομένων²²⁰».

Βέβαια, η απόλυτη γνώση και εξακρίβωση από τον νομοθέτη του περιεχομένου των αντιλήψεων που επικρατούν στην κοινωνία είναι ίσως αδύνατη, γιατί το περιεχόμενο αυτό είναι κάπως αόριστο και ρευστό. Δυνατή είναι όμως η «κατά προσέγγιση» γνώση του περιεχομένου αυτού, γνώση αρκετή προκειμένου να καταλήξει ο νομοθέτης σε μια άποψη περί της ορθότερης κατά περίπτωση ρυθμίσεως. Παρόμοιες δυσχέρειες εμφανίζονται και στην αντιμετώπιση του προβλήματος για το ποιές είναι οι επικρατούσες στην κοινωνία αντιλήψεις για το άγιο, το δίκαιο, το ωραίο, το ωφέλιμο²²¹. Το ίδιο ισχύει και για τις αντιλήψεις περί ηθικότητας²²². Πάντως αυτό που ενδιαφέρει τον νομοθέτη δεν είναι να καθίσταται η εκάστοτε ρύθμισή του απολύτως σύμφωνη με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά να γίνεται το έργο του είτε αποδεκτό είτε απλώς ανεκτό από την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας δίχως αποδοκιμασίες. Άλλωστε η νομοθεσία μπορεί, ουχί ήκιστα, να αποτυγχάνει και κατ' ακολουθίαν του γεγονότος ότι η προϊούσα εξειδίκευση των γραφειοκρατών θολώνει κατά την διατύπωση των σχεδίων των νόμων, αναφορικώς με την σχετική σπουδαιότητα ή μη των υπ' αυτών αντιπροσωπευόμενων δημοσίων συμφερόντων²²³.

²²⁰ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 89.

²²¹ Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 139.

²²² Μελετώντας τις ηθικές αντιλήψεις μιας κοινωνίας, διαπιστώνει ο Durkheim (κατά παραπομπή του Μιχαηλίδη-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 138) ότι η ηθική πραγματικότητα έχει δύο όψεις, την αντικειμενική και την υποκειμενική. Από υποκειμενική άποψη οι ηθικές αντιλήψεις κάθε μεμονωμένου μέλους της κοινωνίας εμφανίζουν ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία, τη μόρφωση και τις λοιπές συνθήκες ζωής του, αρκετές διαφορές από τις αντιλήψεις των λοιπών μελών της κοινωνίας. Παρά τις διαφορές αυτές, ορισμένες βασικές ηθικές πεποιθήσεις είναι κοινές σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Οι κοινές αυτές πεποιθήσεις αποτελούν τη δεσπόζουσα ηθική, την αντικειμενική ηθική πραγματικότητα. Για κάθε λαό, όπως έλεγε ο Durkheim (κατά παραπομπή του Μιχαηλίδη-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 138-139), σε μια ορισμένη στιγμή της ιστορίας του υπάρχει μια ηθική και εν ονόματι της δεσπόζουσας αυτής ηθικής τα δικαστήρια καταδικάζουν και η κοινή γνώμη κρίνει. Η δεσπόζουσα αυτή ηθική, οι επικρατούσες στην κοινωνία ηθικές αντιλήψεις, έχουν μια αντικειμενική υπόσταση, που μπορεί να γίνει γνωστή με τη βοήθεια της κοινωνιολογικής παρατηρήσεως και των λοιπών μεθόδων των κοινωνικών επιστημών, Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 139.

²²³ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 89-90.

5.2 Κοινωνική ηθική.

Ένας εκ των βασικών τρόπων ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων είναι και η κοινωνική ηθική. Ετυμολογικά η λέξη «ηθική» προέρχεται από τη λέξη ήθος που αρχικά σήμαινε διαμονή (κατοικία) ανθρώπων και ζώων. Ύστερα σήμαινε το φρόνημα και το χαρακτήρα. Το ήθος φαίνεται πως προέρχεται από τη λέξη έθος (=συνήθεια). Άλλωστε ο Αριστοτέλης δίδασκε «το ήθος εξ έθους» και σήμαινε το μόνιμο σταθερό τρόπο πράξης ελεύθερων λογικών όντων²²⁴. Η κοινωνική ηθική περιλαμβάνει το σύνολο των αντιλήψεων περί αγαθού και κακού που επικρατούν σε μια κοινωνία. Ιστορικά είναι μάλλον πιθανότερο ότι εμφανίστηκε πρώτα με τη μορφή θρησκευτικών επιταγών, που παρίσταναν το αγαθό ως αρεστό στο Θεό και το ως αποδοκιμαζόμενο από αυτόν. Σήμερα η κοινωνική ηθική είναι πιο χειραφετημένη από τη θρησκεία, χωρίς η χειραφέτηση αυτή να είναι πάντα απόλυτη. Η κοινωνική ηθική, ως σύνολο άγραφων νόμων, που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου προς τον εαυτό του και τους άλλους, διαμορφώνεται από τα εκάστοτε «κοινωνικώς ισχύοντα»²²⁵.

Κάνοντας μια μικρή ιστορική αναδρομή όμως, θα διαπιστώσουμε ότι το «καλό» και το «κακό» διαφοροποιείται έντονα όχι μόνο από εποχή σε εποχή αλλά και από κοινωνία σε κοινωνία. Πχ. ας πάρουμε τον χριστιανισμό ο οποίος στις μέρες θεωρεί ως «αμάρτημα» την αιμομιξία. Όμως αν δεχτούμε τη θεωρία του (ότι δηλ. ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και τον άνθρωπο πλάθοντας τον Αδάμ και στη συνέχεια την Εύα) φτάνουμε στην εξής εύλογη απορία : αν τα μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας δεν οδηγήθηκαν στην αιμομιξία προκειμένου να πολλαπλασιαστούν, τότε πώς συνεχίστηκε η αλυσίδα της ανθρώπινης ζωής; Επιπλέον, ακόμη και στις μέρες μας που με την υπέρμετρη ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών η ανταλλαγή ιδεών μεταξύ ανθρώπων που προέρχονται από εκ διαμέτρου αντίθετες κουλτούρες και μακρινές χώρες είναι καθημερινό φαινόμενο, δεν υπάρχει μία «ενιαία» ηθική στο σύνολο των κοινωνιών. Στο θεοκρατικό κράτος Αφγανιστάν για παράδειγμα θεωρείται ανήθικο το να κυκλοφορήσει μια γυναίκα στο δρόμο χωρίς να έχει καλυμμένο το πρόσωπό της.

²²⁴ Βλ. σχετικό άρθρο «Ηθικά διδάγματα» στην ιστοσελίδα www.eksegersi.gr.

²²⁵ Βλ. σχετικό άρθρο «Ηθικά διδάγματα» στην ιστοσελίδα www.eksegersi.gr.

Η κοινωνική ηθική συμπίπτει με τις συνήθειες (αποτελούν και αυτές τρόπο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων) κατά το ότι τις περισσότερες φορές δεν δημιουργείται από συγκεκριμένα πρόσωπα και δεν επιβάλλεται σκόπιμα για τη διάδοση του αγαθού και την καταπολέμηση του κακού, αλλά τυχαίνει για πολλούς και διάφορους λόγους να επικρατεί σε ορισμένο τόπο και χρόνο. Αυτό κατ' εξαίρεση δεν συμβαίνει εκεί όπου η κοινωνική ηθική συνδέεται στενά με μια θρησκεία που έχει ιδρυθεί από συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο. Επίσης η κοινωνική ηθική συμπίπτει με τις συνήθειες κατά το ότι δεν τηρείται πάντα από τους πράττοντες με πλήρη συνείδηση και παραδοχή της ορθότητας των επιταγών της και ύστερα από ώριμη εκτίμηση των πράξεών τους, αλλά επειδή γι' αυτούς η συμμόρφωση προς τις επιταγές της κρίνεται επαρκής λόγος για τον καθορισμό της συμπεριφοράς τους που δεν χρειάζεται παραπέρα συζήτηση²²⁶.

Η κοινωνική ηθική εμφανίζει όμως και σημαντικές διαφορές από τις συνήθειες. Πριν απ' όλα η κοινωνική ηθική αφορά το σύνολο μιας κοινωνίας και όχι επιμέρους κοινωνικές ομάδες. Αντίστροφα, το φάσμα των πράξεων που καταλαμβάνει είναι μικρότερο από εκείνο των συνηθειών, γιατί ρυθμίζει μόνο τις ηθικά σημαντικές και όχι και πράξεις ηθικά αδιάφορες (παρ' όλο ότι οι αντιλήψεις για το τι περιλαμβάνει η ηθική διαφέρουν κατά εποχές και έτσι υπάρχουν κοινωνικές ηθικές θρησκευτικής προελεύσεως που ρυθμίζουν π.χ. ακόμη και θέματα τροφής). Το τελευταίο αυτό αποτελεί μερική εκδήλωση της βασικότερης διαφοράς της κοινωνικής ηθικής από τις συνήθειες. Η διαφορά αυτή συνίσταται στο ότι η κοινωνική ηθική, επειδή ακριβώς είναι μια μορφή ηθικής, συνδέεται αναπόσπαστα με την εκτίμηση του αγαθού και του κακού. Βέβαια το αγαθό και το κακό είναι στην περίπτωση αυτή σχετικά, δηλαδή συνδέονται αποκλειστικά με την κοινωνία που ασπάζεται την συγκεκριμένη κοινωνική ηθική και δεν αφορούν άλλους ανθρώπους ή άλλες εποχές. Η σχετική κρίση δεν παύει όμως να είναι μια κρίση ηθική και έτσι η συμμόρφωση με τις επιταγές της κοινωνικής ηθικής επιτρέπει τουλάχιστον για την κοινωνία που την ασπάζεται, να χαρακτηριστεί το δρων υποκείμενο ενάρετο, ενώ η

²²⁶ Σούρλας Κ. Παύλος, 1995, «Justi atque injusti scientia - Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 34-35.

παράβασή τους συνοδεύεται με μια αρνητική ηθική κρίση για τον δρώντα, μια ηθική μομφή.

Η ηθική αυτή μομφή είναι δυσάρεστη για τον παραβάτη, ακόμη και εκεί όπου δεν έχει να φοβηθεί τίποτα χειρότερο, γιατί τον μειώνει προσωπικά. Αρκεί βέβαια να μην αδιαφορεί πλήρως για την ηθική εκτίμηση των άλλων, πράγμα που τις παλαιότερες εποχές ήταν πιο σπάνιο από σήμερα. Κατά τούτο η κοινωνική ηθική υπηρετεί καλύτερα την ομαλότητα και διάρκεια της κοινωνικής συμβίωσης από ότι οι συνήθειες. Η υπεροχή της αυτή ενισχύεται και από το ότι το είδος εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνιών που προωθεί δεν είναι μόνο η εμπιστοσύνη κοινωνικής σταθερότητας, η οποία βασίζεται αποκλειστικά στην προσδοκία ομοιομορφίας των κοινωνικών συμπεριφορών, αλλά ως ένα βαθμό, και η εμπιστοσύνη δικαιοσύνης και η εμπιστοσύνη κοινωνικής αλληλεγγύης. Γιατί δεν υπάρχει καμία κοινωνική ηθική που να μην περιλαμβάνει και καθήκοντα δικαιοσύνης και καθήκοντα κοινωνικής αλληλεγγύης, έστω κι αν αυτό συμβαίνει απλώς σε επίπεδο προσωπικής αρετής και δεν φτάνει πάντα μέχρι το επίπεδο αξιώσεως να καθιερωθούν συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής οργανώσεως²²⁷.

²²⁷ Σούρλας Κ. Παύλος, 1995, ό.π., σ.36.

5.3 Αποκλίνουσες κοινωνικές συμπεριφορές και γενεσιουργοί αιτίες τους.

Όπως τονίσαμε και ανωτέρω, οι ηθικές αντιλήψεις κάθε μεμονωμένου μέλους της κοινωνίας εμφανίζονται ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του, τη μόρφωση και τις λοιπές συνθήκες ζωής του, αρκετές διαφορές από τις αντιλήψεις των λοιπών μελών της κοινωνίας. Παρά βέβαια τις διαφορές αυτές, οι επικρατούσες στην κοινωνία ηθικές αντιλήψεις, έχουν μια αντικειμενική υπόσταση και συνιστούν τη δεσπύζουσα ηθική. Ποια κίνητρα όμως είναι αυτά που οδηγούν κάποιους από τους κοινωνούς να αρνούνται να αποδεχτούν τις κρατούσες ηθικές αντιλήψεις που συνιστούν τη δεσπύζουσα ηθική και να ενεργούν θέλοντας να επιβάλλουν τη δική τους «ηθική»; Τι είναι αυτό που τους κάνει να πιστεύουν πως η δική τους προσωπική «ηθική» έχει τέτοια ερείσματα που αξίζει αυτή να επικρατήσει ως «δεσπύζουσα»;

Κατ' αρχήν, θα πρέπει να επισημάνουμε πως οι κανόνες του θετικού δικαίου δεν αποδίδουν πάντοτε, έτσι όπως είναι διατυπωμένοι στο κείμενο των νόμων, την κοινωνική πραγματικότητα. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο της ανενέργειας του δικαίου, οπότε οι κανόνες του δεν είναι παρά «νεκρό γράμμα», χωρίς κοινωνικό αντίκρισμα, ενώ από το άλλο μέρος η ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου από τα δικαστήρια, απομακρύνεται αρκετές φορές από αυτό που φαίνεται ότι υποδηλώνει το κείμενο του νόμου. Βέβαια και ο ίδιος ο Durkheim είχε συνείδηση της ενδεχόμενης απόστασης ανάμεσα στο θετικό δίκαιο και στα κοινωνικά ήθη. Πίστευε όμως ότι η απόσταση αυτή είναι κάτι το εξαιρετικό, και όπως ισχυριζόταν : « Συνήθως, τα ήθη δεν αντιτίθενται στο δίκαιο αλλά αντίθετα συνιστούν τη βάση του »²²⁸.

Επιπροσθέτως, οφείλουμε να διευκρινίσουμε πως η εκούσια αποδοχή των κανόνων του δικαίου συστήματος « βασίζεται όχι απαραίτητα σε μια προσπάθεια της συνείδησής μας, αλλά συχνά απλώς και μόνο σε μια παθητική πρόσληψη προϋπαρχουσών παραστάσεων και προτύπων συμπεριφοράς²²⁹ ». Οι κανόνες δικαίου λοιπόν, αποκτούν ισχύ υποκίνησης όχι μόνο μέσω κρατικής διασφάλισης του δικαίου. Πέραν αυτής υπάρχουν και άλλοι λόγοι να τηρεί κανείς τους κανόνες δικαίου. Οι δικαιοίκες υποχρεώσεις όπως πχ. η υποχρέωση να μην φονεύει κανείς, ή να μην κλέβει ή να μην

²²⁸ Θέσεις του Durkheim, κατά παραπομπή του Παπαχρίστου Κ. Θαν., ό.π., σ.58-59.

²²⁹ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 92-93.

βασανίζει ζώα, μπορούν να τηρούνται και δίχως να ληφθούν υπ' όψιν κυρώσεις, «εκ πεποιθήσεως», να επενεργούν δηλαδή χάριν αυτών των ίδιων, ως ελατήρια του πράττειν. «Οι σημαντικότεροι κανόνες δικαίου επενεργούν απλώς και μόνο μέσω της υποβολής. Απευθύνονται στον άνθρωπο ως εντολές και απαγορεύσεις, φθάνουν σε εκείνον χωρίς αιτιολόγηση και αυτός τους ακολουθεί χωρίς δεύτερη σκέψη. Δεν έχουν δαμάσει τον άνθρωπο, δεν τον έχουν διαπαιδαγωγήσει²³⁰». Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα είναι όχι μόνο κοινωνικά, αλλά και ατομικά, διότι όποιος τηρεί μία επιταγή, γλιτώνει την επίπονη εργασία να σκέπτεται ο ίδιος και την ακόμη πιο επίπονη να λαμβάνει δικές του αποφάσεις. Η ελευθερία και ανεξαρτησία είναι απλώς ένα ιδανικό του ποιητή, του καλλιτέχνη και του στοχαστή. «Ο μέσος άνθρωπος είναι ένας υποκριτής που δε διαθέτει πολλή κατανόηση για τέτοιες αξίες, που αγαπά το συνηθισμένο, αυτό που είναι σύμφωνο με τις ορέξεις του και τίποτε δεν μισεί περισσότερο από τον πνευματικό μόχθο^{231, 232}».

Μένει τώρα να εξετάσουμε το ζήτημα αν η παράνομη ή ανήθικη συμπεριφορά ενός κοινωνού συνιστά μία απλή άρνηση, μία απλή παράβαση (έστω κι αν αυτή επαναλαμβάνεται συστηματικά) του ισχύοντος δικαίου από ή αντιθέτως εμπεριέχει τη διάθεση επιβολής ενός νέου νομικού ηθικού κανόνα. Η λύση του ζητήματος εξαρτάται κάθε φορά από την εκτίμηση της συγκεκριμένης περιπτώσεως. Πράγματι, είναι γνωστό ότι σε πάρα πολλές περιπτώσεις η άρνηση τηρήσεως ενός κανόνα, η ανυπακοή στις επιταγές του δικαίου ή της ηθικής δεν γίνεται πάντοτε με τον σκοπό της τροποποίησης ή αντικατάστασεως του κανόνα αυτού, αλλά περιορίζεται σε μία καθαρά αρνητική στάση που οφείλεται όχι πάντα στην αποδοκιμασία του κανόνα αυτού, αλλά σε πολλούς άλλους λόγους. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις η άρνηση εφαρμογής ενός κανόνα είναι πράξη δημιουργική, δηλαδή αποτελεί εκδήλωση αποδοκιμασίας του κανόνα αυτού και συνοδεύεται από μια νέα πρακτική που περιέχει τα στοιχεία διαπλάσεως ενός νέου νομικού κανόνα²³³.

²³⁰ Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 93.

²³¹ Ehrlich 1967, σ. 63 κατά παραπομπή του Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 93.

²³² Η στάση της «αδιαμαρτύρητης αποδοχής απέναντι σε διατάξεις που έχουν θεσπιστεί κατά τη συνήθη μορφή και κατά τρόπο τυπικά σωστό» αποκαλείται από το Max Weber ως η πιο διαδεδομένη στις μέρες μας μορφή νομιμοποίησης και θέλει με αυτή τη στάση, σύμφωνα με την οποία «ο νόμος είναι νόμος», να χαρακτηρίσει έναν εν τοις πράγμασι φέροντα αποτελέσματα τρόπο σκέψης, που έχει γίνει συνήθεια σε αυτούς που υπόκεινται στο δίκαιο, 1976, σ. 19 επ., κατά παραπομπή του Zippelius Reinhold, 2008, ό.π., σ. 93.

²³³ Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 145.

Πάντως δεν είναι πάντοτε εύκολο να διαγνωστεί, λαμβανομένων υπ' όψιν των εκάστοτε περιστάσεων, η αποσκοπούσα πρόθεση των παραβατών. Όταν όμως συνάγεται εκ των περιστάσεων ότι η άρνηση εφαρμογής ενός κανόνα περιέχει τα στοιχεία διαπλάσεως ενός νέου, ο νέος αυτός υπό διάπλαση κανόνας, για να αποκτήσει τη δύναμη ενός εθίμου ή μίας αναγνωρισμένης (νομικά) συνήθειας, πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:

- Ο κανόνας αυτός να εμφανίζει είτε τα στοιχεία του εθίμου (μακρόχρονη και ομοιόμορφη εφαρμογή με την πεποίθηση της νομικής δεσμευτικότητας - *opinio necessitatis*) είτε τα στοιχεία μιας απλής νομικής συνήθειας (δηλαδή όλα τα στοιχεία του εθίμου εκτός της μακρόχρονης εφαρμογής).
- Ο κανόνας αυτός θα πρέπει να εφαρμόζεται από μια ηθικά παραδεκτή ή ανεκτή κοινωνική ομάδα και να μην είναι αντίθετος στην επικρατούσα στη συνολική κοινωνία ηθική²³⁴.

Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι λόγω της αδιάκοπης εξελίξεως και μεταβολής των ηθικών και νομικών αντιλήψεων, είναι δυνατόν μια κοινωνική ομάδα, που στο παρελθόν θεωρείτο ανήθικη και απαγορευμένη, να αποβάλλει τον χαρακτήρα αυτό και να αναγνωριστεί ως απολύτως θεμιτή και ωφέλιμη και να δικαιωθεί ιστορικά. Τέτοια ιστορική δικαίωση πραγματοποιήθηκε και στην περίπτωση της χριστιανικής Εκκλησίας, η οποία κατά τους πρώτες αιώνες του Χριστιανισμού αντιμετωπιζόταν ως μια οργάνωση παράνομη, ανήθικη και εγκληματική και μόνον από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα αναγνωρίστηκε ως θεμιτή και στη συνέχεια επιβλήθηκε ως επίσημη θρησκεία του κράτους. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε συχνά και με τις επαναστατικές ομάδες όπως π.χ. τις ομάδες των Ελλήνων επαναστατών του 1821 κατά του τουρκικού ζυγού. Οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονταν ως εγκληματικές από τους νόμους του τότε ισχύοντος καθεστώτος, μετά όμως την επιτυχία της επαναστάσεως θεωρούνταν εξ αρχής ως νόμιμες και ηθικά

²³⁴ Αν ο κανόνας διαπλάσθηκε από μια ανήθικη ή εγκληματική ομάδα ή αν το περιεχόμενό του βρίσκεται σε ριζική αντίθεση προς τις βασικές αρχές της επικρατούσας κοινωνικής ηθικής, είναι φανερό ότι ένας τέτοιος κανόνας ανήκει στην περιοχή της έντονα ανήθικης πρακτικής. Βλ. Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 1982, ό.π., σ. 146.

νομιμοποιημένες, οι δε κανόνες που είχαν διαπλάσει απέκτησαν εκ των υστέρων την ηθική και νομική αναγνώριση του κράτους και της κοινωνίας²³⁵.

Στο παρόν πόνημα αντικείμενο ενασχόλησής μας είναι η συμπεριφορά του κοινωνού ο οποίος καταλήγει στο έγκλημα ορμώμενος εκ των ηθικών του αντιλήψεων. Ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας δεν ενεργεί σε καμία περίπτωση με σκοπό και στόχο να εγκληματήσει, αλλά αντιθέτως το έγκλημα για αυτόν συνιστά το μοναδικό μέσο για την επιβολή της ηθικής του πεπιοθήσης. Ο υπό κρίσιν κοινωνός λειτουργεί ως ηθικά αυτόνομο υποκείμενο που δρα όχι με τρόπο που του επιβάλλεται εξωτερικά, αλλά διαμορφώνοντας τις πράξεις του όπως το ίδιο κρίνει ορθό, με μόνη πηγή κύρους την κρίση του και τη συνείδησή του²³⁶. Αδυνατεί να ενσωματωθεί αξιακά στο κοινωνικό σύστημα και αρνείται σε βαθμό κατά κυριολεξία «εγκληματικό» να ενστερνιστεί και να αφομοιώσει τις ηθικές αξίες που του επιβάλλονται. Ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας είναι ένα πασιδήλως ανεπαρκώς κοινωνικοποιούμενο μέλος της ανθρώπινης κοινότητας, το οποίο διαθέτει και επιθυμεί την επιβολή του δικού του ηθικού κώδικα αξιών. Η διαπαιδαγώγησή του ώστε να ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο, αφομοιώνοντας τις επικρατούσες ηθικές αξίες δεν έχει αποφέρει καρπούς στην περίπτωση του. Επιπλέον το ισχύον σύστημα αξιών δεν διαθέτει την δέουσα δύναμη μέσω του «εξαναγκασμού» να τον εντάξει στους κόλπους του. Η ηθική αυτοαντίληψη του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία δεν δύναται να συγκριθεί παρά με αυτήν του «υπεράνθρωπου» του Νίτσε, όπως εκφάινεται στο έργο του τελευταίου «Τάδε έφη Ζαρατούστρα», εφόσον κι αυτός φρονεί πως βρίσκεται υπεράνω των κανόνων της συμβατικής κοινωνικής ηθικής, πως η μοναδική αλήθεια βρίσκεται στις δικές του ηθικές αντιλήψεις, τις οποίες μάλιστα ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας, επιδιώκει να επιβάλλει με κάθε μέσο, φθάνοντας δηλαδή ακόμη και στο έγκλημα.

²³⁵ Μιχαηλίδης-Νούρος Γ., 1982, ό.π., σ. 147.

²³⁶ Σούρλας Κ. Παύλος, 1995, ό.π., σ.86.

6. Κοινωνιολογική προσέγγιση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας.

6.1 Σχέση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας με την ηθική και το δίκαιο.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας, κατά την προσωπική και υποκειμενική του αντίληψη, πράττει το «δίκαιον²³⁷» και το «ορθόν», καταλήγουμε εύλογα στο συμπέρασμα ότι στην σκέψη του, κυριαρχεί μία σύγκρουση. Όπως επισημαίνεται και από τον Wolf²³⁸, ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας επιλέγει τη «σύγκρουση» με το ισχύον δικαιοκράτος, στην προσπάθειά του είτε να επιβάλλει τη δική του μοναδική «αλήθεια» είτε να διατυπώσει λόγο παρουσίας, δικαιοκράτος-πολιτικό, ώστε να συμμετάσχει με τον δικό του τρόπο στα πολιτικά δρώμενα. Πρόκειται για τη σύγκρουση μεταξύ δύο απόλυτων αξιώσεων, της αξίωσης επιβολής της αυτόνομης ηθικής προσωπικότητας και της αξίωσης επιβολής της αυτόνομης έννομης τάξης. Η σύγκρουση αυτή δεν λαμβάνει χώρα σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά είναι αποτέλεσμα της γενικότερης ψυχικής στάσης του ατόμου απέναντι στις συνθήκες του κοινωνικού ανταγωνισμού, ο οποίος εκδηλώνεται²³⁹ κυρίως στο επίπεδο των οικονομικών και των γενετήσιων σχέσεων.

Ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας δικαιολογεί την πράξη του ως ανταποκρινόμενη σε κάποια «Διομήδειο» ανάγκη, η οποία ακόμη και αν δεν αφορά ευθέως τον ίδιο, καταλήγει σε ένα τελευταίο στάδιο να αποτελεί μία δική του εσωτερική ανάγκη. Και φυσικά δεν έχει ιδιαίτερη σημασία το αν προκειμένου να δικαιολογήσουμε την πράξη του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία θα πρέπει να καταφύγουμε σε έννοιες όπως η κατάσταση ανάγκης ή η σύγκρουση καθηκόντων. Αρκεί να αποδεχτούμε δίχως άλλο ότι ο ε.π.ε.

²³⁷ Ακόμη και οι πρώτοι θεωρητικοί του αναρχισμού Κροπότκιν και Μπακούνιν ομιλούν περί συστήματος δικαίου. Ο Κροπότκιν συγκεκριμένα προτείνει την κατάργηση της εξουσίας και την αντικατάστασή της από ελεύθερες συμφωνίες συναπτόμενες μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων, δηλαδή την αλλαγή του δικαίου της κοινωνικής συμβίωσης με ένα άλλο. Ο Μπακούνιν επιζητεί την «καταστροφή» προκειμένου να εμφανιστούν «νέα υλικά ζωντανά και μαζί τους νέοι οργανισμοί».

²³⁸ Βλ. Βαλληνδράς Δημήτριος, Το πολιτικόν έγκλημα εις την σύγχρονον γερμανικην ποινικην θεωρίαν, ΠοινΧρ ΚΒ', σελ. 341.

²³⁹ Βλ. Δουβάς Γ., Φρόνημα και επιμέτρηση, σ. 1426. και Καντ Ι., Δοκίμια, σ. 28 όπου αναφέρεται στην έννοια της «αντικοινωνικής κοινωνικότητας» των ανθρώπων.

καταφεύγει στην εγκληματική πράξη θεωρώντας την υπό τις εκάστοτε συνθήκες ηθικά επιβεβλημένη και κοινωνικά αναπόφευκτη.

Ζήτημα γεννάται και για το πώς ανακύπτει η σύγκρουση της «ηθικής» του δράστη με το δικαιοκράτορας. Πώς είναι δυνατόν, εφόσον το δίκαιο θεσπίζεται από την Πολιτεία, το περιεχόμενό του να μην είναι ηθικό; Πώς γίνεται το «ηθικόν» της Πολιτείας να συγκρούεται με το ηθικόν της ανθρώπινης συνείδησης; Στην ουσία εδώ αναφέρεται το αέναο φιλοσοφικό πρόβλημα της συμπόρευσης και ταύτισης του Δικαίου με την Ηθική²⁴⁰. Άραγε ό,τι είναι δίκαιο κατά τους Νόμους είναι ταυτόχρονα και ηθικό; Και βέβαια η απάντηση στο ερώτημα έχει ιδιαίτερη σημασία προκειμένου να θεμελιώσουμε την αναγκαιότητα των πράξεων του εκ πεποιθήσεως εγκληματία. Αν η απάντηση στο ερώτημα είναι καταφατική²⁴¹, θα πρέπει να δεχτούμε ότι σε κάθε περίπτωση που ο φερόμενος ως εκ πεποιθήσεως εγκληματίας παραβιάζει το ισχύον δίκαιο, δεν κινείται από ευγενή ή ηθικά κίνητρα. Εφόσον το δίκαιο είναι ταυτισμένο με την ηθική, δεν θα πρέπει να αναγνωρίζονται εξωδικαιοκράτορας ηθικά ερείσματα. Αν πάλι απαντήσουμε αρνητικά στο ως άνω ερώτημα, τότε υπάρχει έδαφος ανάπτυξης της έννοιας του εκ πεποιθήσεως εγκληματία. Αν δηλαδή η συνείδηση είναι εκείνη η οποία υπαγορεύει το «ηθικώς επιβεβλημένο», είναι προφανές ότι μπορεί να ενεργεί ηθικά και ο τελών εγκληματική πράξη.

Ο σκεπτόμενος κατά τρόπο που διαφέρει και καταλήγει να συγκρούεται με το ισχύον δίκαιο, δεν σκέφτεται κατ' ανάγκην και αξιομέμπτως²⁴². Στη βάση αυτή προκύπτει και η δυνατότητα καθιέρωσης ειδικής ποινής για τους εκ πεποιθήσεως εγκληματίες. Αντιθέτως όσοι είναι θιασώτες της ταύτισης τεθειμένου δικαίου και ηθικής αρνούνται κατηγορηματικά την θέσπιση ειδικής ποινής για τους ε.π.ε.. Επιπροσθέτως, διατυπώθηκε και η θέση²⁴³ ότι η

²⁴⁰ Από μια άλλη προοπτική, το πρόβλημα έγκειται στη διάσταση μεταξύ ουσιαστικού (κοινωνικά επιβλαβής πράξη) και τυπικού αδικού (παράβαση τεθειμένου κανόνα). Δηλαδή με λίγα λόγια στη διάσταση μεταξύ της δικαιοσύνης που ανταποκρίνεται στο περί δικαίου αίσθημα και της δικαιοσύνης που επιβάλλουν οι ισχύοντες νόμοι και περιορισμοί.

²⁴¹ Βασική θέση του ιδεαλιστικού συστήματος του Hegel, βλ. Αραβαντινός Ι., 1978, «Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου», εκδ. Σάκουλα, σ. 35.

²⁴² Άποψη που εκφράζει ο G. Radbruch, βλ. και Βαλλήνδρας Δημήτριος, Το πολιτικόν έγκλημα εις την σύγχρονον γερμανικόν ποινικόν θεωρίαν, ΠοινΧρ ΚΒ', σελ. 344.

²⁴³ Άποψη του Wolf, βλ. αναλυτικότερα και Βαλλήνδρας Δημ., ό.π., σ. 342. Ο Wolf συμπληρώνει ότι «η ιδέα της ανοχής πρέπει να εξασφαλίζει το προβάδισμα της επί δημοκρατικών αρχών στηριζομένης κυριάρχου Πολιτείας έναντι της ιδέας της Δημοκρατίας, την οποία έχει έκαστος πολίτης εν νό».

αναγνώριση της έννοιας του ε.π.ε. στηρίζεται στην «ιδέα της ανοχής», ως μια αυτονόητη απαίτηση έναντι της Πολιτειακής Δικαιοσύνης.

6.1.1 Δίκαιο και ηθική. Έννοιες ταυτόσημες ή διακριτές μεταξύ τους;

Αναζητώντας την ορθότερη θέση σχετικά με το ζήτημα της ταύτισης ή μη του τεθειμένου Δικαίου και της ηθικής, θα πρέπει να απομακρυνθούμε λίγο από τις δύο ως άνω ακραίες θεωρίες. Με λίγα λόγια, δίκαιο και ηθική παρουσιάζουν μεν αναντίλεκτα πολλά κοινά σημεία, χωρίς όμως απαραίτητως να ταυτίζονται. Ο στενός αλλά όχι απόλυτος και άρρηκτος σύνδεσμος μεταξύ τους είναι αυτός που ώθησε κάποιους να μιλήσουν, μάλλον επιπόλαια, για ταύτισή τους. Το Δίκαιο απαιτεί από τον πολίτη το *minimum* των καθηκόντων που του επιβάλλει η ηθική συνείδηση και κολάζει μέρος των ηθικών παρεκτροπών του. Εικονικά μπορούμε να παραστήσουμε το Δίκαιο με ένα πολύγωνο εγγεγραμμένο σε κύκλο. Όσο κι αν μεγαλώσουμε αυτό το πολύγωνο, πολλαπλασιάζοντας τις πλευρές του, διευρύνοντάς το, ποτέ το περίγραμμά του δεν θα ταυτιστεί με την περιφέρεια του κύκλου. Πάντα το Δίκαιο θα είναι μικρότερο σε πλάτος και πιο ρηχό σε βάθος από την Ηθική²⁴⁴. Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι οι κύκλοι του Δικαίου και της Ηθικής συγκόπτονται αλλά δεν ταυτίζονται και επομένως η νομιμότητα και η ηθικότητα συνιστούν έννοιες διακριτές μεταξύ τους.

Η σχέση δικαίου και ηθικής διαφαίνεται και μέσα από την κατανόηση της έννοιας των δικαιοκίων και ηθικών υποχρεώσεων αντίστοιχα. Οι δικαιοκίες υποχρεώσεις συνιστούν υποχρεώσεις προς έτερον, δηλαδή υποχρεώσεις έναντι ατέλειας ετέρου και επομένως η διάκριση μεταξύ υποχρεώσεων προς εαυτόν και υποχρεώσεων προς έτερον ταυτίζεται με τη διάκριση μεταξύ εν στενή έννοια ηθικών και δικαιοκίων υποχρεώσεων. Ειδικότερα, υφίσταται η εξής τετραμερής διάκριση των υποχρεώσεων²⁴⁵:

- **Υποχρεώσεις προς εαυτόν εν όψει εαυτού** (πχ. η υποχρέωση καλλιέργειας ενός ταλέντου που βρίσκουμε μέσα μας)

²⁴⁴ Παπανούτσου Ε.Π., 1974, « Νόμος και Αρετή », εκδόσεις Δωδώνη, σ. 156 και σ. 162.

²⁴⁵ Στράγγας Ι., 1999, «Φιλοσοφία του Δικαίου-Έννοια και διαιρέσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου», σ. 150.

- **Υποχρεώσεις προς εαυτόν εν όψει ετέρου** (πχ. η υποχρέωση να κάνουμε καλό σε ετέρους δυστυχείς)
- **Υποχρεώσεις προς έτερον εν όψει αυτού του τελευταίου** (πχ. α. 806 ΑΚ, υποχρέωση εκείνου ο οποίος έλαβε ένα ποσό χρημάτων ή άλλων αντικαταστατών πραγμάτων ως δάνειο, να αποδώσει στον δανειστή έτερα πράγματα του ίδιου είδους, της ίδιας ποιότητας και της ίδιας ποσότητας)
- **Υποχρεώσεις προς έτερον εν όψει εαυτού** (πχ. ά. 42, 44 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, Ν2287/1995 – υποχρέωση να μην αυτοτραυματίζεται κανείς ή να μην καθιστά εαυτόν, καθ' οιονδήποτε τρόπο, ανίκανο προς εκπλήρωση της στρατιωτικής υπηρεσίας).

Η σύγκριση μεταξύ των τεσσάρων ειδών υποχρεώσεων, καθιστά σαφές πως τα δύο μεν πρώτα εμπίπτουν στο πεδίο της εν στενή εννοία ηθικής, τα δύο δε τελευταία εμπίπτουν στο πεδίο του δικαίου.

Παρά την ομοιότητα και σύμπτωση των ως άνω ειδών υποχρεώσεων, η σχέση μεταξύ δικαίου και ηθικής δεν θα ήταν δυνατόν να οριστεί προσηκόντως μόνον επί τη βάση της σχέσεως των περιεχομένων των υποχρεώσεών τους, καθ' όσον μια τέτοια θεώρηση θα εβαρύνετο με μια αφαίρεση από του «στόχου» των υποχρεώσεων (ο οποίος στην περίπτωση μεν των εν στενή εννοία ηθικών υποχρεώσεων συνίσταται στην καταπολέμηση της ατελείας του ίδιου του υποχρέου, ενώ στην περίπτωση των δικαϊκών υποχρεώσεων συνίσταται στην καταπολέμηση της ατέλειας ετέρου).

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούμε σε κάποιες θεωρίες²⁴⁶ περί της σχέσεως δικαίου και της εν στενή εννοία ηθικής, όπως εκείνη του Jellinek, η οποία χαρακτηρίζει το δίκαιο ως «ηθικό minimum» - κατά το πλάτος μεν, επειδή το δίκαιο αναγορεύει σε δικαϊκές υποχρεώσεις μόνο μερικές ηθικές υποχρεώσεις, κατά το βάθος δε, επειδή το δίκαιο εξαρκείται με την εξωτερική εκπλήρωση και δεν απαιτεί την εσωτερική προαίρεση - , ή όπως εκείνη του Schmolter, η οποία χαρακτηρίζει το δίκαιο ως «ηθικό maximum» εξαιτίας της διακρινούσης το δίκαιο δυνάμεως εξαναγκασμού της επιβολής του, και κατ' αντίθεση προς τη φυσική αδυναμία της εν στενή εννοία ηθικής. Επιπλέον, ο

²⁴⁶ Θεωρίες του Jellinek, Schmolter, Radbruch, Ebbinghaus κατά παραπομπή του Στράγγα Ι., 1999, ό.π., σ. 152-154.

Radbruch υποστήριξε με τη θεωρία του ότι η ηθική συνιστά αφενός σκοπό του δικαίου και ακριβώς γι' αυτό, συνιστά αφετέρου και θεμέλιο της δεσμευτικής ισχύος του. Τέλος, ο Ebbinghaus υποστήριξε ότι οι δικαιοϊκές υποχρεώσεις είναι ανεξάρτητες από τις ηθικές υποχρεώσεις και ευρίσκουν το θεμέλιό τους στη ιδέα του «κοινωνικού συμβολαίου» και στην δι' αυτού του τελευταίου εξασφαλιζόμενη ασφάλεια δικαίου, στην περιφρούρηση της οποίας και κατατείνει σχετική υποχρέωση, με την οποία επιφορτίζει την κρατική εξουσία η γενική βούληση.

Από τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο τη φύση του ίδιου του δικαίου ως προϊόν των εκάστοτε κυρίαρχων οικονομικών τάξεων όσο και τη μη ταύτιση της ηθικής με τις διατάξεις του γραπτού Νόμου, συμπεραίνουμε εύλογα πως υφίσταται χώρος εμφάνισης του φαινομένου της εκ πεπτοιθήσεως εγκληματικότητας εκτός των πλαισίων του θετού Δικαίου ή ακόμη και στα όριά του²⁴⁷. Αξίζει να αναφέρουμε το γεγονός ότι σε μη δημοκρατικά καθεστώτα επιχειρείται σε επίπεδο προπαγάνδας η ταύτιση δικαίου και ηθικής, με σκοπό να επισύρει η παράβαση των κανόνων δικαίου την ηθική αποδοκιμασία των παραβατών, έτσι ώστε να αφαιρείται από τους πολίτες το «άλλοθι» της αντίδρασής τους απέναντι στους κατέχοντες την νόμιμη εξουσία²⁴⁸. Άλλωστε το σύνολο των δικαιοϊκών κανόνων της έννομης τάξης είτε συνιστούν προϊόν μιας τυπικής πλειοψηφίας είτε είναι αποτέλεσμα σχετικά αυθαίρετων αξιολογικών εκτιμήσεων με αποτέλεσμα να παρέχεται πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης διαφωνιών, εντάσεων και συγκρούσεων. Όταν λοιπόν οι όροι της πολιτικής και της κοινωνικής συμβίωσης χαρακτηρίζονται από ασάφεια και ρευστότητα είναι λογικό να γεννώνται αντιτιθέμενες αξιολογήσεις οι οποίες καθιστούν δυνατή και τη βίαιη αντίδραση απέναντι στην εκάστοτε κυρίαρχουσα τάξη. Μόνο αν μπορούσε να γεννηθεί μία κοινή ηθική βάση όλων των μελών της κοινωνίας (μέση ηθική αντίληψη), θα ήταν δυνατό να λειτουργήσει η έννομη τάξη χωρίς συγκρούσεις και αντιδράσεις. Όσο

²⁴⁷ Η θέση του Αριστοτέλη « και ότι βελτίονος ανδρός το τοις αγράφοις νόμοις ή τοις γεγραμμένοις χρήσθαι και εμμένειν = ακόμη και στους ανώτερους ανθρώπους ταιριάζει να χρησιμοποιούν και να τηρούν μάλλον τον άγραφο νόμο παρά τους γραπτούς» ενδεικνύει μια κοινωνικοηθική παράδοση αιώνων η οποία ενισχύει την πιθανότητα και δυνατότητα παράβασης του δικαίου στο πλαίσιο μιας εξω-δικαιοϊκής ηθικής.

²⁴⁸ Ο Εθνικοσοσιαλισμός διεκήρυξε ότι πέτυχε να συνενώσει δίκαιο και ηθική, Βλ. λόγος του Α. Χίτλερ στις 3-10-1933, τόμος I, σελ. 523 του «The speeches of Adolf Hitler», Oxford University Press, London, N.Y., Toronto, 1942.

ευρύτερη είναι η ταύτιση των ηθικών απόψεων μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνίας, τόσο ευρύτερη είναι και η αποδοχή των δικαιοϊκών ρυθμίσεων.

Όπως όλα όμως τα «μέσα» μεγέθη, έτσι και «μέση ηθική αντίληψη», είναι αποτέλεσμα γενικεύσεων, αποκλεισμού προσωπικών απόψεων²⁴⁹ και λογικών περιορισμού. Η επισήμανση αυτή μας οδηγεί και πάλι στο συμπέρασμα ότι καθίσταται δυνατή η εμφάνιση του φαινομένου της εκπεποιθήσεως εγκληματικότητας. Η αντίληψη περί φυσικού δικαίου ενισχύει ακόμη περισσότερο την πιθανότητα δημιουργίας εγκληματικής δράσης από πεποίθηση²⁵⁰. Χαρακτηριστική είναι η θέση του Λ. Κοτσίρη²⁵¹ ο οποίος σημειώνει ότι « ο νόμος βρίσκεται σε κρίση, η οποία γεννήθηκε όχι απ' έξω αλλά από αυτή την ίδια τη δύναμη του νόμου». Πράξεις όπως οι κομματικοί διωγμοί, η επιβολή τυραννικών καθεστώτων, η προνομιακή χρησιμοποίηση του νόμου υπέρ ορισμένων συντελούν στο να μεγαλώνει η διάσταση του νόμου από το περί δικαίου αίσθημα, να εγκαταλείπεται η ταύτιση νόμου και δικαίου και να προβάλλεται και να αναπτύσσεται στους λαούς το κρατικό περί αδικίας αίσθημα, η αρνητική δηλαδή μορφή του περί δικαίου αισθήματος²⁵². Με την προσέγγιση αυτή του Λ. Κοτσίρη, αναδύεται με ιδιαίτερη πειστικότητα το αίσθημα του φυσικού δικαίου μέσα από υλικό της εμπειρικής πραγματικότητας.

6.1.2 Η «ηθική» του εκ πεποιθήσεως εγκληματία.

Ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας προβάλλει όπως προείπαμε την απόλυτη ηθική νομιμότητα των πράξεών του. Η θέση του είναι πως αυτός «τελικά έχει το δίκιο» και δεν είναι παράνομος. Για την ακρίβεια ο ε.π.ε. διαμορφώνει τη δική του «εσωτερική ηθική», η οποία συχνά ενισχύεται και από την κοινωνική χροιά του σκοπού για τον οποίο μάχεται και εν τέλει εγκληματεί και την οποία έχει αναγάγει σε υπέρτατο αγαθό προκειμένου να

²⁴⁹ Είναι ιδιαιτέρως σύνηθες, το αυτό πρόσωπο να έχει άλλες ηθικές αρχές π.χ. ως επαγγελματίας έμπορος και άλλες ως οικογενειάρχης. Η ηθικότητα παρουσιάζει επομένως μια ελαστικότητα πολύ μεγαλύτερη από ότι θεωρητικά ήταν δυνατό, Βλ. και Κονταξής Θεόδ., Ποινικό Δίκαιο και Πραγματικότητα, Αρχείο Νομολογίας ΜΔ (1993), σ. 552.

²⁵⁰ «Η αντίληψή μας για το καλό και το κακό είναι τόσο αναπόσπαστο μέρος της συνείδησής μας, που μέχρι τώρα δεν υπήρξε κανείς που να την περιφρόνησε και να συνέχισε να νιώθει καλά με τον εαυτό του».

²⁵¹ Κοτσίρης Λ., 1979, «Ο Νόμος σε κρίση, γενική θεώρηση της ανυπακοής του πολίτη ως προβλήματος της πολιτικής φιλοσοφίας», σ. 512-513.

²⁵² Το επόμενο βήμα για τον πολίτη δεν είναι παρά η άρνηση του νόμου και η ανυπακοή του στους δικαιοϊκούς κανόνες.

δικαιολογήσει το «επιλήψιμο» της πράξης του. Επιπροσθέτως, ο ε.π.ε. δύναται να εγκληματεί σκοπεύοντας είτε στην επίτευξη ενός «καλού» αποτελέσματος είτε στην αποφυγή ενός «κακού». Αποδέχεται με λίγα λόγια την απόκλιση από την έννομη τάξη, στο όνομα ενός υπέρτατου σκοπού ο οποίος μπορεί να αφορά τόσο τον ίδιο όσο και ολόκληρη την κοινωνία. Λαμβάνοντας όλα αυτά υπ' όψιν, ο ε.π.ε. δικαιολογεί τις πράξεις του θεωρώντας πως ανέλαβε το βάρος των συνεπειών για κάτι που αφορά όλους και λειτουργεί υπέρ όλων. Βέβαια θα πρέπει να μην ξεχνάμε το γεγονός ότι η κοινωνία δεν κρίνει πάντοτε βασιζόμενη αποκλειστικά στο κριτήριο της ηθικής, με αποτέλεσμα ο «επιτυχημένος» εγκληματίας να μην χαίρει πάντοτε της εκτιμήσεως της, όταν μάλιστα τον τελευταίο έχουν εγκαταλείψει οι επιτυχίες και η εξουσία.

Προς επίρρωση λοιπόν της ορθότητας, αναγκαιότητας και ηθικότητας των πράξεών του ο εκ πεπαιθώσεως εγκληματίας επικαλείται το ενδιαφέρον της κοινωνίας. Πιστεύει ότι με τις πράξεις του θα επιλυθούν ζητήματα γενικότερης σημασίας και όχι προσωπικά του θέματα. Για παράδειγμα αν ο τελευταίος τελέσει το έγκλημα της κλοπής για λόγους που αφορούν την επιβίωσή του, φρονεί πως μέσα από τη πράξη του δικαιώνει τους φτωχούς, αποκαλύπτει τη διαφθορά του συστήματος και ενεργοποιεί τις συνειδήσεις των λοιπών κοινωνιών. Βέβαια είναι λογικό ο ε.π.ε. να προσπαθεί να αποφύγει υποκειμενισμούς και προσωπικά κίνητρα προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του και την εγκληματική πράξη που τέλεσε. Η προσπάθεια του αυτή κινείται τις περισσότερες φορές προς «αναγωγή» του υποκειμενικού σε αντικειμενικό. Δεν είναι λίγες οι φορές μάλιστα που ο ε.π.ε. μέσα από την ως άνω διαδικασία «αυτοπείθεται» για την «ηθικότητα» και «νομιμότητα» της πράξης του²⁵³.

6.1.3 Η εγκληματική πράξη του ε.π.ε. και οι κοινωνικές δομές.

Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται στο γεγονός ότι τις περισσότερες φορές ο εκ πεπαιθώσεως εγκληματίας προβάλλει επιχειρήματα που διαφέρουν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά κατά το χρονικό διάστημα που έπεται της τελέσεως της εγκληματικής πράξης. Η πεποίθησή του με λίγα λόγια εμπλουτίζεται με

²⁵³ Δασκαλόπουλος Ι., 1965, «Ψυχολογικά αίτια της αστόχου δικαστικής κρίσεως», σ.211.

στοιχεία, τα οποία πιθανόν δεν είχαν διαδραματίσει άμεσο ή σοβαρό ρόλο πριν από την πράξη. Και βέβαια αυτό είναι φυσιολογικό αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο ε.π.ε. χαράσσει πλέον την υπερασπιστική του γραμμή απέναντι στην οργανωμένη κοινωνική αντίδραση (δικαστήρια, κοινωνική κατακραυγή). Μπορεί μιν να επιμένει στην ορθότητα της πράξης του, αντιλαμβανόμενος όμως την επικείμενη ποινή, προσφεύγει σε επιχειρήματα ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής, προκειμένου να καταστήσει σαφή και σε όσους του αποδίδουν την υπό κρίσιν κατηγορία, την αναγκαιότητα της πράξης του η οποία με τη σειρά της παρέχει και την αναγκαία εσωτερική δικαιολόγηση. Συνεπώς, συμπεραίνουμε εύλογα πως ο ε.π.ε. διαμορφώνει τη δική του «εσωτερική ηθική», τόσο για να αποφύγει τις εσωτερικές συγκρούσεις όσο και για να προσαρμόσει την όλη διαδικασία που επακολουθεί της εγκληματικής πράξης στα σχέδια του. Ο ε.π.ε διεκδικεί κατ' αυτόν τον τρόπο μια «νέα προσωπική νομιμότητα²⁵⁴».

Ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας με την πράξη του προφανώς ενσωματώνει μία πολιτική αντίδραση απέναντι στο ισχύον κοινωνικό-οικονομικό καθεστώς. Άλλωστε η « οποιαδήποτε ανυπακοή του πολίτη στη έννομη τάξη, σε οποιαδήποτε υπερβατική πηγή και αν έχει την έμπνευσή της, υπάγεται πραξολογικά στην πολιτική δράση. Ο δράστης εκδηλώνει μη νόμιμη βούληση και ενεργεί κατά των καθιερωμένων θεσμών που τους θεωρεί μη προσήκοντες και αποτυχημένους και διακηρύσσει με περιφρόνηση την υποκειμενική του θεωρία κατά του υφιστάμενου νομικού καθεστώτος και επιδιώκει την επίτευξη σκοπών με εγκληματική δράση, ασκώντας μία πρωτόγονη και πρωτογενή μορφή πολιτικής εξουσίας²⁵⁵ ». Ο ε.π.ε. με τις πράξεις του διεκδικεί στην ουσία την προβολή ενός «ηθικού» και «δίκαιου» κοινωνικού μοντέλου που φρονεί πως είναι απαλλαγμένο από τα μειονεκτήματα που χαρακτηρίζουν το ισχύον δικαϊκό καθεστώς.

²⁵⁴ «Θεωρία του αντάρτη» του C. Schmitt.

²⁵⁵ Λ. Κοτσίρης, 1979, «Ο Νόμος σε κρίση, γενική θεώρηση της ανυπακοής του πολίτη ως προβλήματος της πολιτικής φιλοσοφίας», σ. 537.

6.1.4 Σχέση της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας με την έννοια του «καθήκοντος».

Η ταυτότητα του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία κρίνεται και υπό το πρίσμα της έννοιας του καθήκοντος, το οποίο σχετίζεται άρρηκτα με τις προθέσεις του εγκληματία (πράττω κατά καθήκον = ενεργώ ηθικά). Το εννοιολογικό περιεχόμενο του καθήκοντος συντίθεται από τρία στοιχεία²⁵⁶ :

- α. την επίγνωση της αξίας της πράξης
- β. την αίσθηση της υποχρέωσης για πράξη (=πρέπει να πράξω)
- γ. την ειλικρινή και όχι υποκριτική πρόθεση για πράξη (θα το πράξω με συνέπεια).

Με την έκθεση των ως άνω εννοιολογικών στοιχείων που διαγράφουν με τη σειρά τα συστατικά της έννοιας του καθήκοντος του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία για την τέλεση της εγκληματικής πράξης, φωτίζεται η ψυχολογική στάση του τελευταίου απέναντι στο αγαθό το οποίο προσβάλλεται με την πράξη του και γίνονται άμεσα αντιληπτά όσα ειπώθηκαν ανωτέρω για την έννοια της πεπιοθήσεως.

Τι γίνεται όμως όσον αφορά το ουσιαστικό περιεχόμενο του καθήκοντος του ε.π.ε. ; Ποιές πράξεις με λίγα λόγια συνιστούν και ανταποκρίνονται στην έννοια του καθήκοντος και ποιές όχι ; Η ρευστότητα της κοινωνικής δυναμικής και ηθικής δεν επιτρέπει την ακριβή καταγραφή των ηθικών καθήκοντων, γεγονός το οποίο με τη σειρά του επιτρέπει πλέον και υποκειμενική αντίληψη της αίσθησης του καθήκοντος αλλά και του περιεχομένου του²⁵⁷. Υπό ένα άλλο πρίσμα, άλλωστε, «ίσως να μην έχει ποτέ εκτελέσει ένας άνθρωπος το αναγνωρισμένο και τιμημένο από αυτόν καθήκον με πλήρη ανιδιοτέλεια και χωρίς την πρόσμιξη άλλων ελατηρίων²⁵⁸». Τέλος, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας και την άποψη του B. Russel ότι «κινητήρια δύναμη κάθε ανθρώπινης πράξης είναι η επιθυμία». Και αν κάποιοι ηθικολόγοι, πρεσβεύουν ότι ο άνθρωπος είναι δυνατόν να αντισταθεί στις επιθυμίες του χάριν του καθήκοντος και της ηθικής, η άποψη αυτή αντικρούεται σθεναρά από όσους ισχυρίζονται πως ακόμη και αν υπάρχει άνθρωπος που να ενεργεί με μόνο οδηγό το καθήκον, κανείς δεν δεσμεύεται

²⁵⁶ Παπανούτσου Ε.Π.,1973, «Νόμος και Αρετή», σ. 36.

²⁵⁷ Βλ. Engisch,, 1981, «Εισαγωγή στη νομική σκέψη», Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, σ. 34.

²⁵⁸ Ι. Καντ.,1971, «Δοκίμια», εκδόσεις Δωδώνη, σ. 123.

από αυτό παρά μόνο αν το επιθυμεί. Η σύνδεση αυτή με την «επιθυμία» δίνει μια διαφορετική διάσταση στην έννοια του «καθήκοντος» του ε.π.ε.

6.1.5 Χώρος ανάπτυξης της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας. Οι θέσεις του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία.

Ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας αποκτά ακόμη μεγαλύτερα περιθώρια εμφάνισης στο προσκήνιο της εγκληματικής δράσης, αν λάβουμε υπ' όψιν μας το γεγονός ότι το εκάστοτε δίκαιο δεν καλύπτει με τις ρυθμίσεις του το σύνολο των ανθρώπινων βιοτικών σχέσεων. Σε γενικές γραμμές περίπου το 60% των ανθρώπινων δραστηριοτήτων καλύπτεται από το δίκαιο, ενώ το υπόλοιπο 40% κινείται στα πλαίσια της ηθικής (και λιγότερο της εθιμοτυπίας, του εθίμου κλπ.). «Κι ούτε μπορεί να υπάρξει κράτος που να μην αφήνει αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στα λόγια του συντάγματός του και την ενσάρκωση του συντάγματος, ένα χώρο πραγμάτων που υπολείπονται και όπου αναπτύσσονται η ποίηση και η αντίσταση, και οι οποίες ελπίζω ότι ευδοκιμούν²⁵⁹». Είναι λοιπόν σαφές πως υφίσταται χώρος εμφάνισης της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας²⁶⁰.

Οι πράξεις του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία είναι πλήρως εναρμονισμένες με τις αρχές του. Πεπεισμένος για την ορθότητα του σκοπού της ενέργειάς του θεωρεί τον εαυτό του «ηθικά» υποχρεωμένο να δράσει. Η πεπιοθήσή του αυτή του παρέχει την αναγκαία υποκειμενική νομιμότητα και τον τροφοδοτεί με το αναγκαίο αίσθημα καθήκοντος. Ο ε.π.ε. μπορεί να χαρακτηριστεί ως «εγκληματίας με άποψη». Η δράση του είναι ιδεολογικοποιημένη και διαθέτει στρατηγική πρόθεση. Διαφέρει από τον εγκληματία του κοινού ποινικού δικαίου όσον αφορά την αφετηρία δράσης και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, δεν διαφέρει όμως από αυτόν όσον αφορά αυτό το ίδιο το αποτέλεσμα. Κι αυτό γιατί η διάγνωση της πρόθεσης και των κινήτρων του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία είναι αυτά που τείνουν να υποβαθμίσουν ή ακριβέστερα να αφαιρέσουν ένα τμήμα της απαξίας που ενσωματώνει η εγκληματική πράξη.

²⁵⁹ H.Boll, «Ένας αιώνας...», σ. 237.

²⁶⁰ Σαφή θέση υπέρ της άποψης πως υφίσταται έδαφος ανάπτυξης της εκ πεπιοθήσεως εγκληματικότητας παίρνει και ο Ρουσσώ. Ενδεικτικά « ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος αλλά παντού βρίσκεται σιδεροδέσμιος » και « η ηθική είναι αποκλειστικά κοινωνικό δημιούργημα ».

Στην ουσία η συζήτηση περί της διαφορετικής θεώρησης του εκ πεποιθήσεως εγκληματία σε σχέση με τον εγκληματία του κοινού ποινικού δικαίου γίνεται με βάση το «ευγενές» κίνητρο που δόμησε και δέσμευσε την πεποίθηση του ενεργούντος προσώπου προς τη συγκεκριμένη εγκληματική κατεύθυνση παρακάμπτοντας τη διαφορετική αξιολόγηση της εννόμου τάξεως. Με άλλα λόγια ο εκ πεποιθήσεως εγκληματίας αναγάγει τη σκοπιμότητα σε νομιμότητα αφού διαμορφώνει αυτοτελή προσωπική άποψη για το *in concreto* σκόπιμο, σωστό και δίκαιο²⁶¹.

6.1.6 Προβάδισμα της ηθικής συνείδησης έναντι του δικαιοῦ συστήματος;

Αν σε κάθε σύγκρουση ανάμεσα στο δικαιοῦ καθεστῶς και στην συνείδηση του πολίτη, αναγνωριζόταν πάντοτε προβάδισμα στις πράξεις που τελούνται ως απόρροια της ηθικής συνείδησης του καθενός, τότε θα γεννάτο ζήτημα ὅσον αφορά τη διασφάλιση των πιο σημαντικών περιοχῶν της κοινωνικής ζωῆς ἀπὸ το Ποινικό Δίκαιο. Χαρακτηριστικό εἶναι το παράδειγμα του ανθυποπλοίαρχου, ο οποίος ἀρνήθηκε να ἐπιβιβαστεί στο ἀντιτορπιλικό «Θεμιστοκλής», το οποίο πήρε ἐντολή ἀπὸ την Ἑλληνική Κυβέρνηση να συμμετάσχει στις ἐπιχειρήσεις του ΝΑΤΟ κατὰ της Γιουγκοσλαβίας, στα χωρικά ὕδατα της οποίας κατέπλευσε. Η ἀρνήσή του βασίστηκε στο ἐπιχείρημα ὅτι δὲν μπορεῖ ἀφενός μεν, για λόγους ηθικής ἀλλὰ και για λόγους που συναρτῶνται με τη θρησκευτική του συνείδηση, να στραφεί ἐναντίον ὁμοθρήσκων, ἀφετέρου δε να καταστεί συνεργός ἐγκλημάτων πολέμου, ἀφού η ὅλη στρατιωτική ἐπιχείρηση κατὰ του κράτους αὐτοῦ, δὲν εἶχε οὔτε την ἐγκριση οὔτε την ἀδεια του ΟΗΕ. Σε ἐπίπεδο νομικής δικαιολόγησης η ἀρνήσή του εἶχε στοιχεῖα βασιμότητας και η σχετική ἐπέμβαση συνιστοῦσε κατὰφωρη παραβίαση διεθνῶν συνθηκῶν και συμβάσεων ἀλλὰ και αὐτοῦ του ἴδιου του Διεθνούς Δικαίου. Σε ἐπίπεδο ὁμως «ἐντύπωσης», ἀλλὰ και σε ἐπίπεδο ουσίας, η ἀρνήσή του δὲν ἐπιτρέπει την ἀσκηση της ἐθνικής πολιτικής, ὅπως αὐτή καθορίζεται ἀπὸ την ἐκάστοτε νόμιμα ἐκλεγμένη Κυβέρνηση και δημιουργεῖ μέγεθος «προηγούμενου», το οποίο κλονίζει το κύρος και την

²⁶¹ Κ.Engisch, 1981, «Εἰσαγωγή στη νομική σκέψη», Ἐκδόσεις Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικής Τραπεζῆς, σ. 144.

απαραίτητη αυθεντία του Ελληνικού Κράτους²⁶². Στις περιπτώσεις λοιπόν «σύγκρουσης» ανάμεσα στον κανόνα δικαίου και τη συνείδηση του ατόμου η έννομη τάξη αποκτώντας ελαστικότητα αναγνωρίζει *μερικώς* το προβάδισμα της συνείδησης. Από την αναγνώριση αυτή λογικό είναι σαφές ότι επηρεάζεται η εύρυθμη λειτουργία των πολιτικών θεσμών.

6.2 Κίνητρα του εκ πεποιθήσεως εγκληματία.

Προσεγγίζοντας την έννοια του εκ πεποιθήσεως εγκληματία διαπιστώνουμε ότι η δημιουργία της πεποίθησης έχει ως αφετηρία ορισμένα κίνητρα, τα οποία και διαφοροποιούν τον ε.π.ε. από άλλες μορφές εγκλήματος, στις οποίες το υποκείμενο είναι «πεπεισμένο» για την αναγκαιότητα της πράξης του αλλά εμφορούμενο από ταπεινά ελατήρια. Με άλλα λόγια η παράκαμψη του είδους των κινήτρων του εκ πεποιθήσεως εγκληματία συγχέει την έννοια και τις πράξεις του με τις χαρακτηρισμένες ως κοινές εγκληματικές πράξεις.

Δημιουργία πεποίθησης χωρίς κίνητρο καθίσταται λογικώς αδύνατη. Τα κίνητρα επηρεάζουν την επιλογή του μονοπατιού μεταξύ των διαφόρων εναλλακτικών που προσφέρονται. Προσδιορίζουν δηλαδή το ειδικό βάρος ή τη σημασία του κάθε δρόμου προς την επίλυση του προβλήματος που απασχολεί το άτομο και διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν την ενεργοποίηση της σχετικής συμπεριφοράς. Ο Η. Αναγνωστόπουλος²⁶³ αναφέρει σχετικά ότι « η κοινωνική λειτουργία των κινήτρων έγκειται στο γεγονός ότι αποτελούν τη γραμματική της καθημερινής συμπεριφοράς, είναι δηλαδή κανόνες που στηρίζουν εκ των προτέρων την οργάνωση, ερμηνεία και αξιολόγηση της καθημερινής συμπεριφοράς». Με άλλα λόγια τα κίνητρα συνιστούν παράγοντες που προσφέρουν την τάση που είναι απαραίτητη για την κινητοποίηση, την έναρξη ή τον τερματισμό μιας συμπεριφοράς²⁶⁴». Τα κίνητρα χρησιμεύουν κατά την άποψη της Α. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου ως δείκτες και όχι ως αποδείξεις, για :

- την ύπαρξη συνήθειας ή αδυναμίας στην τέλεση του εγκλήματος.

²⁶² Βλ. σχετικά Εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 19^{ης} Απριλίου 1999, σελ.Α9.

²⁶³ Αναγνωστόπουλος Ηλ., «Τα απρόκλητα εγκλήματα, μια κατανοούσα ερμηνεία», σ.370.

²⁶⁴ Κωσταρίδου – Ευκλείδη Α., 1995, «Ψυχολογία κινήτρων», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 19.

- την πιθανότητα επανάληψης της εγκληματικής πράξης.
- τη σοβαρότητα της πιθανής παρανομίας.
- τη βαθύτερη αιτία της παράνομης συνήθειας.
- την ύπαρξη ή όχι ψυχικής ανωμαλίας.
- την κυριαρχία στο κίνητρο της εγκληματικής δραστηριότητας στην περίπτωση συνδρομής ψυχικής ανωμαλίας στο πρόσωπο του δράστη.

Οι μέχρι τώρα αναφορές της επιστήμης θεωρούν ως «ευγενή» ή τουλάχιστον ως μη ταπεινά τα κίνητρα της πράξης του εκ πεπιοθήσεως εγκληματία. Κριτήριο απόλυτης διάκρισης και διαχωρισμού της ποιότητας των κινήτρων δεν υφίσταται και ούτε πρόκειται να υπάρξει τόσο λόγω των αποχρώσεων και των διαβαθμίσεων των μη ταπεινών αιτιών όσο και λόγω της αδυναμίας ασφαλούς κατάδυσης στα έγκατα της ανθρώπινης διάνοιας και της ανθρώπινης ψυχής. Χαρακτηριστική είναι η θέση του Ε. Παπανούτσου²⁶⁵ ο οποίος επισημαίνει πως «οι περιπτώσεις όπου η ίδια η θέλουσα συνείδηση δεν έχει εντελώς ξεκαθαρίσει μέσα της τα ελατήρια των πράξεων της δεν είναι τόσο σπάνιες όσο νομίζονται. Πολλοί γίνονται οι ίδιοι θύματα των φαντασιώσεων και των ψευδών τους». Επιπλέον, πολλές φορές και ο ίδιος ο δράστης δεν μπορεί να δώσει μια αναντίρρητη ερμηνεία των πράξεών του, αφού οι άνθρωποι συχνά κάνουν πράγματα χωρίς να έχουν πλήρη επίγνωση αυτού το οποίο κάνουν ή ακόμη συμβαίνει να μην έχουν ιδέα για το τι πραγματικά συμβαίνει παρ' όλο που έχουν την πεποίθηση της σιγουριάς ότι γνωρίζουν τι συμβαίνει.

Πολύ συχνά η συμπεριφορά του ατόμου είναι αποτέλεσμα πολλών αιτιών – κινήτρων (ευγενών και μη). Ούτε είναι βέβαιο ότι από τα περισσότερα κίνητρα ένα έχει κυρίαρχη και πρωτεύουσα σημασία. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η ακριβής διάγνωση του βασικού κινήτρου, του κινήτρου δηλαδή που ώθησε τον δράστη να τελέσει την εγκληματική πράξη, είναι πολύ δύσκολη, όπως και ο βαθμός «συμμετοχής» των υπολοίπων κινήτρων στην τελική απόφαση. Αυτό επιτρέπει στο υποκείμενο της εγκληματικής δράσης να επικαλείται και να προβάλλει εκείνο το κίνητρο, η αξιολόγηση του οποίου θα είχε ευνοϊκές συνέπειες για τον ίδιο.

²⁶⁵ Παπανούτσος Ε., 1972, «Ψυχολογία», εκδόσεις Δωδώνη, σ.165.

Από την άλλη πλευρά αποκλεισμός των κινήτρων συνεπάγεται ισοπέδωση και βίαιη ευθυγράμμιση όλων των διαφορετικών περιπτώσεων στο γράμμα του νόμου, πράγμα το οποίο κάθε άλλο παρά συνάδει με την ιδέα της δικαιοσύνης αλλά και με την ιστορική πραγματικότητα. Οι νόμοι δημιουργούνται χάριν των ανθρώπων και των κοινωνικών φαινομένων, τα οποία καλούνται να ρυθμίσουν και δεν αποτελούν απόλυτο και άκαμπτο δόγμα ή θέσφατο, πέρα, πάνω και έξω από τις ανθρώπινες ανάγκες. Συνεπώς είναι αναγκαίο να καλυφθούν και εκείνες οι περιπτώσεις, οι οποίες κινούνται έξω από το χώρο του πεζού και τυποποιημένου νομικού πλαισίου και συνιστούν καταστάσεις τραγικού διλήμματος, είτε είναι απόρροια των, δυστυχώς αναπόφευκτων, κοινωνικών συνθηκών και τριβών είτε προκύπτουν στα πλαίσια σύγκρουσης διατάξεων του δικαίου είτε είναι σύμφυτες με την ανθρώπινη φύση.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να επισημάνουμε για μία ακόμη φορά την ιδιαίτερη σημασία των κινήτρων για την αξιολόγηση της εγκληματικής πράξης. Και αυτό γιατί δεν επιτρέπεται η μετάθεση της ευθύνης της αδικίας στο απρόσωπο κείμενο του νόμου. Την ευθύνη οφείλει να αποδέχεται η κοινωνία με τα συντεταγμένα όργανά της. Συνεπώς η τυπική τακτοποίηση ενός εγκλήματος σε μια νομική παράγραφο δεν αρκεί. Σε διαφορετική περίπτωση η λειτουργία της δικαιοσύνης θα μετατραπεί σε αυτόματη, κοινωνικά αδιάφορη και ανθρωπιστικά εχθρική και απόλυτα «βιομηχανοποιημένη» διαδικασία. Στην προσπάθεια αυτή καθίσταται απολύτως αναγκαία η ψυχογράφηση του δράστη. Χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, όμως, διότι, μικρή παραλλαγή των πραγματικών περιστατικών δύναται να οδηγήσει σε διαφορετική μεταχείριση του δράστη ή σε κατάφωρη αδικία.

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τη σημερινή αλλοτριωμένη μορφή της κοινωνίας, συμπεραίνουμε εύλογα ότι το έγκλημα από πεποίθηση εκφράζει την αγωνία ή και το ενδιαφέρον του δράστη για την πορεία των ανθρώπινων σχέσεων, για τη λειτουργία του δικαίου και την αξία της ηθικής σε βάρος του στενού προσωπικού συμφέροντος. Όσο πιο ατομιστική γίνεται η κοινωνία με το πέρασμα του χρόνου, τόσο θα μειώνονται οι περιπτώσεις εμφάνισης εκ πεποιθήσεως εγκληματιών, πολιτών δηλαδή που οδηγούνται στην τέλεση αδικημάτων χωρίς καμία ωφελμιστική τάση αλλά απλά και μόνο για να υπερασπιστούν κάποια αξία που καταπατήθηκε και αφορά ένα κομμάτι της κοινωνίας.

Ιδιαίτερη προσοχή από την άλλη απαιτείται διότι η ευρύτατη αποδοχή της έννοιας του εκ πεποιθήσεως εγκληματία απομακρύνει την προοπτική βελτίωσης των όρων λειτουργίας της κοινωνίας και της Πολιτείας. Αφού η ευθύνη αυτών των όρων στη γέννηση του εγκληματικού αποτελέσματος αναγνωρίζεται με την «κοινωνική δικαιολόγηση» του εγκληματία, εκτονώνεται και μειώνεται η κοινωνική πίεση προς την κατεύθυνση των κοινωνικών αλλαγών. Η εκτεταμένη αναγνώριση «κοινωνικών ελαφρυντικών» δημιουργεί κοινωνικό εφησυχασμό και αποτρέπει διεκδικήσεις βελτίωσης του συστήματος. Συνεπώς η άνευ όρων αποδοχή της έννοιας του εκ πεποιθήσεως εγκληματία, παρά την προς στιγμήν επίδειξη δημοκρατικής ευαισθησίας, μακροπρόθεσμα έχει αρνητικά αποτελέσματα ακόμη και σε επίπεδο ανάπτυξης της Δημοκρατίας. Πιθανή συνέπεια της ευρύτατης αποδοχής της εκ πεποιθήσεως εγκληματικότητας είναι και η «πολιτικοποίηση» του υποκόσμου και η «ιδεολογικοποίηση» του κοινού εγκλήματος.

Ο χρόνος που η παρούσα μελέτη βλέπει το φως, συμπίπτει με την κοινωνική έκρηξη που ξεκίνησε στη χώρα μας και το τέλος της ακόμη καθίσταται δυσοίωνο και αβέβαιο, με αφορμή το θάνατο ενός 15χρονου εφήβου από πυροβόλο όπλο, ύστερα από την «αδικαιολόγητη», «απρόκλητη» και «υπερβολική» για πολλούς αντίδραση ενός ειδικού φρουρού της αστυνομίας. Το λυπηρό γεγονός δυστυχώς ακολούθησε σωρεία εγκλημάτων κατά της παρουσίας αθώων πολιτών αλλά και κατά ιστορικών

μνημείων για τα οποία όλοι μας μέχρι και σήμερα ήμασταν περήφανοι. Άραγε οι πολίτες που ξεσηκώθηκαν βλέποντας της δυνάμεις καταστολής της πατρίδας τους να υπερβαίνουν των καθηκόντων τους και να ξεπερνούν κάθε όριο προκειμένου να καταστείλουν τις αγωνιστικές κινητοποιήσεις νέων πολιτών, θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως «κοινοί εγκληματίες»; Ακόμη κι αν κίνητρο στους αγώνες τους υπήρξαν σε ένα βαθμό και οι δυσβάσταχτες συνθήκες κάτω από τις οποίες βιώνουν τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που χτύπησε τελευταία την πόρτα μας, βλέποντας ταυτόχρονα και σωρεία οικονομικών σκανδάλων να αφορούν τους κύκλους διάσημων πολιτικών, θα πρέπει να καταδικαστούν δίχως να αναγνωριστεί ο αγώνας τους για να σταματήσει η κατάφωρη καταπάτηση ηθικών αξιών; Όλα αυτά νομίζω αξίζει να μας προβληματίσουν.

7. Περίληψη (Summary in English).

A distinctive and interesting category of criminals, are those who commit crimes based on their convictions. It is impressing that these criminals are proud of their actions, without making any effort of avoiding the accusations against them. Their principles have no similarities with government's principles and that's the reason for their conduct. This type of criminals is not characterized by particular technical abilities and skills. These skills must be acquired through long education and training, things which have no relationship with this kind of criminals who strive for their principles without forming necessarily a criminal carrer.

Furthermore, it is supported that people who commit crimes because of their beliefs, must not be punished as ordinary criminals. They are people who organise themselves uneffectively and they don't aim at being members of gangs engaged in violent deeds. It is very important for them to make their targets known and respectable by most of humans.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλιβιζάτος Ν. , Η ιδιότυπη μεταχείριση ενός «ανύπαρκτου» είδους : ο πολιτικός εγκληματίας στα ελληνικά Συντάγματα , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 209 επ. , εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη , 2005 .
2. Αναγνωστόπουλος Η., «Τα απρόκλητα εγκλήματα, μια κατανοούσα ερμηνεία», ΝοΒ 1986 (34), σ. 370.
3. Ανδρέου Φίλιππος , Ποινικός Κώδικας , Κείμενο – ερμηνεία – νομολογία , έκδ. Γ' , 1999 , σελ. 190 επ. και 212 επ. .
4. Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος Ι , Θεωρία για το έγκλημα , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας , 2000 , σελ. 477 επ. , 509 επ. , 518 επ. , 560 επ. .
5. Ανδρουλάκης Νικόλαος , ά. 79 και 84 ΠΚ , σελ. 1036 επ. και 1111 επ. , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα , 2005 .
6. Ανδρουλάκης Νικόλαος , Σκέψεις για το φευκτό της υπαιτιότητας , την φουνκσιοναλιστική έννοια της ενοχής και τον ακουστικό χωρισμό συμπεριφοράς και απόφασης , Μνήμη ΙΙ Ι. Δασκαλόπουλου , Κ. Σταμάτη , Χρ. Μπάκα , Α. Μελέτες Ποινικού Δικαίου , σελ. 15 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα 1996.
7. Ανδρουλάκης Νικόλαος , Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του , Γνωμοδότηση σε ΝοΒ 1986 , σελ. 1031 επ. .
8. Ανδρουλάκης Νικόλαος , Ο χιλιαστής πατήρ , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 241 επ. .
9. Αραβαντινός Ι., 1978, «Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου».εκδ. Σάκκουλα.
10. Βαλλήνδρας Δημήτριος , Το πολιτικόν έγκλημα εις την σύγχρονον γερμανικήν ποινικήν θεωρίαν , ΠοινΧρ ΚΒ' , σελ. 337 επ. .
11. Βαλλήνδρας Δημήτριος , 1971, «Εγκληματολογική σημασία των κινήτρων».
12. Γεωργάκης Ιωάννης , Ποινικόν Δίκαιον : Προσδοκώμενα και εφικτά , σε Ιστορία του ποινικού δικαίου και των ποινικών θεσμών , σειρά Ποινικά αρ. 71 , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , σελ. 309 επ. .
13. Γεωργάκης Ιωάννης , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , Διδασκαλία , σελ. 331 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 1991 .
14. Δαγτόγλου Π. Ατομικά δικαιώματα , Α' , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 1991 .

15. Δασκαλόπουλος Ι., 1965, «Ψυχολογικά αίτια της αστόχου δικαστικής κρίσεως».
16. Δέδες Χρήστος , Προβλήματα των πηγών του ποινικού δικαίου , Τιμ. Τόμ. Ζέπου , 1973 , σελ. 99 επ. .
17. Δέδες Χρήστος , Καταλογισμός και ανθρώπινη δυνατότης , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 1975 .
18. Δεμερτζής Κωστής , Εισαγγελική αρμοδιότητα για κατεπείγοντα μέτρα υπέρ ανηλίκου προτού να διαταχθούν ασφαλιστικά μέτρα από το δικαστήριο , Γνωμοδότηση , Δίκη 2005 , σελ. 1211 επ.
19. Δουβάς Γ., «Φρόνημα και επιμέτρηση».ΝοΒ 1990 (38), σ. 1424.
20. Engisch K., 1981, «Εισαγωγή στη νομική σκέψη», εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης».
21. Zippelius Reinhold, 2008, «Θεμελιώδεις έννοιες της Κοινωνιολογίας του Δικαίου και της Πολιτείας», Μετάφραση 2^{ης} Έκδοσης : Ιωάννης Στράγγας / Αντώνης Χάνος.
22. Κονταξής Αθανάσιος , Ποινικός Κώδικας , Συνδυασμός Θεωρίας και Πράξης , έκδ. Γ' , 2000 , ά. 79 σελ. 1066 επ. , ά. 84 , σελ. 1122 επ. .
23. Κονταξής Θρασύβουλος , Ο εκ πεπιοθήσεως εγκληματίας , Νομική Βιβλιοθήκη , 2001 .
24. Κοτσαλής Λεωνίδας , Η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό , σελ. 165 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 1990 .
25. Κοτσαλής Λεωνίδας , Η δόμηση του εγκλήματος , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας, 2003 .
26. Κοτσαλής Λεωνίδας , ά. 31 ΠΚ , σελ. 486 επ. , ά. 36 ΠΚ , σελ. 588 επ. , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα , 2005 .
27. Κοτσαλής Λεωνίδας , Ελευθερία της βούλησης και ποινικό δίκαιο , σε Ελευθερία της βούλησης , σελ. 31 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 2005 .
28. Κοτσαλής Λεωνίδας , Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , σελ. 370 επ. , 402 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 2005 .
29. Κοτσαλής Λεωνίδας , Γνώση και άγνοια του αδίκου , σελ. 70 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 1988 .

30. Κοτσίρη Λ., 1979, « Ο Νόμος σε κρίση, γενική θεώρηση της ανυπακοής του πολίτη ως προβλήματος της πολιτικής φιλοσοφίας», Τόμος Τιμητικός ΣτΕ, 1929-1974, I, Εκδόσεις Σάκκουλα.
31. Κωστάρας Αλέξανδρος, Έννοιες και θεσμοί του Ποινικού Δικαίου, σελ. 455 επ., εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2001.
32. Κωσταρίδου – Ευκλείδη Α., 1995, «Ψυχολογία Κινήτρων», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
33. Λοβέρδος Ανδρέας, Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα, εκδ. INTERBOOKS, 1987.
34. Μαγκάκης Γεώργιος, Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του ποινικού δικαίου, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1980.
35. Μαγκάκης Γεώργιος, Σκέψεις για τη διαστολή της τρομοκρατίας από το πολιτικό έγκλημα, ΤιμΤόμ Ανδρουλάκη, σελ. 355 επ. .
36. Μαγκάκης Γεώργιος, Ποινικό Δίκαιο, Διάγραμμα γενικού μέρους, σελ. 351 επ., εκδ. Παπαζήση, 1982.
37. Μάνεσης Αριστόβουλος, Συνταγματικό Δίκαιο I, εκδ. Σάκκουλα – Θεσ/κη, 1980, σελ. 30 επ. .
38. Μανωλεδάκης Ιωάννης, Μελέτες για εμβάθυνση στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσ/κη, 2000, σελ. 220 επ. .
39. Μανωλεδάκης Ιωάννης, Ποινικό Δίκαιο, Γενική Θεωρία, σελ. 896 επ., εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004.
40. Μανωλεδάκης Ιωάννης, Τρομοκρατία και νομοκρατία, ΠοινΔικ 2003, σελ. 65 επ. .
41. Μανωλεδάκης Ιωάννης, Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του ποινικού δικαίου, σελ. 133 επ., εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1998.
42. Μιχαηλίδης –Νουάρος Γ., 1982, «Ζωντανό και φυσικό δίκαιο», εκδόσεις Σάκκουλα.
43. Μπάκας Χρήστος, Ελαφρυντικές περιστάσεις του ά. 84 ΠΚ και επιμέτρηση της ποινής, σε Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρίας Ποινικού Δικαίου, εκδ. Π. Σάκκουλα, 1987, σελ. 95 επ. .
44. Μπέης Κώστας, Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών, εκδ. EUNOMIA, 1997, σελ. 415 επ. .
45. Μπενάκη - Ψαρούδα Άννα, Η φύσις των ελαφρυντικών περιστάσεων και ο χρόνος προτάσεως αυτών επ' ακροατηρίω, ΠοινΧρ Κ', σελ. 146 επ. .

46. Μπουρόπουλος Άγγελος , Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος , Τόμ. Α' , Γενικόν Μέρος , εκδ. Π. Σάκκουλα , σελ. 196 επ. .
47. Παπαδαμάκης Αδάμ , Η ανυπακοή του στρατιωτικού ως αξιόποινη πράξη κατά το ά. 70 Σ.Π.Κ. , Εκδ. Αντ. Σάκκουλα , Αθήνα – Κομοτηνή 1987 , σελ. 153 επ. .
48. Παπαδαμάκης Αδάμ , Αντιρρησίες συνείδησης και ποινική καταστολή , Παρουσίαση νομολογίας και παρατηρήσεις , Υπερ 1992 , σελ. 955 επ. .
49. Παπαναστασίου Βασίλειος , Πολιτικά εγκλήματα και αι επ' αυτών διακρίσεις , ΠοινΧρΛΑ' , σελ. 1 επ. .
50. Παπανούτσου Ε.Π., 1973, «Πρακτική Φιλοσοφία», εκδόσεις Δωδώνη.
51. Παπανούτσου Ε.Π., 1972, «Ψυχολογία», εκδόσεις Δωδώνη.
52. Παπανούτσου Ε.Π., 1974, «Νόμος και Αρετή», εκδόσεις Δωδώνη.
53. Παπαχαραλάμπους Χάρης , Σχόλια σε απόφαση ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 2000 , σελ. 36 επ. .
54. Παπαχρίστου Κ. Θανάσης, 1999, «Κοινωνιολογία του Δικαίου – Θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
55. Παρασκευόπουλος Νικόλαος , Φρόνημα και καταλογισμός στο Ποινικό Δίκαιο , εκδ. Σάκκουλα – Θεσσαλονίκη , 1987 .
56. Παρασκευόπουλος Νικόλαος , Η καταστολή της διάδοσης των ναρκωτικών στην Ελλάδα , εκδ. Σάκκουλα Θεσσαλονίκη , 1997 , σελ. 27 επ. .
57. Παρασκευόπουλος Νικόλαος , σε Μαργαρίτη Λάμπρου – Παρασκευόπουλου Νικόλαου , Ποινολογία , ά. 50 – 133 ΠΚ , εκδ. Σάκκουλα Αθήνα - Θεσσαλονίκη , 1999 , σελ. 148 επ. , 312 επ. .
58. Παύλου Στέφανος , Ναρκωτικά , Δογματικά και ερμηνευτικά προβλήματα του ν. 1729/1987 , Β' έκδοση , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας , 2002 , σελ. 73 επ. .
59. Σημαντήρας Κωνσταντίνος , Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου , εκδ. Π. Σάκκουλα , 1980 , σελ. 35 επ.
60. Σούρλας Κ. Παύλος, 1995, «Justi atque injusti scientia – Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
61. Σπινέλλης Διονύσιος , ά. 25 ΠΚ , σελ. 316 – 317 , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα , 2005 .
62. Σταμάτης Κωνσταντίνος , ά. 84 , σε Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα ά. 1 – 133 , εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα , 2005 , σελ. 1111 επ. .

63. Στράγγας Ι., 1999, «Φιλοσοφία του Δικαίου – Έννοια και διαιρέσεις της φιλοσοφίας του δικαίου».
64. Σωτηρέλλης Γιώργος , Τρομοκρατία , πολιτικό έγκλημα και δημοσιότητα της δίκης , σε ΤιμΤόμ Μανωλεδάκη Ι , σελ. 223 επ. , εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη , 2005 .
65. Schmitt C., 1990, «Η θεωρία του αντάρτη», εκδόσεις Πλέθρον.
66. Τόσκας Αστέριος , Άοπλη ή εναλλακτική πολιτική – κοινωνική υπηρεσία των αντιρρησιών συνείδησης , Επιστολή σε ΝοΒ 1998 , σελ. 891 επ.
67. Τσαούσης Γ.Δ., 2000, «Η κοινωνία μας», Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής, εκδόσεις Gutenberg.
68. Χαραλαμπάκης Αριστοτέλης , Διάγραμμα Ποινικού Δικαίου , Γενικό Μέρος , σελ. 294 επ. , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , 2003 .
69. Χωραφάς , Ποινικόν Δίκαιον , εκδ. Π. Σάκκουλας , 1978 .
70. Χωραφάς Νικόλαος , Αι πνευματικά βάσεις του ελληνικού ποινικού δικαίου , σε Ιστορία του ποινικού δικαίου και των ποινικών θεσμών , σειρά Ποινικά αρ. 71 , εκδ. Αντ. Σάκκουλα , σελ. 279 επ. .

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔιάτΕισΕφΑθ 215/1957 με σχόλιο Ιάκ. Ζαγκαρόλα , ΠοινΧρ 1957, σελ. 412 επ. .
2. ΔΣτρΚρήτ 98/1958 , ΠοινΧρ 1958 , σελ. 547 .
3. ΕφΠατρ 60/1961 , ΠοινΧρ 1961 , σελ. 487 επ. .
4. ΠλημΘεσ 161/1970 , ΠοινΧρ Κ' , σελ. 299 επ. .
5. ΑΠ 569/1972 , ΠοινΧρ ΚΒ' 694 .
6. ΠλημΑθ 2323/1974 , ΠοινΧρ ΚΔ' , σελ. 626 επ. , με πρόταση αντεισαγγελέα Γ. Θεοφανόπουλου .
7. ΔΣτρΑθ 54/1975 , ΠοινΧρ ΚΕ' , σελ. 239 επ. , με πρόταση εισαγγελέα Μιχ. Ζούβελου .
8. ΠλημΠειρ 1514/1978 , ΠοινΧρ ΚΘ' , σελ. 183 επ. .
9. ΕφΑθ 3796/1979 , ΠοινΧρ ΚΘ' , σελ. 508 επ. .
10. ΠλημΑθ 1089/1981 , ΠοινΧρ ΛΑ' , σελ. 381 επ. , με εισαγγελική πρόταση Ι. Γαβρίλη .
11. ΠλημΒέρ 25/1982 , ΠοινΧρ ΛΒ' σελ. 319 επ. .
12. ΠλημΑθ 4368/1983 , ΠοινΧρ ΛΓ' , 62 επ. .
13. ΠλημΑθ 224/1988 , ΠοινΧρ ΛΗ' , σελ. 798 επ. .
14. ΕφΑθ 10685/1990 , ΠοινΧρ ΜΑ' , σελ. 220 .
15. ΠλημΘεσ 41903/1993 , Αρμ 1993 , σελ. 1168 επ. .
16. ΠλημΦλωρ 452/1993 , ΠοινΧρ 1994 , σελ. 105 επ. .
17. ΠλημΑθ 4397/1996 , ΠοινΧρ 1997 , σελ. 307 επ. .
18. ΕγκΕισΑΠ 6/1998 , ΠοινΔικ 1999 , σελ. 469 επ. .
19. ΠεντΝαυτΠειρ 213/1999 , ΠοινΔικ 1999 , σελ. 1116 επ. .
20. ΕφΑθ 699 , 780 , 809 , 3244/2003 , ΠοινΧρ ΝΔ' , 993 επ. .
21. Βλ. νομολογία από Παπαδαμάκη Αδάμ , Αντιρρησίες συνείδησης και ποινική καταστολή , Παρουσίαση νομολογίας και παρατηρήσεις , Υπερ 1992 , σελ. 955 επ. .

